

VETENSKAP BILDNING TRADITION

AXESS

AXESS MAGASIN NR 7 OKTOBER 2023 PRIS: 89:-

Sowells sanning

Det finns inga lösningar. Bara målkonflikter.

SAMHÄLLE

FREDRIK LÖJDQUIST

om vikten av att säkra
Ukrainas framtid.

FRIZON

THOMAS GÜR

om ekonomen Thomas
Sowells mäktiga livsverk.

TEMA

KONSTRUKTIV NOSTALGI

Vad kan det förflutna
inspirera oss till?

TIDSAM 2804-07

7 388280 408901

RETURVECKA 45

TIDNINGEN NÄRINGSLIVET

En företagsnära nyhetstjänst med fördjupningar och perspektiv.

– ALLT ÖPPET OCH UTAN BETALVÄGGAR

LÄS MER HÄR:
www.tn.se
eller skanna
QR-koden

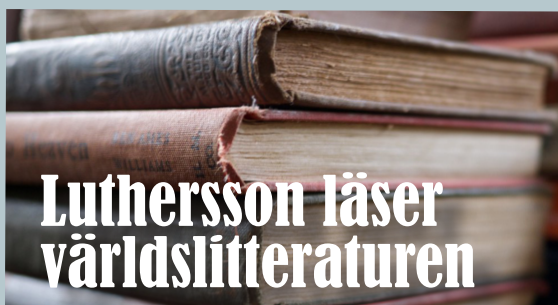
AXESS

VETENSKAP BILDNING TRADITION

LYSSNA PÅ AXESS PODD

Har du hört? Det mesta som Axess TV gör finns också i poddformat. Allt är samlat under *Axess podd*, som du hittar där poddar finns!

LISTEN ON

Spotify

Ingen inkludering genom flathet

Kulturcheferna i sex stora morgontidningar har skrivit ett gemensamt upprop för mer läsning i skolan. Det är välkommet. Enligt den senaste undersökningen från Statens medieråd är det bara 14 procent av 17–18-åringarna som läser på fritiden varje dag: att jämföra med 23 procent ett decennium tidigare. Och att den frivilliga läsningen sjunker är i hög grad ett resultat av att den obligatoriska läsningen – läsningen i skolan – sviktar. Ju längre tid det tar för flickor och pojkar att bli säkra läsare, ju mindre denna färdighet verkligen nöts in, desto större är risken att vanan aldrig sätter sig.

Sorgligt många lär sig överhuvudtaget inte. En femtedel av 15-åringarna når som bäst upp till Pisamätningarnas basnivå och en del av dem lämnar skolan som funktionella analfabeter.

Den invändning jag kan ha mot kulturchefernas korta appell är att de framförallt prioriterar skolbiblioteken. Jag har alls inget emot välförsedda och bemannade bibliotek, tvärtom, men jag är övertygad om att ett ännu mer grundläggande problem är att det läses alldeles för litet i den vanliga ämnesundervisningen.

FÖR MER ÄN 100 år sedan, när skolan hade en bråkdel av dagens resurser, fick författare som Selma Lagerlöf och Verner von Heidenstam i uppdrag att skriva digra verk om geografi och historia för folkskolan. Långt senare, under "flumskolans" glada dagar, då jag själv gick i grundskolan, fick vi minst en bok om året i varje ämne och fick dessutom behålla dem när läsåret var slut. Det är en bjärt kontrast till dagens hopkok av sladdriga stenciler, länkar till webbsidor, power point-presentationer och programvara från påstridiga *ed tech*-koncerner. Pedagogiska moden, attraktiva skärmar och rädsla för att riktiga läsuppgifter ska verka exkluderande har förpassat böckerna till skamvrån.

Det är läsning i stor mängd, och läsning i riktiga böcker, som kan leda till verklig förbättring av såväl skolresultat som aptit på att läsa utanför skoltid. Och självklart ska denna skolläsning också bestå av efter hand alltmer kvalificerad skönlitteratur, precis som kulturcheferna skriver.

Regeringen är inne på samma spår och skjuter till pengar till böcker och bibliotek i årets budgetproposition, men att ge läsningen sin rätta

plats kräver långt mer än enskilda beslut och kräver uppslutning inte bara av statsråd och kulturskribenter utan också av skolhuvudmän, lärare och föräldrar.

*

I SKRIVANDE STUND har kriget mellan kriminella gäng skördat sju människoliv på tio dagar. Sverige har blivit ett varnande exempel internationellt vad vapenväld och sprängningar beträffar med förövare och offer även i lägre tonår.

Motåtgärderna i det akuta skedet utgörs i allt väsentligt av polisarbete. I det längre perspektivet handlar det om skärpta lagar samt större resurser och befogenheter till rättssystemets olika delar. Men i det ännu litet längre perspektivet måste det komma attityd- och kulturskiftet till stånd. Här har kriminologen Per-Olof Wikström, som verkat i Cambridge, äntligen börjat uppmärksammas för sina forskningsresultat om självkontrollens och den moraliska miljöns betydelse för individens beslut att bli kriminell.

Men kunskapen om att värderingar betyder mer än socioekonomi för att förklara enskilda människors brottslighet låter sig inte enkelt förvandlas till praktisk politik. Grundläggande tänkesätt och metoder behöver förändras på bredden, från skola och socialtjänst till polis. Inte minst gäller det synen på auktoritet och disciplin.

Ingen vettig människa önskar sig ett auktoritärt samhälle, men när det allmännas representanter inte värnar ordning i vardagen blir följden inte frihet och autonomi utan laglöshet och otrygghet. Det kan verka upplyst att tro alla om gott och ge dem som uppför sig illa inte bara en andra utan en tredje och fjärde chans, men resultatet blir inte så ljus. Det blir en tillvaro där de utagerande och kriminella tar över, medan andra får ta sig i akt. Utan rimliga vardagsauktoriteter blir osäkerheten vardag.

Ofta handlar det om att de som befinner sig i frontlinjen inte har tillräckliga befogenheter eller får usel uppbackning av ängsliga chefer. Självklart ska enskilda polismän utan vidare spisning kunna gripa smågangstrar, som skriker förolämpande könsord, och enskilda lärare ska ha rätt att förvisa översittare ur klassrummen. När det darras på manscheten redan i sådana situationer sänder det starka signaler om oförmåga och hjälplöshet, som alltför många unga snabbt lär sig utnyttja.

PJ Anders Linder

Bilden av lämplig skolverksamhet har förändrats på 100 år. Inte alltid till det bättre.

”Gängvåldet börjar i skolan”, som Adam Cwejman skriver i *GP* (17/9).

Att man kan inkludera genom flathet är en vanföreställning som Sverige snabbt måste göra sig kvitt.

*

DET HAR GÅTT tio år sedan ”peak pk”, kunde man nyligen läsa i *DN*. Tyvärr verkar ingen ha informerat amerikanska collegestudenter om saken.

I dagarna publicerade Foundation for Individual Rights and Expression (FIRE) sin fjärde granskning av yttrandefriheten vid college i USA. Cirka 55 000 studenter har tillfrågats. Mer än hälften säger sig vara oroliga för att råka illa ut därför att någon missförstår vad de har sagt. En fjärdedel har blivit mer benägna till självcensur sedan de började sina studier.

Stora grupper tycker det är i sin ordning att försöka få tyst på kontroversiella talare genom att gasa och skrika (63 procent), hindra studiekamrater att lyssna (45) eller rentav ta till våld (27). Stora delstatliga universitet har generellt sett bättre diskussionsklimat än privata prestigeinstitutioner, vilket stämmer till eftertanke.

Det må finnas enskilda exempel på skärpning, men besked om att botten ligger bakom oss får tills vidare tas med en stor nypa salt. I alla fall i USA.

*

JESSE NORMAN BLEV ledamot av det brittiska underhuset 2010. Han hade förberett sig bland annat genom att läsa *classics* i Oxford, skriva doktorsavhandling vid University College London om det visuella i Euklides geometri och arbeta

på Barclays bank. Han har haft ett antal statssekreterarposter och är just nu ansvarig för ”avkarbonisering och teknologi” i Kommunikationsdepartementet.

Politiken tar förstås sin tid i anspråk, men det har inte hindrat honom från att fortsätta sin författargärning. En stor biografi över Edmund Burke publicerades 2013, en motsvarande bok om Adam Smith 2018. Och nu har han kommit ut med sin första roman. Den heter *The Winding Stair* och beskriver på drygt 450 sidor den långa, hät-

ska rivaliteten mellan två av det elisabetanska Englands främsta profiler: common law-juristen Edward Coke och Francis Bacon, politiker, filosof och långt mer därtill.

Boken har fått goda recensioner inte bara på grund av den historiska sakkunskapen och den insiktsfulla skildringen av politiska konflikter, där man inte behöver vara överdrivet konspiratorisk för att uppfatta referenser till mer näraliggande tidevarv, utan också för sina rent stilistiska kvaliteter. Hör, hör, säger jag.

Den lätt arkaiserande prosan bjuder på viss friktion, och jag fick läsa på om gångna tiders engelska rättssystem, men historien är fascinerande, karaktärerna väl tecknade och författarrösten angenämt avmått. Emellanåt hörs ekon från Hilary Mantel och ett tidigare 1500-tal.

Elitutbildningarna som många brittiska politiker har gått igenom tycks tyvärr inte ge några vidare garantier för att politiken ska bli förnuftig och välskött. Men de sörjer i alla fall för bildning och vältalighet.

PJ Anders Lind

”Pedagogiska moden, attraktiva skärmar och rädsla för att riktiga läsuppgifter ska verka exkluderande har förpassat böckerna till skamvrån.”

10 SAMHÄLLE

- Krönikor* Susanna Birgersson helgar vilodagen **10**
 Annika Borg utmanar mörkrets krafter. **10**
Ukraina Fredrik Löjdquist undrar över styrkan i stödet för Ukraina **12**
Historia Charlotta E Lindell om ett historieintresse på topp **17**
Landsbygd Edvard Hollertz ser dystert på framtiden för svensk osttillverkning **18**
Afrika Bengt G Nilsson noterar ännu en afrikansk statskupp **20**
Ikorthet Överlevaren. Franska ovanor **22**
Samtiden Fredrik Johansson ser sig om och skakar på huvudet **23**

24 FRIZON

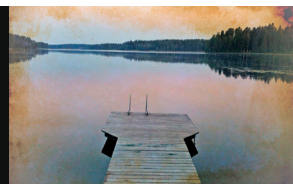
- Thomas Gür slår ett slag för Thomas Sowell **24**
 Ali Ansari rekommenderar persisk statsmannakonst **30**
 Thomas Malm reder ut skillnaderna mellan människa och djur **34**

38 OPINION

Per Skedinger uppmanar till ekonomisk bildning.

40 TEMA: KONSTRUKTIV NOSTALGI

- 42 Här hör jag till Nostalg är inget skamligt. **Av Torbjörn Elensky**
 44 Vårt behov av människor Det måste finnas svängrum för det personliga. **Av Anna Victoria Hallberg**
 46 Längtan efter balans i rörelse I vår polariserade tid vilar ett nostalgiskt skimmer över pardans. **Av Cecilia Nikpay**
 48 Eliten abdikerar Dags för det gemensamma goda. **Av Joel Stade**
 50 Inte som alla andra Entreprenörer bara gör. **Av Petter Birgersson**
 52 Våga vara tydlig Arkitekter: Tänk stort. **Av Karin Stensdotter**
 54 Ingen äkta vara Var är de riktiga äventyrarna? **Av Peter Santesson**
 56 Vidga synfältet Finn värden bortom här och nu. **Av Katarina Barrling**

”

Boken blev en försäljningssuccé och fick stor medial uppmärksamhet; ett fåtal kritiska röster betvivlade manuskriptets äkthet.

Charlotta Seiler Brylla, sid 58

58 TRADITION

Charlotta Seiler Brylla om Sebastian Haffner.

62 CIVILISATION

- Film* Fredrik Gustafsson om Disneys dominans 62
Litteraturhistoria Torsten Rönnerstrand om olika Strindbergstolkningar 64
Historia Jon Arborelius om Luleälven 66
Artister Jennifer Paterson om Jane Birkin 68
Kulturhistoria Jakob Sjövall läser Joel Halldorf 70
Kulturrådet Bengt Ohlsson läser Nina Lykke 71
I korthet Charlotta E Lindell om Noël Coward 71

72 RECENSIONER

- Lena Kåreland polerar ett monument 73
Peter Gärdenfors musicerar 77
Anna Victoria Hallberg angriper tvåsamhetens gåta 80
Patrik Lindenfors främjar saklig debatt 82
Tommy Olofsson prövar nya nycklar till ett författarskap 84
Hans-Åke Persson synar Europas framtid 86
Klas A M Eriksson ror så att svetten lackar 89
Ylva Herholz granskar oblyg dumhet 92
Karin Henriksson räknar på fattigdomen 96

98 MELLANRADERNA

Katarina Barrling botaniserar i kulturdjungeln.

AXESS

Axess Magasin är en tidskrift inom humaniora och samhällsvetenskap och utges av Axess Publishing AB.

Chefredaktör och vd:

PJ Anders Linder

Redaktörer: David Andersson,

Jan Söderqvist och Mats Wiklund

Redaktionssekreterare:

Katarina O'Nils Franke

Redaktionsråd: Katarina Barrling,

Louise Belfrage, Adam Cwejman,

Anna Victoria Hallberg & Erik Jersenius

Korrektur: Catharina Lewenhaupt

Bildredaktörer och layout:

Petter Carnhagen och Vendela Nylund

Ansvarig utgivare: PJ Anders Linder

Nästa nummer: 6 november 2023

Material: Redaktionen tar inte

ansvar för insänt obeställt material.

Material insänt till Axess kan lagras och publiceras elektroniskt.

Postadress: Jakobsbergsgatan 2, 5 tr.

111 44 Stockholm

E-post: redaktionen@axess.se

Telefon: 08-788 50 50

Omslagsbild: Fotot på Thomas Sowell

är taget av Mikkel Aaland © All rights

reserved.

Vinjetbilder: Johan Patricny

Porträtteckningar: Johan Patricny

Villkor & personuppgifter: axess.se

Prenumerationsärenden:

Helår 9 nummer: 769 kr

Kundtjänst: 08-799 63 31

e-post: axess@flowyinfo.se

Typsnitt: Freight (Display,

Sans, Text & Big), Archer

ISSN: 1651-0941

Repro och tryck:

Printpool/Mukusala

Printed matter
3041 0876

Ali Ansari
Professor i historia vid
University of St Andrews

Jon Arborelius
Frilansskribent

Katarina Barrling
Docent i statsvetenskap
vid Uppsala universitet

Susanna Birgersson
Fri skribent

Petter Birgersson
Politisk redaktör i
Ystads Allehanda

Annika Borg
Teologie doktor och skribent

Torbjörn Elensky
Författare

Jonas Frycklund
Författare och ekonom

Klas A M Eriksson
Fil dr i ekonomisk historia och
gästforskare vid Columbia
University, New York

Fredrik Gustafsson
Fil dr i filmvetenskap

Thomas Gür
Författare och företagare

Peter Gärdenfors
Professor emeritus i
kognitionsvetenskap

Anna Victoria Hallberg
Fil dr i litteraturvetenskap

Karin Henriksson
Författare och journalist

Ylva Herholz
Journalist och författare

Edvard Hollertz
Agronom och
ledarskribent i *ATL*

Fredrik Johansson
Senior director på
Hallvarsson & Halvarsson

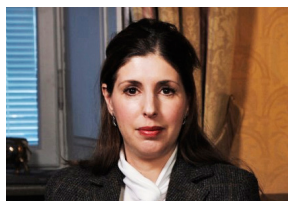
Lena Kåreland
Professor emerita i
litteraturvetenskap

Charlotta E Lindell
Journalist

Patrik Lindenfors
Forskningssekreterare på
Naturvårdsverket och forskare
vid Institutet för framtidsstudier

Fredrik Löjdquist
Chef över Centrum för
Östeuropastudier vid
Utrikespolitiska institutet.
Tidigare ambassadör

Thomas Malm
Professor i humanekologi
vid Lunds universitet

Catta Neuding
Medarbetare i *Axess*

Cecilia Nikpay
Ekonom och frilansskribent

Bengt G Nilsson
Författare och journalist

Bengt Ohlsson
Journalist och författare

Tommy Olofsson
Författare och professor
emeritus i kreativt skrivande

Jennifer Paterson
Journalist baserad i Paris

Hans-Åke Persson
Professor emeritus i modern
europisk historia

Torsten Rönnerstrand
Docent i litteraturvetenskap

Peter Santesson
Vd i Infostat

Charlotta Seiler Brylla
Professor i tyska vid
Stockholms universitet

Jakob Sjövall
Statsvetare och frilansskribent

Per Skedinger
Fil dr i nationalekonomi

Joel Stade
Pol mag och tidigare
politiskt sakkunnig i
statsrådsberedningen

Karin Stensdotter
Arkitekt och författare

Mats Svegfors
Publicist

Långsamma svenskar

STOCKHOLMS TINGSRÄTT dömde för lite sedan den svenska staten att betala 100 000 kr till en enskild person. Anledningen var ett program sänt i Sveriges Television. Olle Lidbom skrev om detta i Axess.

För alla oss som intresserat sig för det konstitutionella skyddet för yttrandefriheten var det minst sagt förvånande. Tryckfrihetsförordningen var väl en exklusiv reglering av allt som hade med yttranden i tryckt skrift att göra. Och i TF:s efterföljd reglerade väl yttrandefrihetsgrundlagen (YGL) på motsvarande sätt det som sändes i radio och tv?

Jo, så var det nog. Men så är det inte längre.

Resan från de historiska, och enkla förhållandena, till dagens situation vore verkligen värd sin egen beskrivning. Men redogörelsen skulle bli för lång, för teknisk och för tråkig.

En viktig växlingspunkt på denna resa var just tillkomsten av YGL, som ju aldrig kunde bli en fullt utvecklad parallell till TF. Som det visar sig nu inträffade den allra största förändringen i och med europeiseringen av svensk rätt. Här återfinns förklaringen till domen i Stockholms tingsrätt. Domen grundar sig egentligen inte på en bedömning av ett visst program eller egentligen ens hur det har kommit till. Den handlar om att det ska finnas effektiva rättsmedel för den medborgare som anser sig kränkt.

Lidboms artikel utmynnar i en antydd slut-

sats. Det är ett problem att lösningen av konflikter som rör medieetiken glider över i internationellt bestämda mekanismer. Vi bör själva här i Sverige se över vårt medieetiska system, måhända ersätta det med en lagreglering. Syftet skulle bland annat vara att de som lider skada av behandlingen i medierna skulle kunna tillerkännas viss ekonomisk ersättning vid prövning efter inhemska regler. Genom att vara aktiva skulle vi behålla makten över den ordning som råder här.

Jag tror att Lidbom har fel, men kanske av ett lite udda skäl. Det skulle ta en oändlig tid innan vi hade lyckats åstadkomma förändringar av våra egna inhemska regler. Vi har ett i det närmaste beslutoförmöget politiskt system. En föråldrad blockstruktur ger konsekvent utslagsrösten åt udda marginalpartier. Fokus hamnar på det oviktiga. Intresseföreträdare, som ofta hämtar sin styrka i skatte- eller bidragsprivilegier som politiken givit dem, låser därtill allt ytterligare. Medierna utgör ett stående pretoriangarde för systemet som det är. Varje förändring framställs som en förnedring av det svenska.

Det tog fyra år att bygga Parthenon för 2 500 år sedan. Vi har redan hållit på att *inte* bygga om Stockholmsoperan i tio år.

I snabb takt förändrar Bryssel nu reglerna för svensk medieoffentlighet. Sverige har i praktiken inte deltagit i processen, inte förrän det blev oundvikligt under ordförandeskapet. Den svenska sköldpaddan är gammal, och nästintill orörig.

Mats Svegfors

Städningen problemet?

JONAS ELVANDER VERKAR inte helt köpa Clara E Matteis argument att liberala ekonomer genom att uppfinna åtstramningen har banat väg för fascismen (Axess nr 5/23). Gott så, men han sväljer ändå okritiskt resonemangen om att ekonomisk åtstramning orsakar ett lidande som är onödigt. Åtstramningen är alltså något opåkallat – en fix idé – och inte ett resultat av det som hände förut. Det är själva uppstädningen efter festen som är problemet, inte att tillställningen urartade.

Allra tydligast blir vänsterekonornas felslut när de blundar för inflationen. I anmälan återges påståendet att arbetarrörelsens organisering medförde seg-rar i och med att de italienska arbetarnas löner 1921 hade stigit med omkring 400 procent jämfört med före första världskriget. I Storbritannien var siffran 178 procent.

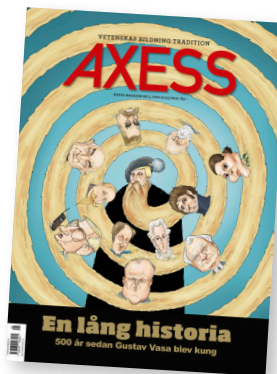
Inför sådana siffror under några få år höjer man på ögonbrynen och häpnar. Hade vi alltså att göra

med extremt effektiva fackföreningar som inte skådats vare sig före eller efter denna tid? Hur kan det i så fall komma sig att den italienska arbetarrörelsen var mer än dubbelt så framgångsrik som den brittiska? Om de nu var så lyckosamma, varför fortsatte inte segertåget?

OAVSETT VAD SOM SÄGS på interna peppmöten, var det så klart inte den fackliga organisationsgraden som gjorde jobbet. Det var krigsinflationen. Under åren 1914–1918 låg den genomsnittliga årliga inflationen i Italien på 36,3 procent och i Storbritannien på något mer beskedliga 20,6. Någonstans däremellan verkar gränsen ligga mellan demokratins bevarande och risk för att en diktator tar över. Om det är något ekonomiskt fenomen som ska sättas på de anklagades bänk så är det snarare inflationen än den efterföljande stabiliseringspolitiken.

Hur som helst var det alltså inte fråga om någon verklig löneökning, utan all köpkraft försvann i tomma luften och självklart behövdes det städas upp efteråt.

Jonas Frycklund

Axess nr 5/2023.

Krönikor

Aldrig på en söndag

Tippen på vår lilla ort har stängt på lördagar men öppet på söndagar. Förresten heter det kanske återvinningscentral – eller har det redan hunnit bli förlegat det med? Men i alla fall: där man slänger skräpet som inte får plats i tunnan. Tippen.

Jag kan inte med ord beskriva hur fel det är. Gissningsvis har kommunen räknat ut att man ska ägna lördagen åt att röja, städa och samla ihop bråtet på släpvagnen, och sen köra lasset till tippen på söndagen. Men tanken på att man skulle spara det tyngsta, tråkigaste och smutsigaste jobbet till söndagen är så ledsam. Jag tänker tvärtom.

JAG ÄLSKAR LÖRDAGSKVÄLLARNA när det ringer till helgsmål i kyrkan några hundra

meter från vårt hus. Vi öppnar fönstret och låter barnen lyssna till klocksången. Middagen brukar vara färdig och vi äter och pratar om söndagen, om vem som ska predika i kyrkan, om vi kanske ska göra någon utflykt eller vad vi ska äta om vi bjudit gäster till söndagslunchen.

Ingen ska åka till tippen i alla fall.

Jag brukar nynna på psalmen vi ofta sjöng när jag var liten, 512 i Psalmboken: *Det ringer till vila och veckan går ut, / Guds sabbat sig närmar och veckan har slut. / Tack, evige Fader, för hälsa och frid, / och nådenes gåvor i nödenes tid.*

ÅRET VAR 1838 och ärkebiskop Johan Olof Wallin var på väg i båt över Ljusnan för att inviga den nybyggda kyrkan i Järvsö. Det var en lördagskväll i juli och kyrkklockorna ringde. Ärkebiskopen ska ha ställt sig upp i

Men menar vi allvar?

12 Ukraina måste bäddas in i EU och Nato.

Historien på hitlistorna

17 Intresset för historia ligger på topp.

Utan osten kvävs kulturlandskapet

18 En kollapsad svensk ostproduktion hotar det öppna landskapet.

Kuppernas kontinent

20 Militärkupperna i Afrika blir allt fler.

I korthet

22 Överlevaren. Franska ovanor.

Samtiden

23 Fredrik Johansson står upp för den demokratiska monarkin.

Simma med trollen

DET ÄR I ÅR jag ska förverkliga drömmen om att bli vinterbadare. Här i sjöarnas landskap Värmland har möjligheterna ökat avsevärt. Under sommaren har jag provat och utvärderat en rad platser; från bråddjupa tjärn ute i skogen till närbelägna stora sjöar. Det har känts som att vara i en målning av John Bauer att simma ut bland näckrosorna i tjärn och trassla in sig i stjälkarna.

Omsider fann jag det perfekta stället, det tar sju minuter dit med bil (jag återkommer angående bilkörningen). Här finns ett högt berg på andra sidan vägen och klippor vid vattnet. Successivt vänjer jag kroppen vid kallare vatten och nu börjar det bli lite småkyligt. Redan.

En kväll i somras hade ett färgat ljus sänkt sig över den utvalda platsen. När jag tittade upp mot berget såg jag några formationer i bergssidan. Vid nästa längd åt berget till upptäckte jag dem. Trollen. För, i skrevan däruppe satt tre troll, två vuxna

och en trollunge. Jag knep ihop ögonen och öppnade dem igen, men de var kvar. De vuxna trollen tycktes luta sig ned och stirra på mig, medan trollungen tryckte ihop sig mellan dem. Tanken på att de skulle vara vänligt sinnade slog jag genast bort.

Något for i mig där i vattnet och jag hörde mig själv ropa ”vik hädan!”, ”stå där ni och glo!” och ”försvinn!”. Men, trollen var kvar, med sina hopskrinklade ansikten och stirrande, mörka ögon. När jag huttande klivit upp och torkade mig kände jag hur välgörande det varit att ägna sig åt primalskrik för att driva bort det mörker som bebodde skrevan i berget. Det märkliga ljuset låg kvar över sjön och jag visste att trollen stirrade mig i nacken. Inte hade de vikt hädan, vår maktkamp skulle fortsätta nästa kväll.

DAGEN EFTER förberedde jag mig för att möta dem igen. När jag tittade upp, så fanns förstås bara stenar där. Men, inte är

båten, tagen av skönheten, och börjat dikta denna helgsmålpsalm.

Melodin är underbar, ljus och vemodig på samma gång. Den väckte i mig ett slags "minne" av en förlorad kontrast mellan vardag och helgdag. Jag såg framför mig, totalt idealiserat förstås, hur de fattiga men förnöjda människorna i det gamla Bondesverige ställde hackan i skjulet, gick in och vaskade ansikte och händer, tog fram psalmboken och satte sig vid husväggen i kvällssolen, hatt och huckle på, hur de tittade på det noga rensade grönsakslandet, lyssnade till kyrkklockorna och gladde sig åt att få vila från slitet.

PSALMEN HANDLAR OM det kristna livet och det kristna hoppet, där på lördagskvällen, om hur det himmelska är sammanflätat med det jordiska, om hur mödan får mening i ljuset från evigheten.

Jag skulle så gärna vilja att mina barn fick känna av den där söndagsstillheten jag minns från min egen barndom: Ingen arbetade. Det pågick naturligtvis frenetiskt arbete hela tiden. Min pappa var präst och arbetade som allra mest just på söndagar, och min mamma hade många barn att se efter och skulle ordna middag både för familjen och för gästerna som på ett eller annat sätt alltid fanns med vid matbordet om söndagseftermiddagarna.

Men ändå fanns där ett slags vila. Ingen arbetade i trädgården. Ingen strök skjortor eller skurade badrum, skrapade fönster eller möblerade om bland alla barnrummen. Och tro mig, ingen åkte till tippen. Den var såklart inte ens öppen.

Och tro mig, ingen åkte till tippen. Den var såklart inte ens öppen.

VI FICK INTE lördagsgodis utan söndagsgodis. Jag tror att tanken var att söndagen skulle kännas festlig. Och det fanns verkligen inget bättre än att få ta sin lilla skål med romerska bågar, geléhallon och lakritssnören och gå och lägga sig på sängen med en bok, ledig från alla slags sysslor. Det kändes som ett slags belöning för att man suttit alldeles stilla hela den långa gudstjänsten.

På kvällen samlades vi i vardagsrummet. Var det den mörka årstiden tändes en brasa i öppna spisen och så blev det högläsning. Kanske CS Lewis, kanske Patricia M St. John. Mer än något annat minns jag allegorin *Slottet Barnatro*, ett slags barnversion av klassikern *Kristens resa*. Den läste vi nog förresten också.

MIN BARNDOMS SÖNDAGAR var en rest av det levande kulturarv som redan då, på 1980-talet, hade bleknat bort hos de allra flesta. Jag försöker förvalta den lilla resten. Och det är fullt möjligt för vem som helst att återta detta arv som vi kollektivt har glömt bort. Fullt möjligt att vägra sortera frigitlådor och masonitskivor, och i stället vila för att låta själen få sitt.

Biskop Wallin igen: *Det dröjer ej länge, så är det förbi / med färdan i världen och ting-en däri. / Vad blev det väl av mig, om, Her-re, ej du / mot mig var barmhärtig och nådig ännu?* ✨

Av Susanna Birgersson

det konstigt att sägner och sagor om troll och andra naturväsen har uppkommit. Den isländske historikern och skalden Snorre Sturlasson skrev på 1200-talet att den här bygden var styrd av troll och häxor. Männi-

För att ta mig runt här, var jag naturligtvis tvungen att ta körkort. Även vad gäller detta fanns en viss kulturkrock. När jag skulle göra klart den sista biten av utbildningen gav min värmländske utbildare

Nu kör jag på slingriga vägar som kantas av hemgjorda skyltar med varningar för älg. En kväll när jag var på väg hem i mörkret hade det skett just en älgolycka. Det magiska djuret låg på sidan. Kronan var hel, jag såg inget blod och benen var oskadade. Det var som om älgen bara hade lagt sig där. Mörkret var tätt och jag fick återigen en känsla av att befinna mig i något John Bauer-liknande eller i *Twin Peaks*. Snart är tjärkorsen uppsatta. Det känns tryggt. ✨

Men, trollen var kvar, med sina hopskrinklade ansikten och stirrande, mörka ögon.

skor skulle undvika att göra onödiga stopp här. Kanske var det stenformationer som liknar troll, märkliga träd som ser ut att ha ögon eller dimslöjor formade som gestalter Sturlasson stött på. Sådant har i alla fall jag mött.

I DEN HÄR TRAKTEN i Värmland, och säkert på andra ställen, brukade man förr i tiden måla två kors med tjära bredvid varandra i byggnaderna för att hålla mörkrets makter borta. Den traditionen har jag återupptagit och involverat en vän som förnyat konceptet och fört det in i det tjugoförsta århundradet. Min vän har funnit korsliknande träpinnar, de påminner även om en människa som sträcker upp sina händer, vilka vi ska tjära och sätta upp i prästgården.

sitt domsutslag efter den första lektionen här: Har du kört i Stockholm? frågade han. Jag tillstod det och berättade att min lärare varit en pensionerad rallyförare. Vi får bygga om dig, du är för hetsig, löd utslaget.

DET ÄR INTRESSANT att skillnaden, eller sprickan, mellan storstad och landsbygd blev synlig även när det gäller en sådan sak som att ta körkort. Bilkörningen bringades en symbolisk dimension och jag fick syn på den livsstil som präglat mig så länge: Att leta efter en lucka och fort pressa sig in där, att ständigt ha uppmärksamheten riktad åt många håll samtidigt, att vara snabb i starten och att bromsa i sista sekunden för att se om man kanske ändå hinner förbi innan det slår om till rött.

Av Annika Borg

UKRAINA

Men menar

Väst får inte tillåta Ryssland att förgöra Ukraina. Det finns en ödesgemenskap mellan vår och Ukrainas framtid, skriver **Fredrik Löjdquist**.

vi allvar?

Men menar vi allvar?

MED DEN MEST omfattande och brutala militära våldsanvändningen i Europa sedan andra världskriget och kärnvapenhot försöker Ryssland uppnå sina politiska mål. Krigsmålet är att underkua Ukraina och ta politisk kontroll över hela landet för att göra det till en rysk lydstat, att förgöra Ukraina som självständig stat och nation. Ryssland har gått från att vara en alltmer auktoritär stat till en i det närmaste totalitär stat med fascistiska drag, vilket speglas i de ryska krigsbrotten och, enligt många, brott mot folkmordskonventionen.

Kärnvapenmakten och den permanenta medlemmen i FN:s säkerhetsråd Ryssland bryter mot de grundläggande principerna i folkrätten och vill ersätta den regelbaserade säkerhetsordningen med det nakna militära våldskapitalet, den starkes rätt.

Detta är en historisk brytpunkt. Nu definieras inte bara Ryssland och Ukraina och övriga Östeuropa utan även Europa och

väst för generationer framåt. Det europeiska projektet har sedan andra världskriget präglats av tanken på "nie wieder"; aldrig igen fascism, aldrig mer folkmord och storskaligt krig.

Hur vi nu förhåller oss till den ryska aggressionen blir därför avgörande för Europas framtid. Menade vi verkligen allvar med "aldrig igen"?

EFTER DEN 24 FEBRUARI 2022 reagerade, till skillnad från 2014, den samlade demokratiska världen med en enighet och robusthet som överraskade nog inte bara Putin. Militärt stöd, EU:s beslut att ge Ukraina kandidatlandsstatus, planer för Ukrainas återuppbyggnad och framtida säkerhet samt genomgripande sanktio-

tik och diplomati kan så kallad konstruktiv tvetydighet vara ett nyttigt verktyg, men det finns också en destruktiv tvetydighet. Vi ser nu resultatet av ett och halvt decenniums destruktiv tvetydighet i förhållande till Ryssland.

Det talas fortfarande ofta om en "Ukrainakris" eller ett "Ukrainakrig". Som om Ukraina vore problemet och som vore problemet ur världen bara man kunde "lösa" Ukrainakrisen. Den underliggande förväntningen i flera av de stora huvudstäderna i väst är fortfarande att Ukraina förr eller senare ska sätta sig vid förhandlingsbordet och att konflikten ska "lösas" genom ukrainska eftergifter, vilket innebär att Ryssland skulle skörda frukterna av sin aggression, det vill säga genom att folkrät-

Europa kommer inte att kunna bli stabilt och säkert så länge Ukraina inte bäddas in i den euroatlantiska stugvärmén i form av EU- och Natomedlemskap.

ner av Ryssland utgör ett epokskifte som är imponerande. Men en vision om slutmålet för Ukraina saknas.

De praktiska slutsatserna har ännu inte fullt ut dragits och det gör att de politiska signalerna från väst blir tvetydiga. I poli-

ten och den regelbaserade säkerhetsordningen undermineras.

VAD VI EGENTLIGEN har att göra med är en Rysslandskris som är långvarig, strukturell och systemisk. Den är långvarig eftersom

Men vad ska diplomatin lösa?

FOTO: CHRISTIAN MANG/TT

Natotoppmötet i Vilnius: en besvikelse för Ukraina.

FOTO: ARTUR WIDAK/GETTY IMAGES

Rysslands antagonistiska mål och medel har förelegat i över 15 år (Putins Münchental 2007 och kriget mot Georgien 2008), och kriget mot Ukraina har pågått sedan 2014 med oförändrat krigsmål. Den är strukturell eftersom den aggressiva utrikes- och säkerhetspolitiken är en följd av det ryska politiska systemet och dess världsåskådning. Den inre repressionen och den yttre aggressionen är intimt sammanflätade och ömsesidigt förstärkande. Den är systemisk eftersom det inte bara handlar om Ukraina, det handlar om grundläggande principer, folk-rätten och den europeiska säkerhetsordningen. Om militärt våld skall få löna sig eller inte. Det är en systemkris som berör oss, i Sverige, i EU och världen.

Vilken värld skulle vi leva i om Ryssland tillåts lyckas i sitt uppsåt? Det är nu kampen börjar på allvar.

Den ryska aggressionen mot Ukraina beror således inte på något missförstånd eller diplomatiskt misslyckande. Det är en naturlig följd av Kremls övergripande mål, som är regimsäkerhet, återupprättande av det ryska imperiet och ett raserande av den säkerhetsordning som mödosamt byggts upp efter andra världskriget och kalla krigets slut.

REGIMSÄKERHETEN HANDLAR OM ATT Putin måste bekämpa demokrati, mänskliga rättigheter och rättsstatens principer inte bara på hemmaplan utan även i grannlän-

der som Ukraina. Ty om Ukraina lyckas, fruktar Putin att det även skulle kunna ske i Ryssland, vilket vore ett existentiellt hot mot Putins maktinnehav.

Allt detta vill man uppnå med sitt våldskapital. Det är ett revisionistiskt och revanschistiskt program. Kriget mot Ukraina är den mest våldsamma och hittills allvarligaste manifestationen av denna kris, men kriget är ett symptom, inte själva sjukdomen.

Rysslandskrisen är inget problem som kan lösas under överskådlig framtid, utan måste hanteras genom *containment* (inneslutning), minskade sårbarheter, avskräckning (oönskat beteende måste få konsekvenser), ansvarsutkrävande och någon form av investering i ett framtida förhoppningsvis demokratiskt och icke-aggressivt Ryssland. Det kräver beslutsamhet, uthållighet och enighet.

DE RYSKA MÅLSÄTTNINGARNA ligger fast så länge Putin sitter kvar vid makten. Och även om det är en nödvändig förutsättning för ett bättre Ryssland att Putin försvinner är det inte tillräckligt. Vägen till ett fritt, demokratiskt och fredligt Ryssland är lång och törnbeströdd efter snart ett kvartssekel med Putin vid makten med tillhörande indoktrinering och avsaknad av en uppgörelse med landets totalitära och imperialistiska förflutna. På senare år har de mörkaste kapitlen i Rysslands historia till yttermera visso lyfts fram som inspirerande föredömen. Historiens lokomotiv är nu satt i rörelse i Ukraina. Det finns ingen återvändo till världen som den såg ut före den 24 februari förra året.

Men hur kommer det att sluta? är en fråga som allt oftare ställs. En till synes berättigad fråga, som dock är lömsk. För det första, vad är "det" som skall sluta: stridig-

heterna i Ukraina eller den övergripande Rysslandskrisen? Rysslandskrisen och de ryska målsättningarna kommer inte att upphöra bara för att det blir en vapenvila i Ukraina eller om landet tvingas till en uppgörelse som innebär att man gör avkall på grundläggande principer som självbestämmanderätt, territoriell integritet och suveränitet. För det andra bygger frågan på antagandet att det finns ett slut, men Rysslandskrisen kommer inte att ta slut så länge den nuvarande ryska regimen är intakt. För det tredje tycks frågan utgå ifrån att vi i väst kan göra förutsägelser om "det", som om vi vore utomstående och oberoende observatörer, när utfallet i själva verket i hög grad beror på vad vi väst gör eller inte gör i förhållande till Ukraina respektive Ryssland.

VÄSTS AKTÖRSKAP är alltså avgörande. Liksom Ukrainas aktörskap. Mer eller mindre välmenande så kallade realistiska förståsigpåare i väst hävdar regelbundet att det nu är dags för väst att söka en förhandlingslösning med Ryssland på problemet (som man uppfattar som stridshandlingarna), som om Ukraina inte hade något att säga till om. Det skulle dessutom innebära att väst i maskopi med Ryssland skulle undergräva Ukrainas suveränitet.

Måste bäddas in i Nato.

FOTO: SCOTT PETERSON/GETTY IMAGES

Något som nu står klart är att den ukrainska nationen och staten växt fram som en självständig och allt starkare aktör, med kanske Europas starkaste och mest striderfarna militär.

Och är det något vi har lärt oss av de senaste trettio åren är det att idén om en gräzon, en buffert eller *cordon sanitaire*, mellan Ryssland å ena sidan och EU och Nato å den andra, har visat sig vara en del av problemet, inte lösningen. Europa kommer inte att kunna bli stabilt och säkert så länge Ukraina inte bäddas in i den euroatlantiska stugvärmén i form av EU- och Natomedlemskap.

Att då göra förutsägelser som inte tar hänsyn till vad det samlade väst är berett och förmöget att göra blir därför föga meningsfullt.

>>

UTVECKLINGEN BEROR på en rad faktorer: bland annat den militära kraftmätningen på slagfältet, västs samlade stöd till Ukraina respektive politik i förhållande till Ryssland. Alla faktorer som beror på västs aktörskap och ledarskap. Det inrikespolitiska stämmningsläget i EU:s medlemsländer och andra väststater blir viktigt och beror på i vilken utsträckning politiska ledare lyckas förklara för väljarna vad som står på spel och vad som krävs. Och det är inte minst det sistnämnda som ger anledning till oro. För så länge som västs politiker inte tydligt formulerar en vision för vad man vill med Ukraina och förklarar vad kostnaderna blir av att Ryssland tillåts skörda frukterna av sin brutala aggression finns det risk för ett vikande stöd för Ukraina.

Inte alla vill inse vad som står på spel, och många uppfattar stödet till Ukraina som en kostnad, när det istället borde formuleras som en investering i inte bara Ukrainas utan vår egen framtid. Stödet till Ukraina handlar om oss själva. Det finns en ödesgemenskap mellan vår och Ukrainas framtid.

Det finns också en tendens att vilja fokusera på och spekulera kring Rysslands framtid, som vi inte kan påverka annat än indirekt genom att se till att Ukraina lyckas, istället för att tala om vad som behöver göras i förhållande till Ukraina, något som vi kan påverka. Detta fokus på Ryssland tenderar att ha en paralyserande effekt som lätt leder till fatalism och defeatism. För Ryssland är ju så stort och farligt att man inte kan göra annat än resignera.

VI BEHÖVER KOMMA BORT från denna tendens att sätta Ryssland i främsta rummet och istället sätta Ukrainapolitiken i fokus. Västs aktörskap består just i att säkerställa att Ukraina blir en framgångssaga och att Ryssland inte lyckas i sitt uppsåt. Det är också det som skulle kunna katalysera en sundare utveckling i Ryssland.

Nu när historien skrivs är frågan om Europa skall vara historiens subjekt eller objekt. Europa förändras vare sig vi vill eller inte. Det finns ingen återvändo till

Återuppbyggnadsarbetet blir massivt.

FOTO: METIN AKTAS/GETTY IMAGES

Ett förhållande som riskerar att återuppväckas.

FOTO: ALAMY

något *status quo ante*. Krig förändrar saker-
nas tillstånd. EG var ett resultat av andra
världskriget och det moderna EU av kalla
krigets slut. Framtidens Europa kommer
att präglas av hur den ryska aggressionen
nu bemöts.

och tålamod i kombination med en insikt
om vad alternativet skulle innebära. Vil-
ken värld skulle vi leva i om Ryssland till-
låts lyckas i sitt uppsåt? Det är nu kampen
börjar på allvar.

Ett Ukraina i EU och Nato vore å and-

Nu när historien skrivs är frågan om Europa skall vara historiens subjekt eller objekt. Europa förändras vare sig vi vill eller inte.

Är glaset halvfyllt eller halvtomt? Beslut
om att inleda EU-medlemskapsförhand-
lingar har ännu inte fattats, och även om
det finns ett brett politiskt engagemang
för Ukrainas återuppbyggnad, saknas allt-
jämt den nödvändiga resursmobilisering-
en för en ny Marshallplan. Natotoppmötet
i Vilnius i juli blev en besvikelse för Ukrai-
na och en olycklig uppvisning av oenighet
i det västliga lägret, där USA och Tyskland
höll emot. Allt fler i väst uttrycker besvikelse
över det långsamma tempot i Ukrainas
motoffensiv, trots att landet inte försetts
med de resurser som krävs för en fram-
gångsrik insats.

PUTIN SPELAR PÅ tid, dels i väntan på att det
västliga stödet till Ukraina skall svalna och
på det amerikanska presidentvalet, dels i
takt med att han hoppas att den ryska pro-
duktionen av vapen och ammunition trap-
pas upp snabbare än vad väst vill och kan
leverera till Ukraina.

Vi står därför inför ett avgörande år
där väst med tillräcklig bestämdhet mäs-
te visa om man är beredd att ge Ukraina
det stöd som krävs för att först vinna kri-
get och sedan freden. Det kommer att krä-
vas nya finansieringsmekanismer, ökad
vapen- och ammunitionsproduktion och
politiskt mod, samt enighet, uthållighet

ra sidan en unik möjlighet att skriva det
andra kapitlet i den frihetsrevolution
som började 1989 och ta avgörande steg
mot ett enat, fritt och fredligt Europa.
För det krävs det en historisk berättel-
se om en gemensam färdriktning mot en
bättre framtid, ett starkare, rikare och säk-
rare Europa.

UKRAINA MÅSTE förbereda sig på ett EU-
medlemskap, men EU måste också förbe-
reda sig på ett utvidgat Europa, med Ukrai-
na, Moldavien och Västra Balkan. Och med
en föreställning om att det är både önskvärt
och görbart. Ukrainas ekonomi är liten
och även om återuppbyggnadsinsatserna
kommer att bli massiva utgör de en bråk-
del av EU:s och G 7:s samlade BNP. Det
militära stödet utgör också en bråkdel av
Natos samlade militärutgifter. Om Ryss-
land däremot tillåts skörda frukterna av
sin aggression, ökar osäkerheten och för-
svarsutgifterna kommer det att behöva sti-
ga betydligt. Antingen lyckas EU projicera
säkerhet och stabilitet österut eller kom-
mer EU att destabiliseras österifrån.

Vi står inför ett vägskäl som kommer att
definiera det tjugoförsta århundradet. Vad
vi har att frukta är strategisk kortsiktighet
och obeslutsamhet, som kan stå oss alla,
inte bara Ukraina, dyrt. ✱

Historien på hitlistorna

Intresset för historia ligger på topp. En förklaring, skriver **Charlotta E Lindell**, är det globala poddfenomenet *The Rest is History* som nu utkommer som bok.

DE KÄNDA BRITTISKA historikerna Tom Holland och Dominic Sandbrook står bakom en rekordhöjning av temperaturen för historia. Deras podcast, *The Rest is History*, är världens mest populära i sin genre och toppar poddlistor i nästan varanda land på jorden. Varje avsnitt har drygt 100 miljoner nedladdningar. Värt att notera är att mer än hälften av lyssnarna är under 34 år och att många av dem är tonåringar. Ämnen som antiken, vikingar, Maos Kina, Nixon och Putin samt vilken roll duvor har spelat i historien serveras seriöst med en brittisk glimt i ögat. Och om någon vecka kommer *The Rest Is History* ut i bokform; en fristående pendang till podden. Boken, med undertiteln *History's Most Curious Questions Answered* (Bloomsbury), tippas att bli en riktig kioskvältare.

Vad beror detta enorma intresse för historia på och hur kommer det sig att det verkar vara på topp just nu? Jag låter frågan gå till Dominic Sandbrook i ett videosamtal:

– Jag tror inte att intresset för historia har ökat utan att det har att göra med den digitala utvecklingen. Det handlar om tillgänglighet och en podcast går lätt att hitta och lyssna på. Inte minst när det gäller den yngre delen av befolkningen. Dagens BBC hade aldrig köpt in vårt koncept. Två medelålders vita män från Oxford och Cambridge som programledare hade de inte vågat satsa på. Plus att det skulle bli så styrt för vår del. Vi hade varit tvungna att få varje skämt godkänt och så vidare. BBC vill så gärna nå en yngre publik men då hade de velat förenkla det hela och låtit en komiker prata historia.

SANDBROOK PÅPEKAR att unga lyssnare inte skiljer sig från äldre:

– Att fördumma och förenkla komplicerade historiska skeenden i tron att det blir lättare att ta till sig är trams. Ämnen som islams ursprung och vad som egentligen orsakade första världskriget är komplexa, men det betyder inte att de är tråkiga. Att anpassa sig efter vad man tror att folk vill ha är farligt.

En annan sak som Tom Holland och Dominic Sandbrook lägger sig vinn om är att avstå från att betrakta historiska händelser med moderna ögon.

– Det är viktigt att se på dem i det perspektiv som rådde då händelserna ägde

FOTO: COLIN HUTTON/BBC

David Mitchell som Shakespeare i tv-serien *Att vara eller inte vara Shakespeare*.

rum, säger Dominic Sandbrook som även vill betona att de inte anpassar innehållet i podcasten efter någon annan än sig själva.

Han tror att det är en av de främsta anledningarna till att *The Rest Is History* har fått sådana kolossala framgångar. Det plus en rejäl portion tur med tajmningen.

– Det låter fruktansvärt men kriget i Ukraina gav oss en rejäl skjuts uppåt. Vi gjorde ett par avsnitt om Ukrainas historia som uppskattades mycket av våra lyssnare.

DET POLITISKA KAOSET i Storbritannien med dåvarande premiärministern Boris Johnson och drottning Elizabeths död drog också en mängd lyssnare. Detsamma gjorde avsnitten om fotbolls-VM i Qatar. Dominic Sandbrook och Tom Holland – för övrigt aktuell med *Pax. War and Peace in Rome's Golden Age* den sista delen i trilogin om det romerska riket – sniffar upp dagsnyheter-nas sammanhang och bakgrund.

De båda vännerna Holland och Sandbrook, författare var för sig till en rad bästsäljande böcker om historia sedan ett par decennier, drog igång *The Rest is History* under pandemin 2020 lite på lek. Föga anade de att deras inspelade videosamtal under lockdown ganska snart skulle ta dem ut på turné, både på hemma- och bortaplan.

I bokbranschen finns det ett ständigt sug efter historia som tas upp ur olika vink-

lar. På den brittiska marknaden dominerar i vanlig ordning första och andra världskriget, Tudor-eran och sedan några år tillbaka även utforskande böcker om det brittiska imperiet.

Nytt är även att det har kommit fram flera unga kvinnliga historiker som tar sig an ämnen som har varit traditionellt manliga.

TIDIGARE I ÅR kom *The House of Dudley. A New History of Tudor England* av Joanne Paul ut och Daisy Dunn är aktuell med *The Ancient World*. Och i början av nästa år utkommer Bettany Hughes emotsedda *The Seven Wonders of the Ancient World*.

Fackboksförläggaren Alan Samson, en nestor i bokbranschen, välkomnar utvecklingen. Samson är för närvarande fackboksförläggare på det anrika förlaget Michael Joseph och var tidigare förlagschef på Weidenfeld & Nicolson i nästan två decennier.

– När det gäller historia tycks det gå mode i vissa epoker. Britterna har fått betydligt större aptit på åren mellan engelska inbördeskriget (1642–1649) och franska revolutionen under 1790-talet.

Alan Samson ser paralleller till vår tid:

– Under 1700-talet fanns det få förtalslagar och det utkom allt fler pamfletter, ofta med tämligen plumpt innehåll, samtidigt som nya tidskrifter som *Tatler* (1709) och *Spectator* (1711) började

>>

etablera sig. Den kombinationen framstår som rena spegelbilden av vår tids alltmer hämningslösa inlägg på sociala medier.

Ett ofta säkert kort i utgivningen är böcker om kungligheter. Men det måste vara något extra för att det ska slå till. Skådespelaren David Mitchell tar ett nytt grepp om ämnet i sin *Unruly. The Ridiculous History of England's Kings and Queens* som redan har höga försäljningssiffror.

MITCHELL ÄR ENA halvan av den berömda komikerduon Mitchell and Webb och är känd från bland annat *Att vara eller inte vara Shakespeare* (*Upstart crow*) som visats på Axess TV.

Precis som Monty Python-medlemmarna John Cleese och Graham Chapman lärde David Mitchell och Robin Webb känna varandra då de läste vid Cambridge University. De var medlemmar av den legendariska amatörteatergruppen Footlights som drivs av studenterna vid universitet.

David Mitchell var, liksom Pythons Eric Idle på sin tid, ordförande för föreningen.

Jag frågar Alan Samson om det till synes eviga intresset för historiska biografier inom bokvärlden.

– Är det lika starkt idag?

– Ja, det är det, men dagens läsare lockas mer av andra typer av biografier än den klassiska ”från vaggan till graven”-varianten. Biografier som fokuserar på en avgörande händelse i huvudpersonens liv och sedan väver in vederbörandes förflutna och framtid har större efterfrågan. Långa biografier på 500 sidor eller mer är svår sålda idag, konstaterar Alan Samson.

SAMMA DAG (26/10) som *The Rest is History* ges ut publiceras en av många efterlängtat biografi: *Lawrence of Arabia* av Ranulph Fiennes, upptäcktsresande, arkeolog och författare.

Den marknadsförs som den ”definitiva biografien” om den mytomspunne T.E. Lawrence som 1916–1918 var samverkansofficer under den arabiska revolten mot Osmanska riket. Många har nog sett den flerfaldigt Oscarbelönade filmen *Lawrence av Arabien* (1962) i regi av David Lean och baserad på Lawrences självbiografi *Vishetens sju pelare* (1926). Vem människan Thomas Edward Lawrence, som dog i en motorcykelolycka ett par månader innan han skulle fylla 47, egentligen var har det dock varit svårt att få grepp om. En inte alltför djärv gissning är att ämnet Lawrence av Arabien kommer att finnas på en och annan podcastmeny i höst och vinter. ✨

LANDSBYGD

Utan osten kvävs kulturlandskapet

Det öppna betade landskapet är en oundgänglig del av svenskt kulturarv. Men en kollapsad svensk ostproduktion hotar ängs- och hagmarkerna, skriver **Edvard Hollertz**.

MIN MORFARS FAR skulle ha Åseda gräddost. Ostens fina smak var ett resultat av att korna åt den särskilda blandning av gräs och örter som växer i trakterna runt Åseda, påstod han. Platsens växter gav smak till mjölken som på det lokala mejeriet blev till ost.

Att morfars far själv var uppväxt i Åseda-trakten i Kronoberg lär ha spelat in. Historiskt har det funnits en stark koppling mellan maten och platsen. Ostkultur och kulturlandskap hänger ihop.

Att Åseda, Västervik och Boxholm är orter där lokala gräddostar har uppstått har sin förklaring i hur landskapet ser ut i dessa bygder. Det finns gott om betesmarker där korna och deras kalvar kan tugga i sig gräs. På åkrarna är det mer lönsamt att odla gräs än spannmål. Och det finns god tillgång till vatten.

Av kornas mjölk har det gjorts ost. Det är ett livsmedel som går att lagra och transportera, vilket minskar svinn och ökar försäljningsmöjligheterna.

Ju mer av osten från det lokala mejeriet som har sålts, desto bättre har det gått för gårdarna i trakten som har kunnat bygga finare ladugårdar, sysselsätta fler och beta ännu större områden. Resultatet är det klassiska småbrutna landskapet som vi känner från Astrid Lindgrens *Emil i Lönneberga* eller *Barnen i Bullerbyn*. Samma öppna landskap som besjungs i allt från sommarpsalmer till sommarhittar. Dessa gamla ängar och hagar är även vår naturs artrikaste marker.

SÅ NOG HADE Åseda gräddost en speciell smak – den hade toner av smäländska blomsterängar, upplysta ladugårdsfönster

och ett lokalsamhälle där alla hälsade på varandra på kyrkbacken. Det var också detta som på allvar särskilde den från andra gräddostar.

På äldre dar började min morfar köpa Åseda gräddost, precis som hans pappa hade gjort. Men den smakade inte som förr. Orsaken? Platsen och osten hörde inte längre ihop.

I december 2004 hade mejeriet i Åseda lagts ner av mejerijätten Arla. I samma omstrukturering lades även ysteriet i Västervik ned. Sedan dess har Åseda gräddost gjorts i Danmark. Och samma öde har drabbat många andra klassiska svenska ostar under de senaste årtiondenas storleks-rationalisering inom mejerisektorn. Numera saknas ofta kopplingen till det landskap ostarna ursprungligen kom ifrån.

2019 FLYTTADE ARLA under stora protester tillverkningen av Boxholms gräddost och kryddost från östgötska Boxholm till jämtländska Östersund. Den folkliga upp-

FÖRÄNDRINGEN MÄRKS i statistiken. Den svenska självförsörjningen av ost har sjunkit som en sten. 1995 var den svenska ostens marknadsandel 89 procent. Förra året var motsvarande tal 39 procent. Och fallande svensk självförsörjningsgrad märks i stort sett för alla produkter i mejerihyllan, utom för konsumtionsmjölken.

Den dominerande aktören på den svenska mejerimarknaden – Arla – verkar även fortsatt dra mot Danmark. När jag för ett par år sedan gick förbi Arlas flaggskeppsbutik i Östermalmshallen låg det få svenska ostar i disken. Och när jag bad att få svensk mjölk i kaffet blev svaret att det bara fanns dansk mjölk – den svenska levde inte upp till de högt ställda kraven, sades det. Detta trots att svensk mjölkproduktion omfattas av mer långtgående krav från lagstiftaren jämfört med europeiska producenter.

När ysterierna flyttar minskar behovet av svensk mjölk. Det slår särskilt mot

Slår ut de små.

FOTO: ALAMY

markerna går desto mer troligt är det att området blir granskog. Det är så det går till i den svenska naturen – granen erövrar allt till slut, på grund av dess förmåga att växa upp och lägga marken under sig i mörker.

I EN DEL FALL kommer dock granen direkt efter att korna, kalvarna och lantbrukarens vallodlingar har försvunnit. Det mest ekonomiska när mjölk- och köttproduktion inte bär sig på gårdarna i det småbrutna landskapet blir för det mesta att plantera gran på ängarna, hagarna och åkrarna.

När ogenomträngliga unga granskogar ersätter naturbetesmarker försvinner också en mänsklig kultur. Går det ens att förstå Sverige utan det öppna landskapet?

På midsommarafton ska unga plocka sju sorters blommor och klättra över sju gårdsgårdar. På skolavslutningarna sjunger uppväxande generationer om den ljuva blomstertiden och den vänliga grönskan som smyckat dal och ängar. Och många av våra stora författare har dragits till mulen och de krökta ryggarnas landskap.

Bakom detta rika natur- och kulturlandskap finns dock den ekonomiska verkligheten. Det tar oss tillbaka till osten. Landskapet har formats av det vi äter.

DET ÖPPNA LANDSKAPET, med sina lövträdsklädda höjder och gräsbärande dalgångar, ser ut som det gör för att böndernas djur finns där. Djur som ofta har sitt ursprung på mindre mjölgårdar i trakten. Gårdar som har levt på att sälja sin lokalt producerade mjölk till lokala mejerier vars osttillverkning har burit verksamheten. Den gamla ordningen, där lokala ostvarumärken säkerställde att mjölken togs från gårdar i trakten gav också lantbrukarna en starkare försäljningsposition. Förr sålde bönderna inte bara mjölk – de sålde ett landskap. Som konsument har det också gått att välja vilket landskap som stötts genom att välja ostar med lokala namn, likt gräddostarna Åseda, Västervik, Boxholm och Sture.

Det är detta band – mellan kulturlandskap och ostkultur – som har upphört i Sverige under de senaste årtiondena. Åseda gräddost smakar inte som förr. Om den tidigare hade toner av småländska ängsblomster drar naturligtvis eftersmaken åt granskott och danska lastbilsdäck. ☘

Bakom detta rika natur- och kulturlandskap finns dock den ekonomiska verkligheten. Det tar oss tillbaka till osten.

rördheten mot nedläggningen var dock så omfattande att ett nytt konkurrerande mejeriföretag startades för att återuppta ostproduktionen i Boxholm. De juridiska processerna mellan uppstickaren Gladabonden och Arla har sedan dess varit många och långa om användningen av ortsnamnet i varumärket.

Att produktion flyttas inom landet framstår dock som ovanligt. Vanligare är att de gamla svenska ostarna görs på dansk mjölk i Danmark. Stureosten – namngiven efter Sten Sture den yngre – tillverkas numera på andra sidan Sundet. Det är bara namnet som vittnar om dess ursprung från småländska Sävsjö, där Sten Sture hade ett jaktstolt.

Den ost som brukar beskrivas som en av Sveriges mest sålda – hushållsosten – tillverkas även den i Danmark. 2013 flyttade Arla produktionen från Falkenberg.

Numera i Östersund: Boxholms Ost.

FOTO: JEPPE GUSTAFSSON/TT

de små gårdarna, i ett läge med redan svag lönsamhet. För när platsen där mjölken produceras inte längre spelar roll kan en lantbrukare bara konkurrera med priset. Det ställer gårdar inför antingen nedläggning eller kraftig expansion för att jaga stordriftsfördelar. Konsekvensen är att mjölgårdarna blir färre men större.

År 1985 fanns det drygt 35 000 mjölgårdar i Sverige. År 2000 var antalet 12 700. Nu uppgår mjölkföretagen till 2 700.

MED DE SMÅ mjölgårdarna försvinner betesdjuren från allt större områden. För många av djuren som håller landskapet öppet har sitt ursprung på mjölgårdar. Resultatet är att artrika marker som har brukats och betats i århundraden – ibland rent av årtusenden – växer igen. Räknat per kvadratmeter är naturbetesmarkerna mer artrika än en tropisk regnskog.

Förlusten går också fort. När nötdjuren inte längre betar ner vegetationen tar det bara några år för tjockt gräs och buskar att börja ta över. Den högre växtligheten kväver blommor och örter, som insekterna är beroende av och insekter som fåglarna tar.

Med det öppna landskapet försvinner ett helt ekosystem. Bara i kornas gödsel finns en värld av olika dyngbaggar och larver. Naturskyddsföreningen konstaterar att igenväxta landskap är ett av de allra största hoten mot de rödlistade arterna i Sverige.

Ju längre igenväxningen av naturbetes-

Efter septemberkuppen:
General Brice Oligui Nguema
blir president i Gabon.

FOTO: GETTY IMAGES

AFRIKA

Kuppernas kontinent

Militärkupper är en ständig del av afrikansk politik. De lär bli allt fler, skriver **Bengt G Nilsson**.

ÅR 2004 BEFANN jag mig i Ghana i Västafrika för att göra en film för SVT om bristen på rent vatten i huvudstaden Accra. Det hade blivit ett hett spörsmål med fler bottenar än jag kunde ana när jag gav mig in i projektet.

Jag råkade hamna mitt i en valrörelse, president skulle väljas och det passade mig bra eftersom vatten var en i allra högsta grad politisk fråga. Jag besökte en vallokal och häpnade över väljarnas envisa vilja att utöva sin medborgerliga rättighet, eller kanske skyldighet. I gassande sol stod folk tålmodigt och köade, ibland i timmar. Med tanke på hur ovanligt det är med fria och rättvisa val i Afrika tyckte jag det var imponerande, rent av rörande. Risker var ju överhängande att väljarna senare skulle få klart för sig att de var snuvade och bedragna genom valfusk. Det är så vanligt att det nästan är standard.

Den gången fungerade det. President John Kufuor försvarade sin titel i ett val som ansågs vara helt korrekt genomfört. Han satt till 2009 då en ny president valdes. Snyggt och prydligt, enligt regelboken. Mycket ovanligt i Afrika.

Ghana var ju annars intimt förknippat med militärkupper genom en av det postkoloniala Afrikas mest färgstarka rebeller, flyglöjtnant Jerry Rawlings. Det fanns på 1970-talet en underjordisk rörelse i Ghana kallad Free Africa Movement bestående av militärofficerare som ville ena Afrika genom militärkupper. Rawlings tillhörde den och med några kumpaner försökte han störta regeringen, misslyckades och greps. Han dömdes till döden men fritogs av sympatiserande officerskolleger och genomförde med deras hjälp en kupp och avsatte presidenten.

Som ordförande för De väpnade styrkornas revolutionära råd, AFRC, styrde han Ghana i 112 dagar och ställde åtta officerare och tre tidigare statschefer inför exekutionsplutonen. Han ansåg dem alla vara korrumperade.

MEN DET VAR BARA början. Rawlings inledde det han kallade för en storstädning och lät avrätta drygt 300 ghananer. Därefter utlyste han allmänna val och lämnade över makten till en civil regering. Något sådant hade aldrig tidigare skådats i Afrika.

Två år förflöt och Rawlings blev alltmer otålig och missnöjd med den nya regeringen som han tyckte var lika oduglig som den förra, den som han hade störtat. På nyårsaftonen 1981 genomförde han en ny militärkupp och avpolletterade de styrande. Han ledde en militärjunta fram till 1992

Sedan 1950, då avkoloniseringen inleddes på allvar, har Afrika fått uppleva 106 kupper.

då han lät sig väljas till president i ett synbarligen korrekt genomfört val. Efter två perioder som president avgick han 2001, helt i enlighet med Ghanas konstitutionella regler.

Man kan undra över hur väljarna resonerade när de valde honom till president. Inte bara en gång, utan två. Tänkte de att det är lika bra att vi väljer honom efter-

som han ändå kommer att störta den som annars blir vald? Det var faktiskt så det gick till i ett närliggande land, Liberia. Där rasade ett inbördeskrig mellan 1989 och 1997 med hundratusentals döda. Den mest framträdande krigsherren hette Charles Taylor, vars drogade barnsoldater begick horribla övergrepp mot civilbefolkningen. De genomförde bestialiska mord, bara i syfte att terrorisera.

När kriget tog slut 1997 hölls det presidentval. Charles Taylors anhängare formulerade en snärtig valslogan: "Han dödade min mamma, han dödade min pappa men jag ska rösta på honom."

TAYLOR VANN VALET med 75 procent av rösterna. Jag besökte Liberia strax efter valet och dem jag talade med sa att det var ett rationellt val. Antingen får Taylor bli president eller också börjar han döda oss igen.

Det som satte stopp för det besinningslösa blodbad som kallades inbördeskrig var medlingar, påtryckningar och hotelser från den västafrikanska samarbetsorganisationen Economic Community of West African States, Ecowas. Den är nu åter aktuell i och med den nyligen timade militärkuppen i Niger.

Den inträffade 26 juli i år när presidentgardet fängslade president Mohamed Bazoum under ledning av gardets befälhavare Abdourahamane Tchiani. Denne utropade sig till överhuvud för en militärjunta som nu skulle styra landet. Ecowas reagerade skarpt och hotade att invadera Niger för att återinsätta president Bazoum. Det har i skrivande stund inte hänt och ju längre tiden går, desto mindre sannolikt är det att vi får se en sådan utveckling.

Det här är dåliga nyheter för hela Afrika. Under senare årtionden har det gjorts upprepade försök att skapa enighet mellan afrikanska länder i form av handelsunioner och EU-lik strukturer för att stärka samarbetet stater emellan. Ecowas är ett exempel på det. Dessa, av många sed-

da som helt nödvändiga åtgärder för kontinentens utveckling, störs ideligen av militärkupper som tvingar de visionära panafrikanska tänkarna tillbaka till ruta ett.

SEDAN 1950, då avkoloniseringen inleddes på allvar, har Afrika fått uppleva 106 kupper. Den senaste inträffade den 30 augusti i Gabon. Även där var det presidentgardet som avlägsnade presidenten, Ali Bongo, från palatset. Familjen Bongo har styrt landet i ett halvt sekel och de val som har hållits har varit charader vars enda funktion har varit att bekräfta Bongos makt. Som nu alltså är bruten med en oviss framtid för landet.

Kuppen i Gabon sägs ha börjat som ett familjegräl. Ledaren för kuppmakar-

militärkupper under de senaste tre åren. Det de har gemensamt är att de ligger på eller nära den tionde breddgraden nord. Den breddgraden markerar gränsen mellan muslimskt och kristet dominerade områden. För sekulariserade svenskar betyder det kanske inte så mycket, men i Afrika råder en ständig konflikt, som ibland tar sig väpnade uttryck, mellan muslimer och kristna. Den tionde breddgraden är därför en frontlinje. Niger har under en lång tid plågats av islamistiskt våld utfört av al-Qaida, Islamiska staten och den Nigeria-baserade islamiströrelsen Boko Haram.

Noterbart är hur relativt friktionsfritt de flesta kupperna i Afrika genomförs. Det är tydligt att det finns ett folkligt missnöje med den styrande eliten som militärmak-

Den ena kuppmakaren inspirerar den andra, i synnerhet när ett maktövertagande är så relativt enkelt på grund av stödet från missnöjda medborgare.

na, generalen Oligui Nguema stod under lång tid den förre presidenten Omar Bongo nära. När denne dog 2009 uppstod en schism i familjen. Ali Bongo som tog över såg Nguema som en farlig makt-rival, de sägs vara släkt. Nguema gick i exil men återkom alltså till landet och avsatte Ali Bongo.

Västerländska bedömare söker fåfängt efter förklaringar till att afrikanska statschefer så ofta störtas av militären. De enklaste förklaringarna handlar om fattigdom och klimatförändringar men de håller inte för en närmare granskning. Att Afrikas befolkning är väldigt ung och att afrikanska stats- och regeringschefer i allmänhet är tämligen ålderstigna kan indirekt vara en orsak till social oro. Den snabba urbaniseringen i Afrika söder om Sahara har gett upphov till en ny kategori afrikaner. Relativt välutbildade unga män och kvinnor, påverkade av västerländska livsstilsideal men oförmögna att förverkliga sina ambitioner på grund av ett strukturellt åldersförtryck. Av tradition är det fortfarande en nästan hädisk tanke att unga människor ska styra över äldre, i såväl politiken som i yrkessammanhang.

När det inte går att förändra det systemet med demokratiska medel sätter många sitt hopp till att en militärkupp kan lösa problemet. Kuppmakare spelar ofta på de känslorna för att söka stöd hos unga.

OM MAN TITTAR på en karta över den afrikanska kontinenten ser man att de mest kuppbenägna länderna ligger som i ett bälte söder om Sahara. Burkina Faso, Guinea, Tchad, Mali och Sudan, alla har upplevt

ten ganska enkelt kan manipulera till sin fördel. Kupperna är i allmänhet tämligen oblodiga, men så många militära maktövertaganden har ägt rum i så många länder på kort tid att kvarvarande autokrater i Afrika nervöst måste fråga sig om de står på tur, och vilken behandling som vankas då.

Financial Times skrev nyligen om Kame-runs president Paul Biya som tillbringar det mesta av sin tid i en flott svit på Intercontinental Hotel i Genève. Han har suttit vid makten i 40 år och får rutinmässigt lyssna på talkörer från ilska demonstranter som stör anblicken av den vackra Genève-sjön. Han är 90 år gammal, världens äldsta statschef.

STÅR BIYA PÅ TUR att avsättas? Kanske då även 81-åriga Teodoro Obiang som har styrt Ekvatorialguinea i 44 år. 80-åriga Denis Sassou Nguesso har det sannolikt lite svettigt i sitt presidentpalats i Kongo Brazzaville, där han har bott sedan 1997. Ingen afrikansk stats- eller regeringschef kan känna sig helt trygg vid makten eftersom militärkupper har en tendens att sprida sig. Den ena kuppmakaren inspirerar den andra, i synnerhet när ett maktövertagande är så relativt enkelt på grund av stödet från missnöjda medborgare.

Många väntar spánt på vad som ska hända i Uganda. President Yoweri Museveni tog makten med militärt våld 1986. Det första beskedet han gav omvärlden var att han ansåg att afrikanska ledare sitter vid makten alldeles för länge.

Han har nu varit president i 37 år. Starkt uppbackad av internationellt bistånd, bland annat svenskt. ✨

Tillsatt efter kuppen i augusti. Nigers nye premiärminister Ali Mahaman Lamine Zeine.

FOTO: GETTY IMAGES

Överlevaren

Min mormor var tolv år när de hämtade henne. Gevären riktades mot hennes föräldrar, själv fick hon order om att packa en väska. Hon hade naturligtvis ingen aning om vad som var rimligt att ha med sig. Därför lämnade hon till exempel sin mammas dyra päls, den visste hon att man inte använde till vardags. En resväska smutsiga kläder fick hon med sig, sen tvingades de ner till den närmaste tågstationen.

På stationen stod en godsvagn, redan fullpackad av människor: en läkare och hans familj, en advokat, en lärare. Mormor och hennes föräldrar pressades in, dörrarna stängdes och regler drogs för. De var instängda.

Där stod vagnen i tre dagar. Fångarna fick ingen mat. Det fanns naturligtvis inget badrum, bara en stinkande hink i ett hörn. När de klagade på törst fick de faktiskt dricka – men på grund av sällan skådad sadism fick de bara dricka lag från konserverad sill. Stan-ken från hinken blev värre.

På tredje dagen började vagnen rulla. Ingen visste vart den skulle. Efter åtta dagar stannade den på en perrong. Fångarna hade inte sett dagsljus och knappt rört sig på den här tiden. De schasades under hugg och slag ut på en perrong där de möttes av en officer som sa till dem:

På väg mot toppen.

FOTO: PRIVAT

”Nu ska ni glömma vilka ni är. Nu är ni arbetare, och arbetare är det enda ni kommer att vara.”

Låter den här historien bekant? Tyska nazister som hämtar judar mitt i natten? Men det var inte nazister. Min mormors familj flydde tidigt från Polen när andra världskriget bröt ut, och hann ta sig till Ukraina. Soldaterna som hämtade dem mitt i natten var ryska soldater, lägret hon fördes till var inte Auschwitz, utan Gulag.

Gulag var på många sätt inte bättre än Auschwitz. Å ena sidan var vädret betyd-

ligt sämre med minusgrader ned mot femtio-strecket. Å andra sidan hade de ingen gas-kammare. Många judar flydde till Sovjetunionen under kriget och överlevde på något sätt.

Historien har dock behandlat före detta Sovjetunionen, numera Ryssland, och Tyskland väldigt olika. Av Tyskland har vi med rätta krävt ursäkter, bot och bättring. Av Ryssland har vi inte krävt något alls. Minsta tecken på demokratisk impuls från Moskva har genom åren fått väst att hoppa högt av glädje och man har tänkt att här går det utan tvekan åt rätt håll.

Men Ryssland har fortsatt som det alltid ha gjort. Ättlingarna till soldaterna som höll min mormor inspärrad i ett arbetsläger befinner sig i Ukraina idag.

Hur gick det för min mormor? Hon överlevde Gulag. Överlevde smutsen, kylan, det olidligt tunga arbetet och svälten. På mitt kylskåp hänger ett foto på henne, taget underifrån medan hon är upptagen med att bestiga ett berg. Hon hade träffat min morfar, gift sig och hade två döttrar. På fotot skrattar hon och är lycklig. Det nazistiska monstret var besegrat, på samma sätt som jag hoppas att det ryska ska bli.

Catta Neuding

TUR I OTUREN

Paris sägs ha högst andel hundar av alla städer i världen, med en hund runt varje gat-hörn och hela 300 000 pålsklädda kamrater som går på trottoarerna. Trots detta är staden långt ifrån någon hundens paradys. När jag beslutade mig för att göra den franska huvudstaden till mitt hem för tre år sedan, med min tjeckiska terrier Garbo som hängiven följeslagare, blev jag snabbt varse att hundar inte är välkomna i de flesta av stadens parker. Det kändes märkligt. Hundar och parker är ju som jordnötssmör och sylt – de hör liksom ihop. Men för fransmännen är detta alls inget konstigt. Att hundar inte är välkomna beror förstås på att parkerna omedelbart skulle förvandlas till gigantiska hundtoaletter om de inte stoppade oss hundägare, förklarade man. Ingen tycks undra över varför fransmännen inte helt enkelt kan

lära sig att ta ansvar för sina fyrfota vänner genom att plocka upp efter dem. Det verkar ju både enkelt och betydligt mer humant än att utvisa dem från stadens få gröna oaser.

Så vad gör våra lurviga rebeller? De gör sina behov på trottoarerna och gatorna istället. Matte och husse plockar upp ibland, men långt ifrån alltid. När sopbilarna dröjer en dag för länge kan det plötsligt kännas som att man är med i en olympisk slalomtävling där hundbajs är hindren, och i ett oförutsägbart ögonblick kan vi missa ett av dem och trilla rakt ner i en stinkande ovälkommen överraskning.

Det är verkligen ingen trevlig upplevelse att plötsligt stå där förnedrad, arg och äcklad. Men bara någon sekund senare brukar en tanke poppa upp i huvudet som förvandlar de negativa känslorna till något hoppfullt.

Vilken fot var det jag just trampade med? I Frankrike finns nämligen en säregen övertygelse om att om din vänstra fot råkar hamna i hundbajs så betyder det faktiskt tur. Å andra sidan, om din högra fot är den otursamma, då befinner du dig i en riktig dubbeltragedi – du stinker och är irriterad, samtidigt som du väntar på att den andra oturen ska slå till.

Jag själv har valt att fokusera på den ljusa sidan av detta äventyr. Bara igår kväll råkade jag trampa i för mina ögon osynlig avföring – med min vänstra fot. Jag kunde inte låta bli att tänka på all tur som nu ligger framför mig. Så nästa gång du befinner dig på Paris gator och trampar i hundskit, kom ihåg att du är i hundarnas huvudstad, och var redo att omfamna all den tur som lurar runt hörnet.

Jennifer Paterson

Schack utan kung

I *The Road to Wigan Pier* konstaterar George Orwell: "The underlying motive of many Socialists, I believe, is simply a hypertrophied sense of order. [...] what they desire, basically, is to reduce the world to something resembling a chess-board."

Jag vet inte om George Orwell stötte på många svenska republikaner, men deras nitiska angrepp på det svenska statsskicket ger onekligen intryck av just detta maniska ordningssinne. Drömmen om ett schackbräde. Fast utan kung och drottning.

I SAMBAND MED femtioårsjubileet av vår nuvarande kungs trontillträde var våra republikaner återigen ute och luftade sig och sina käpphästar. I en löddrande inledning till en debattartikel i *Aftonbladet* fick vi veta att det tarvades en parallell till några av världens mest förfärliga politiska system:

"När det är ståhej kring icke-folkvalda statschefers jubileum i länder som Nordkorea, Kuba och Saudiarabien brukar det ses med skepsis i omvärlden, något som är påtvingat folket.

Ändå ägnar vi oss åt samma märkliga beteende i Sverige i samband med att Carl XVI Gustaf har 50-årsjubileum som kung idag, den 15 september."

Det hela får mig att tänka på mittbacken Pat Kruse, som i ett iskallt Torquay i hemmamatchen mot Cambridge United den 3 januari 1977 lyckades göra självmål efter sex sekunder. Efter kungafamiljen är vårt lands republikaner kanske den viktigaste förklaringen till monarkins relativa popularitet i vårt land. Man lyckas i två meningar försätta sig i närmast total irrelevans.

DET ÄR VI SJÄLVA – både i formell och reell mening – som "påtvingat" oss monarkin. Vår nuvarande grundlag stiftades enligt den demokratiska rättsstatens alla tänkbara regler och principer och förankrades i flera allmänna val. Sedan dess har svenska folket valt fjorton riksdagar. Ingen av dessa har velat ändra vårt statsskick.

Detta går artikelförfattarna – företrädare för S, V, MP, C och L – förbi när de efterlyser ett riksdagsbeslut som landar i "en fullständig demokratisering av landet". En formule-

ring som onekligen skärper sinnena och vaksamheten, samt möjligen får en del att inventera vapensåpet.

Mitt eget ståhejande bestod främst av att jag blev bjuden på ett strålande trevligt privat mingel där en blandning av människor av lite olika bakgrund – till och med någon enstaka principiell republikan – firade jubileet med skålar, sång och hurrarop. Jag har svårt att tro att något motsvarande sker i Pyongyang eller i Havanna. Åtminstone inte utan säkerhetspolisens uppmuntrande närvaro.

VÅRT STATSSKICK fungerar väl, trots att det är format av en stark principiell republikanism och en kompromiss. Torekovkompromissen var en sorts konstitutionell avklädning av statschefen.

Han skulle få vara kvar, men inte ha någon makt alls. Nit och feighet i oskön blandning.

Principrytteriet landade exempelvis i att statschefen lyftes ur regeringsbildningsprocessen, vilket våra fullständiga demokrater i *Aftonbladet* naturligtvis ser som ett klarsynt ljus i det närmast medeltida monarkimörkret. Det är konstitutionellt bakvänt, jämfört med en ordning där regeringen är statschefens regering och därmed initierad av honom eller henne. Vilket är regel i konstitutionella demokratiska monarkier och republiker. Det har fungerat

hittills, men att så tydligt potentiellt politisera själva det formella regeringsbildandet utgör en risk i vårt system.

MONARKIN ÄR den institution i det svenska styrelseskicket som är mest utsatt för löpande demokratisk prövning. Varje år motioneras det i riksdagen om att införa republik, varje år avslås motionerna av en stor majoritet. Vi skulle kunna byta statsskick på några månader, i praktiken på några år, om det fanns behov eller intresse av det. Frågan ligger fullt ut i händerna på riksdagen och i slutänden på folket.

Monarkin är en av allt färre delar av den svenska staten som faktiskt fungerar väl och fyller sitt syfte. Det är möjligen just det som särskilt provocerar. Det är som en skönhetsfläck på den fullständigt demokratiska kanvas på vilken elevaldsrepresentanter i alla åldrar och partier vill rita upp sitt idealsamhälle. ✨

Fredrik Johansson
är senior director
på Hallvarsson &
Halvarsson.

"Monarkin är
den institution
i det svenska
styrelseskicket
som är mest
utsatt för
löpande
demokratisk
prövning."

Av Thomas Gür

I vågskålen

För Thomas Sowell är samhällsproblem en fråga om att väga kostnader mot varandra. Valen utförs bäst av dem som förstår hur de påverkar deras liv och vardag.

Skulle man ge sig på att mycket kort summera Thomas Sowells intellektuella livsverk omfattande mer än sextio år (från år 1960) med ett femtiotal böcker publicerade, varav några banbrytande studier i politisk filosofi och ekonomisk historia, torde detta citat

lämpa sig bäst:

”There are no solutions, there are only trade-offs.”

Aforismen tjänar också som en nyckelfras ur vilken man kan härleda väsentliga element i Sowells tänkande.

I det första ledet i diskussionen om hur man tar sig an eller får bukt med samhälleliga frågeställningar, problem och utmaningar fastslår Sowell att utfästelser om ”lösningar” per definition är falska, oaktat om dessa kommer från politiskt praktiskt håll (vallöften) eller akademiskt håll så som modeller i socialfilosofi eller statsvetenskap.

Detta postulat kopplar tydligt tillbaka till ekonomen Friedrich Hayeks konstaterande, i den numera klassiska essän ”The Use of Knowledge in Society” från 1945, om att det aldrig går att göra ”perfekta justeringar” på det sätt som ekonomisk jämviktsanalys föreställer sig det. Och att denna föreställning härrör från en felaktig överföring till samhälleliga fenomen av tankesätt som har utvecklats i naturvetenskapliga frågeställningar.

Igrunden handlar det om, menar Hayek, att ekonomiska problem alltid och uteslutande uppkommer på grund av förändringar. Och att interventioner för att komma till rätta med sådana problem i sin tur leder till nya förändringar, och därmed nya frågeställningar som måste bemästras. Sowell tillämpar denna förståelse om ekonomin och att det inte finns lösningar som leder till jämviktstillstånd, till samhällsfrågor i allmänhet.

Hayek å sin sida konstaterade 1981 i en mycket uppskattande recension i tidskriften *Reason* av ett av Sowells centrala verk, *Knowledge and Decisions* (1980), att Sowell på ett ”helt originellt

sätt” breddat tillämpningen av hans idéer och effektivt lyft över ansatsen till ”nya fält som jag inte ens övervägt”.

Det andra ledet i Sowells aforism säger att samhällsproblem alltid innebär målkonflikter och försakelser – vilket är ett bättre begrepp på svenska än det färglösa och avdramatiserade ”avvägningar”.

Erik Johan Stagnelius skriver sålunda föregripande Sowell när han i *Suckarnas mystär* år 1821 vet att berätta att tvenne lagar styr människolivet och tvenne krafter välver allt som föds under månens vanskliga skiva: ”Makten att begära / är den första. Tvånget att försaka / Är den andra ...”

En ”trade-off” betyder att man med nödvändighet och alltid måste avstå från något, för att erhålla något annat, att man måste försaka. På ett enkelt plan kan tyckas att detta är ännu ett uttryck för den ekonomiska vetenskapens två väsentligaste utgångspunkter – resursernas knapphet och därmed kostnadernas nödvändighet; att det inte finns några fria luncher.

Men Sowell går bortom denna grundtanke, när han applicerar denna ansats inte bara statiskt, för det val man gör vid valtillfället, utan främst framtätsyftande.

Det framtätsyftande anslaget kan förklaras med ett etablerat begrepp i investerings-sammanhang, ”opportunity cost”, som försöker framställa de potentiella fördelar som en individ, en investerare eller en affärsverksamhet riskerar att förlora i valet mellan två (eller flera) alternativ. Eftersom denna framtida fördel per definition varken är synlig eller mätbar, blir den också lätt förbisedd i beslutssammanhang. I den svenska översättningen, ”alternativkostnad”, tappar man det dynamiska elementet i originaltermen – risken för förlust av potentiella och framtida möjligheter.

Så om det inte finns lösningar utan bara försakelser, vilka dessutom sträcker sig in mot en oviss framtid, vem är då bäst skickad att väga dessa alternativa kostnader mot varandra och ta ställning mellan olika målkonflikter?

>>

”

Så om det inte finns lösningar utan bara försaker, vilka dessutom sträcker sig in mot en oviss framtid, vem är då bäst skickad att väga dessa alternativa kostnader mot varandra och ta ställning mellan olika målkonflikter?

I *The Use of Knowledge in Society* presenterar Hayek en liknande problemformulering. Han menar att om samhällets ekonomiska problem till största delen är en fråga om snabb anpassning till förändringar i tiden och till platsens speciella omständigheter, bör de slutliga besluten lämnas åt personer som känner till dessa omständigheter, som är insatta i de relevanta förändringarna och de resurser som är tillgängliga för att hantera dem.

Hos Hayek blir detta en plädering för decentralisering av sådana beslut och argument mot plan- och kommandoekonomi. Hos Sowell mynnar samma anslag ut i att det är en självklarhet att avgöranden kring "trade-offs" måste få fällas av dem som har kunskapen om och bäst kan väga olika kostnader mot varandra i sitt liv och sin vardag. Och som därtill måste få ta ansvaret för utfallet av dessa val. Det är alltså både en fråga om optimal kunskaps- och resursanvändning och en fråga om att ta ansvar – såväl juridiskt som moraliskt.

Härav följer ett slags närhetsprincip om att för individer och familjer avgörande beslut bör fattas så mycket av dem själva som möjligt, så att de kan såväl dra nytta av goda beslut som att veta att de också måste ta ansvar för och leva med mindre goda beslut:

"Third-party assessments of the individual terms of the transactions – or of the 'income distribution' totals arising from these transactions – are equally unlikely to coincide with the varying individual assessments of the trade-offs made. Neither in economic nor in moral terms is it the question whether a given set of statistical income results for a given time span is justified.

The most basic question is not what is best but who shall decide what is best." (*Knowledge and Decisions*)

Ett återkommande Sowellcitat om vad som händer när beslut fattas utan ansvarstagande lyder:

"It is hard to imagine a more stupid or more dangerous way of making decisions than by putting those decisions in the hands of people who pay no price for being wrong."

Fortsättningen på citatet, från en kolumn i *Jewish World Review* augusti 2000, som handlar om skolsystemet, tydliggör Sowell's hållning: "Know-it-alls in the school system do not lose one dime or one hour's sleep if their bright ideas turn out to be all wrong, or even disastrous, for the child."

Enligt Sowell måste tre på varandra följande väsentliga frågor besvaras vid varje beslut som innebär en *trade-off*. När det kommer till politiska avgöranden i större sammanhang går man alltför ofta till beslut utan att ha besvarat dem tillfredsställande, och många gånger utan att ens ha ställt dem:

1. I jämförelse med vad? / *Compared to what?*
2. Till vilken kostnad? / *At what cost?*
3. På grundval av vilka tydliga belägg? / *What hard evidence do you have?*

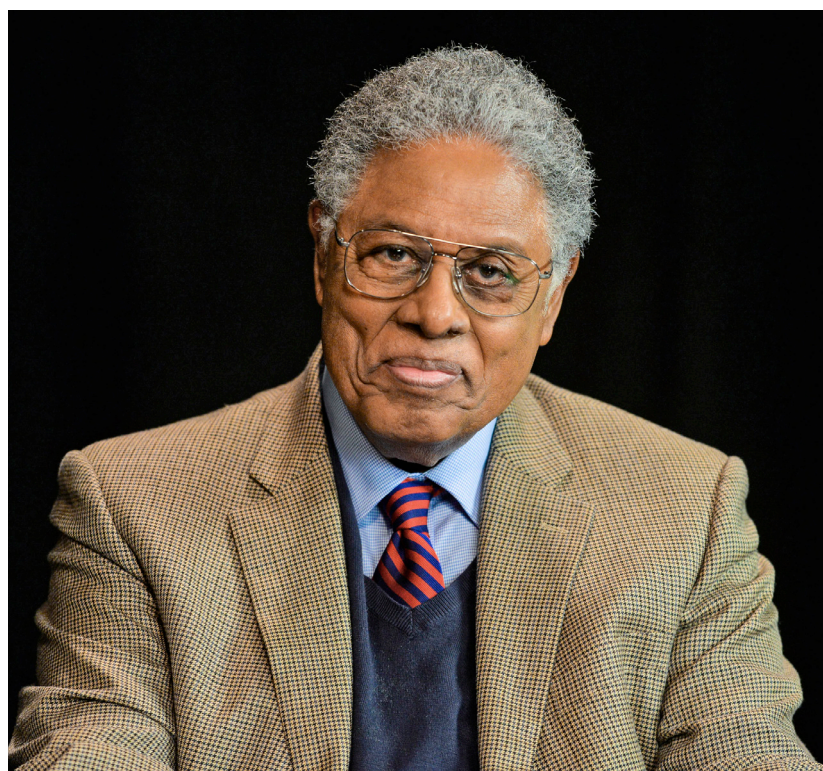
Självlklart kan tyckas. Kanske till och med en truism. Likväl inte alls givet.

Ta Riksrevisionens i Sverige granskning hösten 2017 av de "konsekvensanalyser som regeringen låtit kommittéväsendet och Regeringskansliet ta fram inför migrationspolitiska propositioner". (RiR 2017:25) I denna studie, med avsikt att genomlys "huruvida analyserna inför beslut uppfyller kraven enligt gällande styrdokument och om de i övrigt är ändamålsenligt utformade för sitt syfte", granskades regeringens redovisning av 26 migrationspolitiska propositioner under åren 2004–2015.

Under denna period invandrade närmare 1,3 miljoner människor till Sverige. Riksrevisionens uppställning om redovisningen av volym och konsekvenskostnader i de 26 propositionerna visar att i 11 av dem sänkades en bedömning av i vilken grad migrationen skulle påverkas av besluten. I 16 av dem sänkades en bedömning av påverkan på kommunala kostnader.

Redan detta är oerhört. Medan landet tillförs över en miljon nya invånare och svenska regeringar lägger ett nytt lagförslag kring migrationen ungefär var sjätte månad, saknar över 40 procent av dessa en bedömning om hur migrationen kommer att påverkas av det föreslagna beslutet. Över 60 procent av lagförslagen saknar en bedömning om beslutens inverkan på kommunernas ekonomi.

Och när de propositioner som återstår vilka har presenterat en bedömning i ovanstående frågor, kommer 11 (mer än 70 procent) av dem fram till att påverkan på migrationen av fattade beslut kommer att vara obefintlig eller marginell. 16 (mer än 60 procent) av dem hävdar att påverkan på statsbudgeten kommer att vara obefintlig

Thomas Sowell.

FOTO: FREE TO CHOOSE/MEDIA

eller marginell, och 6 (60 procent) av dem menar att påverkan på kommunala kostnader kommer att vara obefintlig eller marginell.

Utanför riksrevisionens granskning om de migrationspolitiska propositionerna, kan man också för samma period konstatera att det inte heller görs några som helst beslutsgrundande studier eller uppskattningar av den pågående migrationens konsekvenser på arbets- och bostadsmarknaderna, för pensionssystemen, för försörjningsbördan i ekonomin. Inte heller, i beaktande av att migrationen i sin sammansättning bär på sådana demografiska särdrag som en överrepresentation av unga män, görs det några studier om förväntade sociala eller kriminalpolitiska följder av migrationen. Inte heller genomförs några socialantropologiska eller kultursociologiska studier om vad det kan få för följder att dessa unga män huvudsakligen kommer från länder som präglas av patriarkala samt därtill ofta klanbaserade samhällsformationer.

Denna uraktlåtenhet att ställa Sowell's enkla frågor och söka besvara dem har i svensk politik inte varit begränsad till den omfattande invandringen. Inom energipolitiken har Jan Blomgren, professor i tillämpad kärnfysik, påpekat att inför "det senaste stora energipolitiska beslutet 2016 gjordes inga utredningar värda namnet av konsekvenserna" (*Sveriges elförsörjning*, 2021).

Föregrep Sowell.

FOTO: ALAMY

Sowell's realistiska och illusionslösa hållning till hur illa underbyggda politiska beslut kan vara, som låtsas som att målkonflikter och försäkelser inte finns, som inte redovisar konsekvensanalyser och som inte bryr sig om fakta, leder fram till ytterligare ett av hans viktiga bidrag till den politiskfilosofiska analysen.

Det är den pedagogiska och, också enligt honom själv, abstraherade och hårdragna åtskillnad mellan två olika synsätt att se på världen och analysera den. Han benämner dem det "otyglade/obegränsade" (unconstrained) respektive det "tyglade/begränsade" (constrained) synsättet (*A Conflict of Visions*, 1987). Engelskans *vision* ska här

Riksdagen: fattade beslut utan underlag.

FOTO: FRANK CHMURA/ALAMY

just tolkas som ett synsätt, ett sätt att se på världen, en *Weltanschauung*, och inte vision i betydelsen uppenbarelse eller målbild.

De två synsätten betraktar och beskriver implicit människans kapacitet och begränsningar på radikalt olika sätt. De två synsätten på människans moraliska och mentala kapaciteter och natur resulterar inte bara i ofta motsatta politiska, filosofiska eller sociala teorier, utan också i synen på kunskap, på människans institutioner och på samhälleliga orsakssammanhang.

Hos Steven Pinker återkommer begrepps-paret, med hänvisning till Sowell, så som "utopisk" respektive "tragisk" (*The Blank Slate*, 2002). Bägge betonar att båda synsätten återfinns såväl till höger som till vänster i den politiska skalan.

Enligt det obegränsade, utopiska, synsättet är människor goda av naturen. Samhällen kan byggas upp som i det närmaste är perfekta och konfliktfria, bara man kan göra sig av med inskränkta traditioner och oförnuftiga vanor.

Det begränsade, tragiska, synsättet framhåller å sin sida att människor och samhällen är ofullkomliga, att individer agerar utifrån incitament som belöningar och sanktioner snarare än av medfödd hygglighet och välvilja, trots att enskilda individer många gånger offerar sina snöda intressen för andra högre intressen eller strävanden. Men detta sker sällan på grundval av att man älskar sin nästa så som sig själv eller anser att alla människor har lika värde, utan snarare på grundval av förbundenhet med starka moraliska principer eller till begrepp som ära och ädelt handlande, framhåller Sowell med hänvisning till Adam Smiths *The Theory of Moral Sentiments*.

Just genom sådana föreställningar kan människan utföra handlingar för att vara tillfreds med sina självbilder eller inre moraliska kompasser;

”

Det är alltså både en fråga om optimal kunskaps- och resursanvändning och en fråga om att ta ansvar – såväl juridiskt som moraliskt.

»

”

En bekräftad anekdot vet att berätta att de åren som Sowell var kopplad till Hoover Institution på Stanford University och hade ett arbetsrum där satt det en falsk namnskylt på dörren. Han ville inte bli störd när han skrev.

sådant som hon inte skulle vara beredd att utföra för sin nästas bästa. Trots att det rör sig om moraliska frågeställningar, var Smiths svar till stor del ekonomiskt – ett system med moraliska incitament, en uppsättning med ”trade-offs”, snarare än en lösning om att ändra människans natur.

Vi kommer sålunda tillbaka till Sowell centrala tes, som han formulerar det: ”One of the hallmarks of the constrained vision is that it deals in trade-offs rather than solutions.”

Hittills har denna text handlat om Sowell grundläggande ansatser när han närmar sig samhällsfrågor, så som han formulerat dem i några centrala verk.

Ögonöppnande och intellektuellt stimulerande blir det när Sowell tillämpar dessa ansatser inom några centrala områden som har varit föremål för hans intresse – makroekonomi, ekonomisk historia, relationen mellan kultur, etnicitet och ekonomi, etniska relationer och etnisk särbehandling.

I denna sin publicistiska gärning och i fullföljandet av sitt intellektuella kall står Thomas Sowell i en klass för sig. Hans arbetsförmåga är omvittnad och också hans avsiktliga val att stå utanför det dagliga politiska och akademiska skeendet för att kunna ägna sig åt sina studier, sitt läsande och sitt författande. En bekräftad anekdot vet att berätta att de åren som Sowell var kopplad till Hoover Institution på Stanford University och hade ett arbetsrum där satt det en falsk namnskylt på dörren. Han ville inte bli störd när han skrev.

Texterna i Sowell böcker är njutbara kombinationer av intellektuell redighet och klarhet, relevanta fakta, klara belägg och tydliga falsifieringar samt därtill en, inte bara i akademiska sammanhang utan överlag, sällan skådad pedagogisk skicklighet och stilistisk flyhänthet.

Hans två viktiga verk inom politisk filosofi, *Knowledge and Decisions* (1980) och *A Conflict of Visions. Ideological Origins of Political Struggles* (1987) är redan nämnda. I den genren tillkommer också de mer mustiga och polemiska

The Vision of the Anointed. Self-Congratulation as a Basis for Social Policy (1995) och *The Quest for Cosmic Justice* (1999). I samma härad återfinns *Civil Rights. Rhetoric or Reality* (1984) samt *Intellectuals and Society* (2010). Hans *Marxism. Philosophy and Economics* (1985) är mycket läsvärd såväl som en introduktion till Marx tänkande, som en kritisk utvärdering av dennes filosofiska och ekonomiska läror.

Sowell har emellertid haft sitt största genomslag som kultur- och ekonomhistoriker med inriktning på migration, etniska relationer och relationen etnicitet-kulturekonomi. Hans tidiga böcker *Race and Economics* (1975), *Markets and Minorities* (1981), *Ethnic America. A History* (1981), *The Economics and Politics of Race. An International Perspective* (1983) blir ett slags förstudier till den Culture-trilogi, som han publicerade under 1990-talet, och vilka kan betecknas som såväl hans främsta verk som bland de främsta verken i ämnet: *Race and Culture. A World View* (1994), *Migrations and Cultures. A World View* (1996) samt *Conquest and Cultures. An International History* (1998).

Ett fördjupningsspår inom detta område är Sowell kritiska studier av positiv särbehandling – *preferential treatment* – på etnisk grund, oavsett om den sker på grundval av grupprättigheter, riktar sig till en majoritetsbefolkning på minoriteters bekostnad (alltså diskriminering av minoriteter) eller söker kompensera en minoritetsbefolkning för reella eller inbillade historiska oförrätter mot den. Den principiella studien, en teoretisk sammanfattning av sådan särbehandling, *Preferential Policies. An International Perspective* (1990) är ett huvudverk inom ämnesområdet. Den har följts upp av ännu mer empiri, *Affirmative Action Around the World. An Empirical Study* (2004) och särstudierna *Intellectuals and Race* (2013) och *Discrimination and Disparities* (2018).

Som ekonom- och doktrinhistoriker har Sowell främst publicerat sig i akademiska facktidsskrifter, men även i några monografier som

”Tvenne krafter välva allt,
som födes / under Månens
vanskeliga skifva. / Hör, o
Menska! Makten att begära / är
den första. Tvånget att försaka
/ Är den andra ...”

FOTO: NIKI HASELWANTER/ALAMY

På väg mot Sverige.

FOTO: BAXLINDHARDT/TT

Economics. Analysis and Issues (1971), *Say's Law. An Historical Analysis* (1972), *Classical Economics Reconsidered* (1974) samt *On Classical Economics* (2006). Han har dock skrivit en av de bästa introduktionerna till ekonomivetenskapen, *Basic Economics. A Citizens Guide to the Economy* (2000), vilken han berättade tog honom tio år att få ihop, eftersom han i förväg bestämt sig för att skriva en lärobok i ekonomi utan en enda matematisk formel, så att alla läsare kunde ta del av den.

Trots att boken nu i den femte upplagan har utvidgats från 350 till 700 sidor är den en försäljningsframgång och har översatts till ett flertal språk, varav två kinesiska versioner. Ytterligare en försäljningsskjuts tillkom när tidigare världsmästaren i tungviktsboxning, Mike Tyson, fotograferades med tegelstensvolymen under armen i april 2022.

Sitt pedagogiska kall som ekonom har Sowell fortsatt att följa med böcker som *Applied Economics. Thinking Beyond Stage One* (2003), *Economic Facts and Fallacies* (2008), *The Housing Boom and Bust* (2009) och *Wealth, Poverty and Politics* (2015).

Sowell är en selfmade man också intellektuellt. Hans väg till akademiska meriter och lärdomsgrad har varken varit rak eller beströdd med rosor. I sin självbiografiska *A Personal Odyssey* (2000) har han berättat om sina år som ett ständigt läsande barn i ett fattigt hem i Harlem, sitt unga yrkesliv och hur han som veteran från Koreakriget nyttjade möjligheten att bedriva akademiska studier med hjälp av Servicemen's Readjustment Act, känd som G. I. Bill. För två

år sedan kom den första större biografien om honom, Jason L Rileys *Maverick. A Biography of Thomas Sowell* (2021)

Naturligt nog har han också varit intresserad av och engagerad i hur god utbildning och undervisning i vägen till kunskap ser ut. Hans studie, *Patterns of Black Excellence* från 1976, med en systematisk genomgång om varför vissa amerikanska skolor i förorter och dominerade av svarta elever samtidigt kunde vara så framgångsrika, var banbrytande såväl i sitt anslag (att söka utröna framgångens orsaker), som i sin empiriska ansats. Den återpublicerades i samlingsvolymen *Education. Assumptions versus History* (1986). Tidigare hade Sowell publicerat *Black Education. Myths and Tragedies* (1972), uppföljd av *Inside American Education. The Decline, The Deception, The Dogmas* (1993) och för några år sedan *Charter Schools and Their Enemies* (2020).

År 2016 meddelade Sowell, då 86 år gammal, att han lämnade offentligheten. Nu ville han inte längre skriva sina syndikerade veckokolumner och inte heller fler böcker. Återstoden av sitt liv ville han ägna åt vänner, familj och fotografering – han var arméfotograf och pistolskytteinstruktör i Koreakriget.

Likväl publicerades boken om friskolorna några år senare. Och i september i år, några månader efter att han fyllt 93 år, publicerades *Social Justices Fallacies*.

Än så länge är han, med Paul Johnsons ord, ”den i USA verksamma mest originella och intressanta filosofen”. Och därtill också en av de främsta i världen. ✨

”

Över 60 procent av lagförslagen saknar en bedömning om beslutens inverkan på kommunernas ekonomi.

Av Ali Ansari

Perserna visade vägen

Det persiska imperiets statsmannakonst beundrades långt efter dess fall. Kravet på att ett ledarskap måste ha ett moraliskt syfte fick stort inflytande.

2

Med tanke på hur långlivat det persiska imperiet var – det varade i sina olika manifestationer i över tusen år, från 500-talet f Kr till 600-talet e Kr – och vilken spridning persiska föreställningar om hur ett land skall styras och administreras fick i den bredare islamiska världen, är det ett märkligt särdrag hos den moderna forskningen att den inte ägnar större uppmärksamhet åt den persiska statsmannakonsten och föreställningen om ledarskap. Så har dock inte alltid varit fallet. När de brittiska administratörerna från Ostindiska kompaniet försökte att styra resterna över Mogulriket var det persiska de lärde sig och persiska idéer om styrelseskick

som de absorberade. Även tidigare muslimska dynastier, inte minst Abbasidkalifatet, studerade entusiastiskt persiska föreställningar om kungamakten, som den hade definierats av en moralkod och av en nära relation med religionen. Processen underlättades av att de tog över många persiska byråkrater som kom att befolka deras egna sväljande byråkratier.

Men kanske mest slående var hur den persiska statsmannakonsten beundrades av grekerna – samma folk vars konfrontation med perserna har kommit att definiera vår uppfattning om Västerlandet och dess spända förhållande till det "barbariska" Österlandet. Trots de persiska krigens särställning som det definierande ögonblicket i narrativet om Västerlandets uppgång, var grekernas inställning till sina persiska rivaler betydligt mer respektfull än vad moderna

Ali Ansari är professor i historia vid University of St. Andrews.

Kyros mausoleum
i iranska Pasargad.

FOTO: ALAMY

tiders uppfattningar förleder oss att tro. Vi tenderar att koncentrera oss på Alexander den store som själva sinnebilden för ledarskap och imperiebyggande, trots det faktum att han hade ärvt imperiet som han ”byggde” och att mannen som han beundrade högst var Kyros den store.

Kyros tornade upp sig som en jätte i grekernas föreställningsvärld eftersom han hade uppnått vad deras egen politiska erfarenhet antydde var en omöjlighet. Som Xenofon förklarade i sin till största delen fiktiva redogörelse för Kyros utbildning (*Kyropedia*) – även om vissa forskare numera menar att Xenofon helt enkelt återberättade den persiska redogörelsen för Kyros (vilken skiljer sig från den som Herodotos lämnade) som med tiden hade blivit alltmer mytisk och heroisk – kunde grekerna omöjligen dra någon annan slutsats än ”att människan är av naturen rustad att styra över alla var- elser, förutom sina likar”.

Trots det fortsatte Xenofon, ”när vi kommer till insikt om persern Kyros karaktär, blir vi benägna att ändra åsikt [...] Vi vet att Kyros fann den mest hängivna lydnad hos sina undersåtar, trots att somliga av dem bodde på avstånd som det kunde

ta dagar eller månader att tillryggalägga, och trots att det bland dem fanns de som aldrig hade sett en skymt av honom, och som för all del aldrig kunde hoppas få göra det men likväl var villiga att lyda honom.”

Just det faktum att Kyros lyckades förena folk utspridda över så stora områden som från Oxus (våra dagars Amu-Darja) till Egeiska havet och fick dem att svära honom trohet var en prestation som grekerna både beundrade och efterfrågade en förklaring till. Xenofons förklaring skulle dock visa sig bli en av de mest inflytelserika handböckerna i hur ett land skall styras för aspirerande statsmän ända fram till upplysningstiden. Men en annan bok bidrog till att popularisera Kyros i den västerländska föreställningsvärlden och ge en antydan om hemligheten bakom hans framgångar.

Den bok var förstas Bibeln där Kyros var en av de bara två ledare som förärades titeln Messias i Gamla testamentet (den andra var kung David), med motiveringen att han befriade judarna ur den babyloniska fångenskapen 539 f Kr, vilket är en av de centrala befrielseberättelserna i den judisk-kristna världen och har behållit sin dragningskraft i vår mer sekulära tid genom sin synbara religiösa tolerans. Historiker har sedermera kritiserat sådana idealiserade redogörelser för Kyros förehavanden liksom försöken att tillskriva liberala motiv till hans imperiebyggande. Men precis som grekiska författare vittnar om representerade hans rike helt klart någonting annorlunda än det man var van vid. En skillnad som exemplifieras i den bibliska redogörelsen där det antyds att Kyros inte bara var osedvanligt politisk i sitt imperiebyggande, utan också på något sätt och i någon form följde en moralisk kod och ett moraliskt syfte.

Vi kan med rätta fråga oss vari detta bestod men det råder föga tvivel om att Kyros närmade sig sin uppgift med ett mått av politisk subtilitet som saknades hos hans babyloniska och assyriska föregångare. En snabb blick på assyriska lågrelier kommer att visa scener av krig och blodspillan, som hyllar och prisar erövrarnas militära dygder och fungerar som en skräckinjagande varning för dem som skulle kunna tänkas sätta sig till motvärn. Om man besöker Persepolis, persernas ceremoniella huvudstad, möts man av helt andra reliefer. Där finns lågrelier av vakter, men istället för krigsscener ser vi underkuade folk som står i kö för att betala tribut, inte slagna i bojor, utan i synbar harmoni. En del av dem håller rentav handen.

Detta illustrerar förstas också en del av kärnan i det som Xenofon försöker att förklara: hur Kyros och åtminstone hans närmaste efterträdare lyckades övertyga en rad olika folkslag utspridda över ett mycket stort landområde om att persisk överhöghet inte bara vara någonting önskvärt, utan också återspeglade tingens rätta och naturliga ordning. Det vi ser är, i grund och botten, auktoritetskonstruktionen som maktbas, som bas för ett politiskt snarare än militärt imperium. Det innebär inte att perserna inte använde sig av militär styrka, men det gjordes selektivt

”

Det vi ser är, i grund och botten, auktoritetskonstruktionen som maktbas, som bas för ett politiskt imperium snarare än militärt.

»

”

När de brittiska administratörerna från Ostindiska kompaniet försökte att styra resterna över Mogulriket, var det persiska de lärde sig och persiska idéer om styrelseskick som de absorberade.

Fris från Persepolis.

FOTO: ALAMY

snarare än rutinmässigt och utgjorde inte hörnstenen som deras herravälde vilade på.

Av de tre persiska imperier (Akemenidernas rike 559–330 f Kr, Partien 240 f Kr – 224 e Kr och Sasanidiska riket 224–642 e Kr) som härskade i den antika världen, var Akemenidernas rike det mest omfattande och definitivt det minst militariserade. Det förmådde, precis som Xerxes invasion av Grekland 480 f Kr visade, vid behov mobilisera enorma militära styrkor. Men det höll sig som regel inte med en stor stående armé och precis som Xenofon upplevde (och redogjorde för i sin *Anabasis*) var det fullt möjligt för en väpnad styrka med rebeller att lämna imperiets hjärta praktiskt taget utan att möta något motstånd alls.

Perserna rättfärdigade sitt herravälde med motiveringen att de tillhandahöll gott ledarskap, lag och tillgång till rättvisa, allt underbyggt av ett moraliskt syfte. Detta borgade för en harmonisk existens såsom det förklaras och tillhandahålls av en zoroastrisk världsåskådning. Under den akemenidiska perioden var denna världsåskådning mer flexibel och flytande än vad den skulle bli senare, men vissa grundläggande inslag fanns redan på plats. Dualiteten mellan skapelsen och människans funktion, som en viktig aspekt av den vise herrens (Ahura Mazda) goda skapelse att delta i striden mot ondskan och Ahrimans onda skapelse. Människligheten var en aktör i denna strid och kungen var den främste av män i striden och förbindelseleden mellan de materiella och andliga världarna.

Detta moraliska universum ringas kanske bäst in av en av Darius den stores böner där han bönföll Ahura Mazda att skydda hans folk från lögnen och hålla kvar dem i sanningens tjänst – en önskan som återspeglas i Herodotos påstående om att alla persiska ungdomar fick lära sig att rida, hantera pil och båge samt tala sanning. ”Sanningen” representerade den goda ordningen vilken i sin tur återspeglades av kungens ställning som Ahura Mazdas främste representant. Att göra uppror mot kungen var därmed liktydigt med att göra uppror mot sanningen och den rätta ordningen och förtjänade följaktligen det mest summariska och våldsamma av straff. Därigenom var det moraliska universumet inte föremål för debatt. Det rättfärdigade och understödde den rådande politiska ordningen och befäste kungens auktoritet.

Det tillhandahöll också en politisk tydlighet

som visade sig vara attraktiv i en annars kaotisk värld. Det bibliska påståendet om att ”Mediens och Persiens oryggliga lag icke kan återkallas” kan betraktas som både skryt och varning, men det är framförallt klarspråk och människor visste vad de hade att förhålla sig till. Grekerna å andra sidan frossade i oordning som Herodotos låter Kyros förfasa sig över såsom varandes förvirrande: ”Jag har aldrig hitintills varit rädd för män som har en mötesplats mitt i stadens hjärta där de svär på det ena och det andra och bedrar varandra.” För grekerna representerade den persiska ordningen tråldom. För perserna representerade den sunt förnuft så länge som statsmakten var god, utövades med måtta och framförallt var rättvis.

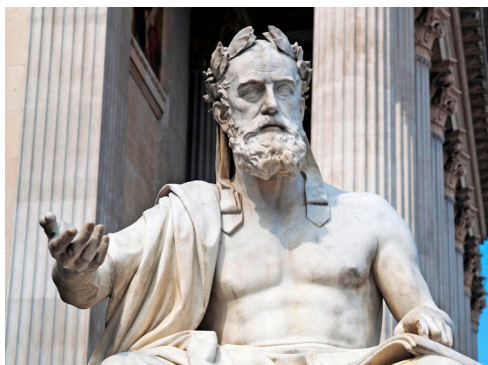
Rättvisans centrala roll, vilken också hänger ihop med balans och harmoni, var nyckeln till den persiska statsmannakonsten och erbjöd perserna en förklaring till sina misslyckanden. Så länge som akemeniderna överlevde fanns det inget behov av att förklara varför den goda ordningen skulle kunna falla, men Alexander den stores erövring var inte bara ett militärt misslyckande utan också ett moraliskt. Faktum är att perserna sällan förlitade sig på enkom militära förklaringar till sina misslyckanden, istället föredrog de att betrakta dem som aspekter av en djupare moralisk kollaps eller – för att låna ett västerländskt uttryck – samhällslig dekadens.

Detta leder oss vidare till en annan viktig aspekt av statsmannakonst och ledarskap som hamnade i fokus under den post-akemenidiska perioden och definierades skarpsinnigt under sasaniderna, nämligen den gudomliga nådens (*Farr-e Izadi*) villkorlighet. Kungen representerade den gudomliga viljans främsta verktyg på jorden och var Ahura Mazdas huvudsakliga härförare i kampen mot lögnen. Om kungen själv däremot avvek från den sanna vägen och slog in på lögnens väg, led av hybris och misslyckades med att skipa rättvisa, riskerade också han att förlora den gudomliga nåden. Moraliskt fördärv skulle oundvikligen komma att leda till nedgång och fall. Gott beteende antogs förbättra ens moraliska kapital och förstärka den beskyddande nåden. Dåligt beteende ledde till att skyddet återkallades. Det var därför av största vikt att monarken betedde sig väl och till skillnad från andra teorier om gudomlig rätt eller rentav genuin gudomlighet fanns det ingen sådan föreställning om absolut trohet gentemot kungen. Dåliga och orättvisa kungar förtjänade inte bara att falla utan också att bekämpas och störtas.

Många av föreställningarna förfinades under den sasanidiska perioden, framförallt under Khusrov I:s (också känd som Anushirvan den rättvise) styre (531–579 e Kr). Khusrov blev symbol för den rättvise kungen med följd att långt efter det att akemeniderna (och Kyros) hade bleknat bort ur det kollektiva persiska minnet fick Khusrov I äran av alla prestationer under den antika perioden, med undantag av dem som hade tillskrivits det mytiskt förflutna. Det var Khusrovs styre som blev sinnebild för rättvist styre under

kalifatet och ett manuskript som återberättades av den brittiske militären och diplomaten sir John Malcolm i början av 1800-talet redogör för hur den abbasidiska kalifen Harun al-Rashid återupptäckte Khusrovs grav där han förvärvade det goda styrets hemligheter. Naturligt nog bestämde sig kalifen sedan för att förstöra ingången till gravnen så att inga andra kunde upptäcka den.

Oavsett historiens sanningshalt, och det finns många anledningar att tvivla på den, så vittnar den om den persiska statsmannakonstens attraktionskraft i den islamiska världen och det står klart att sasanidiska föreställningar om statsmannakonst och ledarskap kastar långa skuggor. Att så var fallet återseglade den moraliska kärnan i de persiska före-

Karaktärsvittne: Xenofon.

FOTO: XXXXXXX/XXXX

ställningarna och den religiösa övertygelsens centrala roll vilka båda bidrog till att dessa tankegångar var relativt lätta att översätta och anpassa till den nya islamiska övergripande ordningen. En favoritpassage bland muslimska härskare var ett yttrande som tillskrivits Ardashir I, den sasanidiska dynastiens grundare, och som beskriver det nära förhållandet mellan religion och kungadöme/kungavärdighet:

Betänk att kungadöme/kungavärdighet är två tvillingbröder; ingen av dem äger någon styrka utan sin följeslagare; eftersom religionen är kungadömes/kungavärdighetens fundament och kungadömet/kungavärdigheten är religionens beskyddare. Kungamakten/kungavärdigheten behöver sitt fundament och religionen sin beskyddare; allt som saknar en beskyddare förgås och allt som saknar ett fundament förstörs/raseras.

Tankegångarna finputsades och spreds av den stora skara persiska byråkrater som tjänstgjorde i såväl kalifatets som de efterföljande dynastiernas administration. Sasanidiska riket hade förstods helt och hållet uppslukats av det nya kalifatet, till skillnad från Bysantinska riket, och därigenom uppslukades också dess administration i allt väsentligt som en helhet.

Till de mer populära talesätt som tillskrevs sasaniderna hörde "Rättvisans cirkel", vilken slog fast att auktoritet och ordning förutsatte pengar, vilket förutsatte odling (handel), vilket i sin tur förutsatte rättvisa och gott styre, vilket

förutsatte auktoritet och så vidare. Temat har många varianter och somliga av dem är längre och mer utförliga än andra, men alla lyfter fram den absoluta nödvändigheten av att upprätthålla rättvisan med följd att rättvisans företrädesrätt framför alla andra attribut med tiden blir etablerad. Man kan kanske tolerera en hednisk kung, men aldrig en orättvis ledare.

Den mest berömda av dessa persiska byråkrater var Nizam al-Mulk, storvisir på 1000-talet e Kr, vars handbok i styrelseskick förblir obligatorisk läsning för många i Iran och den muslimska världen än idag. Nizam al-Mulk förlitade sig på en rad källor till sin handbok, inklusive det förislamiska Persiens historia (som han förstod den). Han hade hjälp i sitt företag av det faktum att en nästan samtida med honom, poeten Ferdawsi, för att underlätta reciterandet hade sammanställt berättelser om det förislamiska Persien i ett enda episkt diktverk, vilket sträckte sig från människans uppkomst till sasanidernas fall.

Detta epos, är känt under namnet *Kungarnas bok* (*Shahnameh*), var förmodligen det enskilt viktigaste mediet för att vidareförmedla persiska föreställningar om styrelseskick och etik och var oerhört populärt i den av perser dominerade världen och bortom den, i synnerhet bland mogulerna och turkar. De persiska föreställningarna om statsmannakonst och ledarskap kom därför att absorberas av både de moguliska och turkiska administrationerna (liksom av safaviderna i själva Iran) där de ärvdes av efterkommande stadsbildningar, inte minst av brittiska Ostindiska kompaniet och dess indiska statsförvaltning. Samtidigt förblir den bibliske Kyros populär i Israel och i kristna kretsar i USA.

Många av dessa tankegångar har helt naturligt trängts undan och ersatts av moderna föreställningar om politiskt tänkande och styrelseskick som bättre lämpar sig för vår komplexa tid. Försök att tillskriva moderna lyhördheter till antika föregångare fungerar sällan oavsett hur mycket moderna ledare än försöker och det är uppenbart att få antika monarker åtnjutit ett sådant konsekvent positivt eftermäle som Kyros den store, trots att de flesta av hans egna fränder har glömts bort med tiden.

Och ändå behåller dessa idéer i all enkelhet sin kraft och användbarhet än idag: det moraliska syftet, auktoritetens centrala roll och rättvisans nödvändighet. Gott styre måste åtnjuta harmoni, balans och ett mått av återhållsamhet och kommer bara att överleva – och faktiskt frodas – om det konsekvent strävar efter att uppnå sina moraliska mål. Ett orättvist styre kan inte överleva i längden och kommer högst välförtjänt att falla, eftersom det förlorar den gudomliga nåden (och det moraliska syftet) som upprätthåller det. Det är inte utan anledning som Kyros och Kyropedia var populära bland renässansspringsarna och deras upplysta efterträdare. Kanske är det dags att återuppta bekantskapen med dem. ✨

Översättning: Öyvind Vågen.

”

Ett orättvist styre kan inte överleva i längden och kommer högst välförtjänt att falla, eftersom det förlorar den gudomliga nåden (och det moraliska syftet) som upprätthåller det.

Av Thomas Malm

3

Thomas Malm är biolog, socialantropolog och professor i humanekologi vid Lunds universitet.

Lika inför lagen?

Djurrättsaktivister vill ge djur juridiska rättigheter. Men bara människan kan tänka i moraliska termer och skilja mellan gott och ont.

På en militärförläggning någonstans i Sydsudan avtjänar en fånge sitt treåriga fängelsestraff för att ha bragt en 45-årig kvinna om livet. Lite väl kort påföljd, kan tyckas, men i övrigt en föga uppseendeväckande nyhet, om det inte vore för en kuriös detalj. Dråparen är nämligen en – getabock! Han är ensam skyldig, löd domslutet, men eftersom en get inte gärna kan avkrävas skadestånd tvingades hans husbonde att ge fem kor till den ihjälstängades familj, och i sinom tid ska även geten tillfalla de förorättade (*Times Now* 25/5 2022). Vad detta än säger om hur kvinnans liv värdesätts, lär geten själv inte fatta att han har begått något fel. Och det torde för sin del inte heller den björn göra som i Kazakstan 2005 fick 15 års fängelse för två fall av misshandel (*News18* 18/11 2019). Att betrakta geten och björnen som rättssubjekt är på sitt sätt lika fördomsfullt som att utan samvetsqual utsätta dem för onödigt lidande bara därför att de är djur. Det är viktigt att i moraliskt hänseende skilja mellan djuren och oss, för det är något unikt mänskligt att vi kan finna förnuft och medkänsla som möjliggör vår fortsatta samexistens med andra arter.

När Carl von Linné gav oss det vetenskapliga namnet *Homo sapiens* var det – som han på äldre dagar uttryckte det i sitt tal *Deliciae naturae* (1772) – utifrån övertygelsen att "Människan skiljes ifrån de andre Djuren förnämligast med Förnuftet, uti hvilket hon så mångfalt vida öfvergår dem, at man måste tilstå, det Naturen här gjort det högsta luftsprång". Idéhistorikern Gunnar Broberg förklarar i sin biografi *Mannen som ordnade naturen* (2019) att epitetet *sapiens*, "den visa", står för "en dygd som vi uppnår genom god uppfostran och naturlig kultivering [...] och är alltså något vi blir snarare än något vi är från början". Den ärbarheten kan bara vi förstå och handla efter.

Antropocentrism, att sätta människan i alltings brännpunkt, var självklart för Linné även om ingen i hans samtid använde det begreppet. Numera är det dock många som oroar sig över denna förment överlägsna attityd och hänvisar till Arne

Næss och andra djupekologer som förordat ett mer bio- eller ekocentriskt perspektiv. Samtidigt tvingas vi erkänna att det är just därför att vi är människor som vi faktiskt kan tänka och tala om sådant som natur, ekosystem, organiskt liv och fridlysning.

Det är å andra sidan ingen ursäkt för att favorisera vår egen art enligt ett mönster med paralleller i rasism och sexism. För detta hittade den brittiske psykologen Richard D Ryder 1970 på ordet *speciesism*, som några år senare populariserades av den australiske filosofen Peter Singer i boken *Animal Liberation* (1975), eller i svensk översättning *Djurens frigörelse* (1992), som närmast kommit att bli en bibel för dem som kämpar för en egalitär artuppfattning och kräver att djur ska ges juridiska rättigheter.

Om djur och människor ska vara lika inför lagen, blir getens och björnens här nämnda öden inte lika besynnerliga som de i förstone kan verka. Unika är de inte heller, för listan på djur som under historiens gång fått utstå vedergällning för lagstridiga handlingar är lång. Särskilt under medeltiden ställdes såväl grisar, tjurar och hästar som råttor, löss och skalbaggar inför skranket, berättar lingvisten och djurrättsförespråkaren Edward Payson Evans i standardverket på området: *The Criminal Prosecution and Capital Punishment of Animals* (1906). Och uråldriga uppfattningar om kreaturs skuldbördor överlevde både "mörka" och "upplysta" tidsepoker.

På 1750-talet hängdes till exempel en fransman för otillbörligt könsumgänge, och det var först efter ett välformulerat överklagande som den medåtalade – ett stackars åsne – frikändes från allt ansvar. Däremot hjälpte inga försvarstal den schäfer i Kentucky som, enligt Jan Bondesons essäsamling *Lärda grisar och falska sjöjungfrur* (1994), efter ett mordförsök 1926 avrättades i elektriska stolen. Mycket har hänt under de nära hundra år som förflutit, men juridikprofessorn Jen Girgen har i en artikel tagit upp flera sentida fall från USA där hundar dömts efter lagboken (*Animal Law Review at Lewis & Clark Law School*, 2003).

Knappast är det så samtidens djurrättsförespråkare tänker sig juridiska tillämpningar, men i grund och botten är de nämnda straffdomarna inte mer absurda än en som avkunnades i Ecuador 2019 och som vi enligt Nikolas och Ingrid Bergs samt Martin Hultmans bok *Naturens rättigheter* (2019) tydligen ska se som föredömlig. Hajar blev då målsägare i en rättsprocess angående illegalt fiske kring Galápagosöarna. Lås och bom blev det för båtens kapten och besättning. Författartrio kallar detta ”en framgång”, vilket det onekligen var för de advokater som företrädde hajarna. Men de fenstymgade offren var döda, och deras levande släktingar simmade vidare ovetande om människors syn på rätt och fel utan att i sin tur riskera mordåtal med exempelvis sjölejon som målsägare. Vad de sistnämnda skulle anse får vara osagt, för vi kan ju inte kommunicera med dem om den saken – en nog så viktig poäng.

”Vi är naturen och naturen är vi”, konstateras det också i boken, som enligt omslagets baksidestext ”banar väg för en hållbar kultur, där vi människor kan sluta fred med jorden”. Citaten är närmast programmatiska för den djur- och naturrättsaktivism som vunnit anhängare världen över. Jag har för länge sedan tappat räkningen på studentuppsatser i mitt ämne, humanekologi, där det argumenterats för att uppdelningen mellan natur och samhälle är felaktig. Alla varelser har lika stor rätt att existera, brukar bud-

skapet lyda, och vi har ingen rätt att diskriminera och betrakta andra arter såsom resurser eller störningsfaktorer. Ofta undrar jag om skribenterna insett att biologisk mångfald inte bara är pollinerande fjärilar och sjungande knölvalar, utan även parasiter och bakterier som världen vore bättre förutan. Det har bland annat Världshälsoorganisationen WHO tagit fasta på och nästan helt lyckats utrota medinamasken (*Dracunculus medinensis*), som annars skulle ha fortsatt att försäkra miljontals människor och djur plåga i Afrika och Asien (*Time.com* 23/1 2015).

Att människan är både direkt och indirekt närvarande i naturen är så klart riktigt, liksom att vår art tillkommit via evolution och såtillvida är natur. Men det finns två viktiga och ofrånkomliga skillnader mellan naturen och det mänskliga samhället. För det första råder vi över samhällets ordning men inte över naturlagarna, och för det andra är det bara människor som kan förutsättas fundera över moralfrågor. Fullkomligt meningslöst vore att förbjuda djur att angripa människor. Betydligt vettigare är att stifta lagar om djurhållning, jakt, fiske och förebyggande åtgärder samt diskutera lämpliga påföljder för de enda som kan begripa bestämmelserna och vad det innebär att överträda dem – andra människor.

Moralen kan som bekant se rätt olika ut över tid och från den ena kulturen till den andra. Men vad som varit universellt och unikt för mänsklig

”

Det är viktigt att i moraliskt hänseende skilja mellan djuren och oss, för det är i något unikt mänskligt vi kan finna förnuft och medkänsla som möjliggör vår fortsatta samexistens med andra arter.

»

”

Jag har för länge sedan tappat räkningen på studentuppsatser i mitt ämne, humanekologi, där det argumenterats för att uppdelningen mellan natur och samhälle är felaktig.

samlevnad överallt och i alla tider är *behovet av någon sorts moral*. Som Konrad Lorenz noterade under rubriken ”Moral och vapen” i sin klassiker *I samspråk med djuren* (1949, sv. övers. 1953) har människan ingen naturlig instinkt att avstå från att döda den som på något sätt ber om förskoning. Bland vargar fungerar det däremot så, förklarar han, att när den ena individen i en potentiell kamp på liv och död exponerar sin sårbara hals avhåller den överlägsne sig från att hugga till. Hos människor utrustade med tillverkade vapen måste det en god stridsmoral till för något motsvarande, men den är på intet sätt instinktiv eller självklar.

Nu hör det till saken att vargars beteende inför den svagares halsblottande bara gäller artfränder emellan och alls inte har med barmhärtighet att göra. Ett får kan inte räkna med att komma undan en hungrig varg genom att vända halsen till. Inte heller skulle det väl – om nödvändiga förutsättningar fanns – instämma i ”Den universella deklarationen om Moder Jords rättigheter” uti vilken det står att läsa att varje art har rätt ”att utföra sin roll i Moder Jord för sitt harmoniska funktionssätt”. Självfallet kan harmoni råda mellan individer, som låt oss säga tackan och hennes lamm, men överordnat detta finns den outtalade principen om att äta eller ätas som går att skönja bakom vargens attack. Det ger oss varken anledning att anklaga vargen för bristande moral eller tillmäta fåret egenskapen att känna sig ”kränkt” över att stå på någons meny. Visst följer vargen sin naturgivna instinkt, medan människan har möjlighet att efter begrundan utforma sin matkultur vegetariskt. Men om vi förutsätter att alla djur har lika stor rätt att finnas till, kan det inte göra någon moralisk skillnad vem som äter fåret – och snabb och smärtfri är döden verkligheten inte i vargflockens käftar.

Peter Singer: vill minimera lidandet.

FOTO: STEVEN MAY / ALAMY

Tankegången aktualiseras genom att vargar som de senaste åren etablerat sig i norra Skåne rivit flera får, vilket lett till att Länsstyrelsen beslutat om skyddsjakt (SVT *Nyheter* 29/11 2022). Så har också medborgarna till skillnad från fåren rätt att kräva att myndigheterna i möjligaste mån företar åtgärder mot förlust av egendom. Självfallet motsäger inte detta att kriterier värnas och tas väl omhand. Fredrika Bremers ord i *Grannarna* (1837) tål än idag att betänkas: ”Alla djur vid gården skola vårdas med största omsorg samt bemötas vänligt och ömt. De skola lefva lyckligt. [...] Slaktandet skall så tillgå, att djuren så litet som möjligt plågas därav.” Sattillvida förespråkade hon djurskydd men inte djurrätt, för hon motsatte sig inte avlivandet rent generellt. ”Ett knivstygn skall genast ge dem döden och frälsa dem från tortyren”, tyckte hon beträffande fiskar och fåglar samt tillade: ”Huru mycket onödig grymhet utöfvas icke alla dagar, endast därför att man icke tänker på vad man gör!”

Sjuttio år senare utgav en annan svensk, polarforsaren och botanisten Alfred Gabriel Nathorst, en bok med den frågande titeln *Hafva djuren rättighet att lefva?* (1907). Hans svar blev jakande, men med förbehåll: ”De enda inskränkingar, som därvid böra få ifrågakomma, äro sådana, som föranledas däraf, att samma rättighet äfven tillkommer människan. När människan behöfver djuren till föda eller kläder (icke till lyx eller prydnad), eller när hon för sin egen tillvaro nödgas värja sig mot djur, som trakta efter hennes lif eller som hota att ödelägga hennes ägodelar, är hon blott i sin goda rätt när hon dödar dem. Så kommer därtill äfven hvad som fordras af vetenskapen, en i det stora relativt obetydlig tribut.”

Nathorsts perspektiv var ambivalent genom att tillerkänna människan privilegiet att i egna syften förmena djur det fortsatta liv som de har rätt till. Detsamma kan sägas om den som kanske blivit mest känd av alla sentida djurrättsförespråkare, Peter Singer, för inte heller han förkastar vår rätt till sovel. Istället fokuserar han såsom utilitarianist på förmågan att minimalisera lidande och maximera goda konsekvenser. Om det går att tillfredsställa många människors födobehov genom att under drägliga omständigheter föda upp kycklingar och slakta dem smärtfritt samt därefter ersätta dem

Djurvän: Fredrik Bremer.

FOTO: ALAMY

med nya, ser han det som fullt acceptabelt. Men precis som Bremer och Nathorst utgår han då från ett *mänskligt* rättighetsanspråk.

Något annat rättighetsanspråk än det mänskliga är inte heller rimligt anser en av Singers svenska kolleger i en nyutkommen bok: *Animal Suffering, Human Rights, and the Virtue of Justice* (2023). Författaren, Per Bauhn, är professor emeritus i praktisk filosofi och tar sig i en serie essäer an den kontroversiella problematiken med skarpsinne och lättbegriplighet som gjort honom till en av samtidens verkligt läsvärda tänkare och debattörer. Speciesism är enligt honom ofrånkomlig, men måste inte innebära likgiltighet för andra varelsers välbefinnande. Just därför att vi förmår uppfatta skönhet och tänka i moraliska termer kan vi bejaka det goda i och omkring oss. Den som har fått sig inpräntat principer om rättvisa inser också skillnaden mellan bruk och missbruk av djur, att aldrig förorsaka vare sig människor eller djur *onödigt* lidande.

Djurrättsförespråkare säger sig gärna vilja inta ett "zoocentriskt" perspektiv genom att föra djurens talan. Men kan egentligen något vara mer antropocentriskt och speciesistiskt än att se oss själva som de bästa uttolkarna av djurens bästa? Och vad ska vi säga om begreppet *non-human animals*, som numera ofta förekommer i engelskspråkig litteratur, eller att som rättsteoretikern Tomasz Pietrzykowski i *Personhood Beyond Humanism* (2018) med människan som referenspunkt föreslå att djur ska ses som "icke-mänskliga subjekt" eller "icke-mänskliga personer"? Det innebär att tillämpa mänskliga värderingar på andra arter. Om vi verkligen ska respektera alla djur precis som människor, måste det rimligtvis innefatta både vargens och våra egna artfränders rätt att äta kött. Annars skiljer vi mellan djur och djur – och vad är väl detta om inte ett uttryck för speciesism?

För att återvända till Bauhn, ser han lika lite som Bremer, Nathorst eller Singer något principiellt felaktigt med att inta animalisk föda. Bland djuren gör en stor andel arter precis detsamma, men i enlighet med instinkter som inte har något att göra med moral. Särskilt industriell köttproduktion och vissa laboratorieförsök kan kritiseras ifråga om förorsakat lidande, och djurhållningen har förvisso miljökonsekvenser värda att uppmärksammas. Men då är det verksamheten som är diskutabel och frågan om rättigheter handlar helt om människor. Det är här argumenten skiljer sig från Singers. Vi kan ta oss rätten att äta kött, men det är också vars och ens rätt att avstå, menar Bauhn. De som sysslar med uppfödning, jakt, fiske, slakt eller experiment bör å sin sida ha skyldighet att följa ett regelverk som är så utformat att det minimerar djurs lidande. I enlighet med det är för övrigt den svenska djurskyddslagen (SFS 2018: 1192) utformad och därmed väl i linje med vad Fredrika Bremer förespråkade på sin tid. Att det i praktiken sedan rymmer mycket övrigt att önska är en annan sak som motiverar kampen för djurens välbefinnande, men utan att därmed ge dem en rättighetslista.

Medeltida rättskipning: gris inför skranket.

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

Själv minns jag vad min mor sa till mig när jag som sexåring fick min första guldhamster. Den var helt beroende av mig och därför måste jag ta väl hand om den, för annars skulle den sakta försmäktas till döds och i så fall skulle jag ha varit en dålig husse. Att det sedan blev mor som skötte den berodde på att jag var för liten och omogen att ensam kunna anförtra uppgiften. Hon resonerade nog kort och gott som så, att om hon köpt mig en hamster så hade hon även tagit på sig uppgiften att som gott föredöme se till att den fick omvårdnad.

Tyvärr lever hamstrar inte längre än ett par år, så den som skaffar en sådan åt sitt barn får räkna med att det fälls tårar inom en rätt snar framtid. Det är förstås inget fel i att vare sig små eller stora känner sorg efter en skyddsling, men det är viktigt att tidigt i livet lära sig förstå att det trots allt handlar om djur. I det avseendet delar Per Bauhn en erfarenhet med barnböckernas Emil i Lönneberga, för som småpojkar hade båda varsin griskulting som sällskapsdjur innan den gick till slakt.

Det är möjligt att hålla två tankar i huvudet samtidigt, förklarar Bauhn: att inte se motsatsen mellan att ge djuren god omvårdnad och att i sinom tid låta dem avlivas. Men som sagt, den insikten kan även den få som inte tillbringat barndomen på landet. "Jag tror att den gode Guden har skapat guldhamster just för de stackars djurvänner som bor i en storstad", skriver förresten Konrad Lorenz helt förtjusande i *I samspråk med djuren*.

Vi har goda skäl att kritisera köttindustrin för lidande och miljöpåverkan som verksamheten resulterar i. Men det ska regleras genom regler för människor, inte genom att rättigheter ges till djur eller "Moder Jord". Om vi lever upp till den målsättning som underförstås med artnamnet Linné gav oss, behöver vi visst inte skämmas för att vara speciesistiska – och det är vi allihop. ✨

”Om vi verkligen ska respektera alla djur precis som människor, måste det rimligtvis innefatta både vargens och våra egna artfränders rätt att äta kött.

Den ekonomiska bildningsnivån i Sverige måste höjas. Det tjänar både vi och demokratin på.

Bilda dig ekonomiskt

Av Per Skedinger

”

Behövs även ekonomiska faktakunskaper? Till de viktigaste hör insikten att både andelen och antalet extremt fattiga i världen minskat avsevärt under de senaste decennierna.

I sin underhållande bok *Ge svar på tal* beskriver Anders Mathlein hur man på olika sätt kan imponera på sin omgivning med sin föregivna bildning. Exempelen i boken handlar om humanistisk och kulturell bildning – inom filosofi, litteratur och film – och det är tydligt att ekonomisk bildning inte ger några statuspoäng, åtminstone inte i de kretsar som författaren rör sig. Det finns emellertid goda skäl för att ta ekonomisk bildning på allvar. Men vad är egentligen ekonomisk bildning?

Till privatekonomisk bildning hör kunskaper om hur inflation och ränta-på-ränta påverkar värdet av en tillgång, hur ränta påverkar storleken på en skuld och hur riskdiversifiering, det vill säga att inte ”lägga alla ägg i samma korg”, påverkar förväntad avkastning vid investeringar i värdepapper. Sådana kunskaper behövs för att fatta välgrundade beslut om sparande, investeringar och lån och bidrar också till det finansiella systemets stabilitet. Behovet av privatekonomisk bildning har ökat på grund av framväxten av mer komplexa finansiella tjänster och att många stater överlåtit mer ansvar åt medborgarna för pensionssparande (i Sverige genom premiepensionssystemet). Samhällsekonomisk bildning kan bland annat innefatta att man förstår begreppet alternativkostnad, den grundläggande skillnaden mellan planekonomi och marknadsekonomi, hur utbud och efterfrågan påverkar priser samt basala konsekvenser av arbetsdelning och internationell handel.

DET HAR GJORTS många försök att mäta graden av privatekonomisk bildning runt om i världen. Globalt sett är nivån mycket låg. Endast en av fyra vuxna kan korrekt besvara minst tre av fyra enkla frågor på området. I Sverige och andra rika länder är kunskaperna bättre, men ändå inte helt tillfredsställande. Finansinspektionen genomförde nyligen en undersökning av den privatekonomiska bildningen som visar att majoriteten förstår de grundläggande sambanden rörande ränta (87 procent), inflation (62 procent) och riskdiversifiering (56 procent). Emellertid finns bristande privatekonomiska kunskaper hos så pass många som en av fyra svenskar.

Samhällsekonomisk bildning innefattar förståelse av samband som ofta är mer komplexa och kontrainuitiva än sambanden som är relevanta för privatekonomisk bildning. Bland annat av de skälen finns frågor där nationalekonomer inte är samstämmiga och lekmäns föreställningar kan då inte enkelt avfärdas som missuppfattningar. Men en amerikansk studie kom märkligt nog fram till att ju mer överens nationalekonomerna är i en fråga, desto längre ifrån allmänhetens position tycks de befinna sig.

ETT BELYSANDE EXEMPEL gäller effekterna av hyresreglering. Såväl ekonomisk teori som empiriska studier från Sverige och andra länder visar att hyresreglering inte är ett effektivt sätt att tillhandahålla bostäder till rimligt pris. Hyresreglering ger upphov till långa kötider (för närvarande i genomsnitt drygt nio år i Stockholm),

Lenin: ekonomiskt illitterat.

FOTO: ALAMY

en svart marknad, ineffektivt utnyttjande av det befintliga bostadsbeståndet, ökade incitament att ombilda hyresrätter till bostadsrätter och minskade incitament att bygga hyresrätter. Trots det vidhåller många människor att hyresreglering är en effektiv åtgärd, även efter att de i experimentsituationer fått kännedom om vad ekonomisk vetenskap kommit fram till om hyresregleringens effekter.

Spelar det någon roll om politiker har samhällsekonomisk bildning? För att besvara den frågan är det instruktivt att referera till bolsjevikregimen i Ryssland de närmaste åren efter tsardömet fall. De nya makthavarna efter statskuppen 1917 var fullständigt illitterata i ekonomiskt hänseende, men självförtroendet var det inget fel på. Inspirerade av Marx och andra socialister såg man penningssystemet som ett illvilligt kapitalistiskt påfund som man kunde klara sig utan.

GENOM HYPERINFLATION SÅG man till att tillintetgöra penningekonomin, samtidigt som privat egendom konfiskerades och planekonomi och tvångsarbete, med hot om avrättning, infördes. Resultatet av den ansvarslösa ekonomiska politiken blev att industriproduktionen minskade med tre fjärdedelar, jämfört med 1913, medan industrin minskade sin produktivitet med 70 procent och de i socialistisk teori så omhuldade industriarbetarna fick se sitt antal minska till hälften. Den enda tillväxtbranschen var en enorm och svällande byråkrati, som en direkt och oundviklig följd av planekonomin.

Behövs även ekonomiska faktakunskaper? Till de viktigaste hör insikten att både andelen och antalet extremt fattiga i världen minskat avsevärt under de senaste decennierna. Det finns också starka belägg för att de fattigaste gynnas av fria marknader. I de länder som räknas till den övre halvan av länder som har mest fria marknader, enligt *Economic Freedom Index*, har de fattigaste 10 procenten i respektive land i genomsnitt sex gånger högre inkomst än de fattigaste 10 procenten i länderna på den nedre halvan, med mer ofria marknader. Fattiga kan också dra nytta av sociala transfereringar, men bara rika, marknadsorienterade länder har råd med sådana. Om ett land eliminerar termerna "socialistisk", "demokratisk" eller "folkrepublik" från sitt namn så är det förbundet med en ökning av inkomsterna för de fattigaste med 18 procent. Detta beror förstås inte på namnbytet i sig, utan på införandet av ett mer marknadsorienterat ekonomiskt system.

ÄVEN I DEMOKRATISKA stater kan politiker visa prov på bristande ekonomisk konsekvensanalys i oroväckande hög grad. Ett närliggande exempel är den utbredda okunskapen bland ledamöter i politiska församlingar om kostnaderna för den omfattande flyktinginvandring Sverige haft. I två enkäter, genomförda 2015 och 2017, fick politiker på både lokal och nationell nivå svara på om de ansåg att den invandring varit gynnsam för Sveriges statsfinanser på kort respektive lång sikt. Medan en överväldigande majoritet inom

alla partier som ingick i undersökningen ansåg att flyktinginvandringen varit kostsam på kort sikt, så menade en nästan lika stor andel att den däremot gynnat statsfinanserna på lång sikt. För den senare slutsatsen finns inget empiriskt stöd, vare sig i nationalekonomiska tidskriftsartiklar eller i statliga expertutredningar, vilka tvärtom pekar på betydande negativa ekonomiska effekter, främst beroende på bristfällig integration på arbetsmarknaden. Även om beslut att ta emot flyktingar främst görs av humanitära skäl så bör politiker förstå de ekonomiska konsekvenserna.

Liksom för andra områden, så är det effektivast att tillägna sig ekonomiska kunskaper redan i unga år. En granskning av läroböcker för gymnasiet visar dock att avsnitten om samhällsekonomi har stora brister, medan delarna som handlar om privatekonomi är mer habila. Till de många brister som påpekas hör bland annat felaktiga definitioner av begreppet "perfekt konkurrens", otillfredsställande beskrivning av bankers funktion i samhällsekonomin och slagsida åt statlig interventionism.

INGA AV DE granskade läroboksnittarna är författade av nationalekonomer, då de har svaga incitament att ägna sig åt läroboksförfattande, liksom för andra sysslor som kan räknas till "den tredje uppgiften" vid sidan av forskning och undervisning. Författande av populärvetenskapliga artiklar och rapporter, deltagande i offentliga utredningar och medverkan i medier – allt i allmänhetens tjänst – har lågt meritvärde vid tjänstetillsättningar.

Här följer några förslag på åtgärder som kan höja den ekonomiska bildningsnivån i Sverige:

- Ett stort antal länder deltar i Pisas tester av privatekonomisk bildning bland grundskoleelever, men i denna del deltar inte Sverige. Det borde även vi göra för att få mer information om kunskapsläget.
- Låt nationalekonomer redan på manusstadiet granska avsnitten om samhällsekonomi i grund- och gymnasieskolans läroböcker.
- Underlätta för forskare vid universitet och högskolor att delta i den allmänna debatten genom att erbjuda kurser i medieträning, av lärare med bakgrund i journalistik.
- Den samhällsekonomiska bildningen hos politiska beslutsfattare bör granskas i en betydligt större utsträckning än vad som sker idag.

Per Skedinger är fil dr i nationalekonomi och adjungerad professor vid Linnéuniversitetet, Ekonomihögskolan, i Växjö.

TEMA

KONSTRUKTIV NOSTALGI

Då är då, nu är nu. Men finns det saker som faktiskt var bättre förr och kan sporra till positiv förändring idag?

Här hör jag till

Nostalgi är i grund och botten hemlängtan. Det är något grundläggande för oss som sociala varelser.

Av Torbjörn Elensky

Mellan det förflutnas händelser och historieskrivningen finns människors minnen, personliga, traderade, kanske lite förvrängda med tiden och inte sällan färgade av en nostalgi över det förflutna. Nostalgi betyder inte nödvändigtvis att minnena är falska, förskönade, utan understryker att de är personliga, att de ingår i människors förståelse av sig själva och de orter de bor på, eller för den delen kanske lämnat någon gång.

Hemmahörighet är en känsla som är viktig både för dem som bott länge på en ort och de som av olika skäl rört på sig, för att söka jobb eller för att studera eller för att de tvingats fly. Och i hemmahörigheten ligger nästan alltid en stämning av nostalgi, över det förflydda, det förlorade. Över hemmet, för nostalgi är i grund och botten hemlängtan.

Det är inte någon föraktlig känsla utan något grundläggande för oss som sociala varelser. Man vill höra till, man vill veta var man kom ifrån, man vill bygga vidare på det man har. För att kunna göra det måste man inte bara känna till utan också ha en känsla för det. Den helt abstrakta, atomära människan som fritt svävande i förhållande till geografi och historia fattar sina beslut på rationell grund är en ren skrivbordsprodukt. Det finns inga *anywheres*, alla har sitt *somewhere* någonstans – att kunna leva väl i storstäder där det ligger Starbucks i varje gathörn är inte att på allvar vara någon *anywhere*.

När Axess TV filmade de hittills två säsongerna av teveserien *Bruken som byggde Sverige* undersökte vi spåren av historien på konkreta platser. Ramnäs, Norn, Engelsberg, Wanbo och de andra små orterna har alla en gång genljudit av hammarslag och luften varit full av rök och vägar av barn, drängar, foror, patroner och utländska besökare som intresserade sig för den avancerade svenska järnproduktionen.

Aven innan vi gjorde serien var jag intresserad av bruken och hur de format Sverige. Så pass att jag skrev en roman som utspelar sig på ett fiktivt värmländskt bruk i början av 1800-talet, *Eldungen*. Detta bland annat för att jag kände att det finns en nyckel till att förstå Sverige i dessa samhällen.

På somliga av orterna där vi filmat är historien nästan helt

utplånad. Det finns ibland bara vaga spår i hagarna och på ängarna som anger var olika nyttobyggnader stått, var människor och djur bott eller var dassen legat. En ännu fungerande slussport kanske, med någon tidigare tjänstebostad som förvandlats till sommarstuga. Grunden efter en nedbrunnen herrgård, där växterna runt stengrunden ännu vittnar om viljan att förena skönhet med nyttan. Att leta efter spåren av det nästan försvunna är lika fascinerande som att besöka de ännu levande miljöerna, även om ytterst få orter fortfarande har någon form av industri.

När vi talar om bruksorter idag är det nästan bara som problem, det handlar om arbetslöshet, missade chanser, missbruk och att invånarna i alltför hög grad röstar på fel parti, enligt huvudstadens tidningar.

Jag tycker att vi också borde tala om vilket fascinerande, världsunikt arv vi har i våra hundratal gamla bruksorter. Det är såväl något lokalt som gemensamt, för det var i hög grad ur dessa, deras industrier, deras internationella kontakter, deras utveckling av sin tids högteknologi, som det moderna Sverige växte fram.

De är alla olika men samtidigt förbundna med varandra och med oss alla i landet, även en person som jag som, mig veterligen, inte har någon som helst släktanknytning till dem.

På en del orter gör man också det, det finns fina bruksmuseer lite här och var, men de

som rör mig mest är de orter där lokalbefolkningen, personer som hann jobba lite på bruket i ungdomen innan det lades ned, människor med levande och traderade minnen av det förflutna, som gärna berättar för såväl långväga besökare som ortens barn, som kanske aldrig kommer att kunna ha det sommarjobb tidigare generationer hade, att bära tungt, mjölka, sköta någon spak på en maskin, men som ändå förvaltar ett arv som de förtjänar att få ta del av och tradera vidare.

På en del orter, som i Ätvidaberg och Munkfors har hängivna lokala amatörer byggt fantastiska modeller över bruksområdena under deras storhetstid, arbeten som bygger på både noggranna studier av gamla kartor och ritningar, liksom inventering av de byggnader och husgrunder som ännu finns kvar. Ett verkligt kärleksarbete och ett utslag av produktiv nostalgi.

”Jag tycker att vi också borde tala om vilket fascinerande, världsunikt arv vi har i våra hundratal gamla bruksorter.”

KONSTRUKTIV NOSTALGI

Forsviks bruk.

FOTO: JEPPE GUSTAFSSON/TT

Nostalgien blir produktiv då den förankras i en plats, knyts till minnen som kan delas och diskuteras. Produktiv nostalgi bygger fungerande gemenskaper som också kan klara av utveckling och förändring av olika slag. De som delar historia och stolthet över sitt har också lättare att bygga gemenskap, och utan gemenskap finns det inget man kan bli en del av. Visst finns även risken för uteslutande av det främmande i nostalgien, men bara om den är förljugen blir den till förlamande tillbakablickande.

Förnekad och förträngd, förhånad och förlöjligad är risken större att nostalgien blir chauvinistisk och revanschistisk, det är jag fast övertygad om. Ett sunt vårdande av banden bakåt, anknyt-

ningen till en plats, och den typ av nostalgi som, återigen, kan kallas produktiv är något som både kan bidra till en bättre mental folkhälsa och ett samhälle med större möjligheter att acceptera och förhålla sig konstruktivt till utvecklingen, såväl i det lilla som i det stora. Vi behöver nostalgien, som knyter oss till gemensamma platser och berättelser, som gör oss medvetna om var vi kommer ifrån så att vi bättre kan hantera framtidens utmaningar. Alla människor behöver ett hem, gemenskap och delade minnen och historier. Alla behöver en gnutta nostalgi.

Torbjörn Elensky är författare.

Vårt behov av människor

Mänskliga möten rationaliseras bort av digitala system. Det måste få finnas svängrum för det förtroliga och personliga.

Av Anna Victoria Hallberg

I somras såg jag om filmatiseringen av *Howards End*, romanen från 1910 av E M Forster. Handlingen kretsar kring klass, familj, pengar, hemligheter och lögn och det blir storartad konst eftersom Forsters mästerverk så skickligt gestaltar eviga frågor via ett personligt temperament. På vita duken görs Forsters teman levande mycket tack vare en ljuvligt rik scenografi och ett bländande skådespeleri, vilket skapar ett existentiellt rus hos mig när jag tittar.

I en scen, som blir angelägen i vad den råkar visa *en passant*, får den döende Ruth (spelad av Vanessa Redgrave) ett spontant infall. Hon vill visa Margaret (Emma Thompsons rollgestalt) huset *Howards End*. Det är Ruths eget hus – vilket är betydelsebärande för berättelsens förvecklingar – och det ligger strax utanför London. ”Det går ett tåg klockan fem”, utbrister hon ivrigt hoppfull och bara några klipp senare står hon vid biljettkassan och löser först en biljett till sig och sedan, när Margaret kommer inspringande på stationen med andan i halsen, så löser Ruth en till. Ja, ni läste rätt.

Hon betalar med kontanter för en resa, genom en lucka där det sitter en man i arbetsuniform som överräcker färdbevis, på tågstationen. Detta utspelas nämligen i en tid då tågresande innebar att man som resenär kunde interagera med och konsultera värdar, värdinnor, lokförare, stinsar, konduktörer om hur man bäst skulle genomföra sin resa. Dessutom kunde man i impulsens angelägna brådska kasta sig iväg mot ett litet äventyr utan att först behöva ladda ner en rad appar i en telefon för att själv söka fram diverse alternativa resvägar med olika tågbolag och därefter ordna ”resebevis” genom att uppge kontaktuppgifter, betalningsalternativ, favoritfärg.

På den tiden slapp människan att utföra stämningssordinerande handlingar genom köp på mobil där den efterföljande obligatoriska frågan om hur upplevelsen var, vilket appen är angelägen om att veta, ger upphov till en inre känsla av alienering och Verfremdung.

”En sprucken telefon i Europa kan leda till att en ung man plötsligt får improvisera för att lösa livets situationer utan mobilens hjälp.”

Under hela sommaren reste jag kors och tvärs genom Sverige med tåg. Med hjälp av min ständigt laddade telefon (som jag vårdar och bevakar hårdare än barnens ack så viktiga skönlitterära läsningstider) nås jag av information om förseningar och väderlekens skiftande humör i oprecisa prognoser. Det regnar i Varberg trots att det står i appen att solen skiner. Ska jag börja tvivla på mitt eget förstånd?

Jag får koder om vilken sifferkombination jag ska trycka in för att öppna brevlådan på landet. Den nya lösningen har lanserats utan att någon människa tillfrågats eftersom Posten liksom inte finns längre, den delas bara ut med oregelbundenhet i en bökgig men för all del centraliserad form. Samlingspunkten vid brevlådorna där vi sommargäster kunde uppdatera varandra om vad som hänt under året har rationaliserats bort och ersatts med en stor plåtbox i hamnen dit brev kommer uppsamlade i anonymiserade vita kuvert. Vi står där och bläddrar bland kuverten för att ta reda på om posten kommit.

Gästvistelsen vid en stipendievilla utanför Göteborg slutar nästan i ett samman-

brott med nycklar som inte verkar fungera – när jag ringer ett nummer med min nogsamt laddade telefon blir jag först hänvisad vidare och sedan kopplad till en telefonsvarare som uppger att de stängt för helgen. Utan en enda mänsklig kontakt drar jag min tunga väska tillbaka till stationen, betalar med telefonen som meddelar att en bonus snart väntar, och övernattar hos familjen i stan. Var blev ni av, ljuva drömmar, om en rimligare jord?

En kväll i augusti hör sonen, den äldsta, av sig, från Italien. Han har tappat sin mobil mot ett stengolv och när han nu ska hitta hemresan blir det problem eftersom han inte kommer åt någon information. Mejlkontot som tillhör honom kan jag inte öppna då den kod om fyra siffror som skickas för att komma in från en annan enhet sänds elektroniskt till hans telefon, med den spruckna skärmen. ”Vad tycker du att jag ska

KONSTRUKTIV NOSTALGI

Det här får du klara själv.

FOTO: KENTAROO TRYMAN/TT

göra, mamma?” Och för första gången i hans snart 19-åriga liv har jag inga vettiga svar att ge. Vi har talat om världskrigen, moralen, punken, tandborstningens tekniker, men hur han ska ta sig hem från Bari med en telefon ur funktion gör mig mållös.

Det är enkelt att raljera över samtidens fel och brister men svårare att överblicka vilka växlande konsekvenser som övergången från mänskliga möten till digitala interaktioner får. Inom samhällets alla sfärer förstör digitala system vårt behov av personlig konsultation, förtroliga samtal och arbetsglädje. Ingen tycks veta hur det kan stoppas eller hur en tillvaro skulle kunna se annorlunda ut, eftersom motståndshandlingar skulle leda till ett tvång att undandra sig världen.

I det egna livet där siffertröttheten breder ut sig kan en filmsekvens en regnig julidag i Varberg påminna om att i början av förra sekelskiftet uppstod något romantiskt en gång, på en perrong, när karaktären Ruths lycka och upprymda förväntan vid en biljettlucka ramas in av tidens tecken. En sprucken tele-

fon i Europa kan leda till att en ung man plötsligt får improvisera för att lösa livets situationer utan mobilens hjälp. Han kommer att behöva fråga hyresvärdinnan om råd och då också träda in i hennes enkla vardagsrum, notera och därefter fundera över begrepp som fattigdom och rikedom, deras relationella bindningar.

Insikten är att det som vanligt finns ett svängrum för individen att sätta sig över det utrymme som tilldelats henne. I klar-synens starka sommarljus inser jag att jag måste våga använda min arbetsplats alla operativa system, jag måste mödosamt börja avstå från den digitala lättjan, tillståndet i vilket jag sena kvällar i min isolering klickar hem skor och kuddar.

När hösten kommer lovar jag mig själv att undvika alla snabba lösningar och skickar ut inbjudningar till en septembercocktail som om posten inte klanter till det när mina vänner på ljusblått papper. Jag har aldrig längtat så mycket efter människor som efter denna digitala, ensamma, sommar.

Anna Victoria Hallberg är fil dr i litteraturvetenskap.

Längtan efter balans i rörelse

I en tid av polarisering och skärmgemenskap har den fysiska upplevelsen satts på undantag. Nostalgi över pardans blir en längtan efter varm hud och rörelse.

Av Cecilia Nikpay

För att kringgå min egen urskillningslösa nostalgi inför alltifrån fabriksskorstenar till Blåvitts tandkräm, gjorde jag en nostalgiundersökning bland vänner och bekanta för att locka fram mer konstruktiva teman.

Man får räkna med definitionsproblem och visst tjafs innan folk kommer med vettiga svar i sådana lägen, men en tonårings fråga är värd att notera: Kan man vara nostalgisk över något man själv inte upplevt? Hon tyckte att hennes urval blev väl begränsat annars, och vi kom fram till att jo, nog kan man vara nostalgisk även med avseende på en *föreställning* om hur något var. Eller borde varit. Vilket med ens blir förvillande likt en fantasi eller en målbild, snarare än längtan efter ett faktiskt tillstånd i det förflutna.

Svaret är alltså inte givet, men vi landade ändå i att hypotetisk nostalgi är tillåten. Inte minst eftersom den känns så... upplevd. Även vi med många decennier att ösa ur, suktar ju gärna efter sekelskiftets litterära salonger eller antikens tvärvetenskapliga ansatser, som om vi själva varit där.

Med alla tidsåldrar tillgängliga i godisskålen fylldes ändå topplistan av förvånansvärt närliggande och mondäna önskemål: filmer som inte gör anspråk på mer än 90 minuter av ditt liv, frukt som faktiskt smakar något, musik som har en början, ostympad av Spotifys sekundregler, och (utan rim och reson): telefonhytter.

Men. Flest röster i alla ålderskategorier fick ändå pardans i olika former. Med längtansfulla suckar beskrev mina undersökningsobjekt logdanser i byn, en röjig danskväll på stadshotellet, eller att "gå på bal, bara sådär", som en medlem av generation TikTok uttryckte det. Jag trodde först de skämtade – inte minst när en barndomsvän som aldrig någonsin synts på ett dansgolv, animerat berättade hur härligt det vore med lördagsdans på traktens övervuxna loge. Men trots verklighetsglappen kunde jag inte avfärda att symtomen på nostalgi var som tagna ur läkarboken.

Otippat! Varifrån kommer drömmen om att ta på sig danskon? Varken romantik eller intresse för foxtrot var svaret, så mycket stod klart. Istället dök dansen upp i medvetandet som symbol för en sinnlig förbindelse till en väldefinierad gemenskap; en kāmjoniti, för att göra svenska av det. Dansen är katalysatorn som fyller rummet med relevanta människor att möta och ta i. Musiken en trygg ort där vi rör oss inom lösa men befintliga uppföranderamar. På logen och stadshotellet och balen samlas människor som man i någon mån känner, ur samma miljö eller

sociala cirklar. Dem man har ett intresse av att genom fysisk närvaro bekräfta en ludigt andlig samhörighet med.

"På logen och stadshotellet och balen samlas människor som man i någon mån känner, ur samma miljö eller sociala cirklar."

Liksom tidigare generationer flytt småstan för storstäderna, tycks inte heller dagens unga vilja stanna på den ort där de växt upp – i den "globala byn" – utan längtar till *the real deal*. Det pratas mycket om lägereldar då och nu, från sagornas till den mediala ålderns samlingspunkter. Kanske nämner mina unga bekanta dans för att den representerar lägereldstradition i fyrdimensionell tappning, där den

extra dimensionen utgörs av rörelsen. Känna sig själv i hela kroppen, och närma sig andras.

I skärmarnas tid har den fysiska upplevelsen, särskilt den som inte är odelat positiv, satts på undantag. Den fotograferas och beskrivs, men vem orkar, hinner och vågar faktiskt gå ut och hålla i andras parfym-och-svett-kroppar? Fast vi längtar, efter röster, varm hud och ögonkontakt.

(Den sistnämnda så underskattad, om man betänker att en av de viktigaste aspekterna i ett barns känslomässiga utveckling är ständig tillgång till den vuxnes blick. Och bara det faktum att ögonkontakten kan få personer med panikångest, oavsett ålder, att "komma tillbaka". Se mig i ögonen: här är jag, och du finns.)

Men tillbaka till gemenskapen. I Colin Nutleys *Black Jack* utgör landsbygdens kvardröjande subkultur av "styrdans" både arenan och taktipinnen i dramat. Filmen har några år på nacken, men är

KONSTRUKTIV NOSTALGI

Varm hud och rörelse.

FOTO: TOUKO HUJANEN/TT

fortfarande en sevärd illustration av gränssnittet mellan individen och gruppen; hur relationer i en liten grupp har potentialen att vara såväl livgivande trygga som klaustrofobiska.

Och hur gör vi den cirkeln fyrkantig, som man säger, för att göra längtan efter dansen framåtriktad? Vill vi verkligen tillbaka till fler dansbanor och myggiga logar? Hur hittar vi balansen mellan bygemenskapens dömande jury och dess elixir mot ensamhet? Mellan dess tunga bojor och livräddande skyddsnät.

Att slå ett slag för den blaskiga mittrännen känns nästan hopp-löst. Men ändå är det väl den vi måste ställa oss i – dansa i, rent-

av – med blöta fötter. För nog kan man ha invändningar mot en naiv, i värsta fall inskränkt, längtan efter en svunnen gemenskap på dansgolvet, i lokala sportklubbar eller framför *Hylands Hörna*. Men ska vi slänga ut den äkta saken med badvattnet?

Navigare a vista, är det råd min italienska väninna skulle ge; styr på ögonmått genom dimman. Ett användbart råd i många situationer. För oavsett om det gäller gängkriminalitet, koranbränningar eller dödshjälp. I en polariserad tid är balans i rörelse den största bristvaran. Precis den som behövs i danssteget och i närheten till andra. Det är bara att bjuda upp och snubbla vidare.

Cecilia Nikpay är ekonom och frilansskribent.

Eliten abdikerar

De ekonomiska och kulturella eliterna har vänt sig bort från idén om det gemensamma goda. Ett ideal som det är dags att återupprätta.

Av Joel Stade

Grunden för mycket av det goda som gått förlorat i samtiden är föreställningen om det gemensamma bästa som samhällets mål. Denna idé – mer känd i engelsk översättning som *the common good* eller i latinsk dito som *bonum commune* – har varit central i västerländskt tänkande i millennier. Men mer individcentrerade idéer har vunnit insteg och särskilt stark är utvecklingen i Sverige. Både hög och låg påverkas, men för samhället är elitens vändning bort från det gemensamma av störst betydelse.

Den filosofiska grunden för att återupprätta det brustna i samhället är att återupprätta idén om det gemensamma goda.

Att det gemensamma goda inte längre är samhällets mål får långtgående konsekvenser. Senast i den plågsamma kulturpolitiska debatten, där kulturutövare anklagas för att vara bortskämda och våra främsta museer hotas av stängning. Gemensamma kulturinstitutioner blir en anomali i ett samhälle som betraktar kultur som något individen konsumerar.

Den svenska elitkulturens förfall är en annan konsekvens. 1800-talets ledande industrialister och handelsmän investerade i det gemensamma. Än idag bär institutioner som Chalmers tekniska högskola och Sahlgrenska universitetssjukhuset givarnas namn. "Odödlig genom medborgerlig frikostighet" står skrivet på donatorn Niclas Sahlgrens kista i Tölö kyrka.

Vår tids ekonomiska eliter saknar – med en handfull lysande undantag – en känsla för *noblesse oblige*, att hög ställning förpliktar. Liberala föreställningar om meritokrati innebär att den framgångsrike befrias från känslor av tacksamhet i förhållande till sitt sammanhang. Liberala föreställningar om äganderätt ger den framgångsrike fri rätt att förfoga över tillgångarna utan hänsyn till det gemensamma. Före detta Scania-vid:n Leif Östlings pregnanta fråga "Vad fan får jag för pengarna?" fångar attityden väl.

Fenomenet att eliterna vänder sig bort från samhället och inte längre vill utgöra ett ideal eller en konstruktiv kraft beskrevs av den amerikanske historikern Christopher Lasch redan i slutet av 1900-talet. I böckerna *Den narcissistiska kulturen* (1979) och *Eliternas uppror och sveket mot demokratin* (1995) angrep Lasch de styrande klasserna för att de förgätit sin roll. Det är inte den populis-

tiska massan av plebejer som hotar demokratin, menade han, utan den självupptagna och egoistiska klassen av patricier.

Föreställningen om det gemensamma goda som samhällets grund var länge självklar i det politiska livet. Den är central hos antikens politiska tänkare och i den svenska politiska debatten fanns uttryckliga hänvisningar till begreppet hos konservativa tänkare in på 1900-talet. Till vänster fick den sitt klaraste uttryck i visionen om folkhemmet, känt från ett anförande som Socialdemokraternas partiledare Per Albin Hansson höll i riksdagens andra kammare i januari 1928.

I det som har kommit att kallas folkhemstalet beskriver Hansson samhället som ett hem vars grundval är gemensamheten och samkänslan. "Det goda hemmet känner icke till några privilegierade eller tillbakasatta, inga kelgrisar och inga styvbarn", förkunnade han. Både klasskompromiss och minskade ekonomiska skillnader.

Folkhemsbegreppet hade Hansson lånat av statsvetaren och högermannen Rudolf Kjellén och med ett delvis nytt innehåll blev det den mest slagkraftiga metafor som frambringats i svensk politik.

Folkhemmet är en *common good*-vision på svenska. Ett hem känner vi alla som en plats för gemenskap, ett sammanhang som syftar till att alla medlemmar ska kunna blomstra. Inte ett ställe där individen maximerar sin nytta.

Idag har föreställningar om det gemensamma goda trängts ut av andra tankesätt. Föreställningen om staten som ett kontrakt mellan individer och upprätthållandet av individuella rättigheter som samhällets mål har blivit dominerande, till både höger och vänster.

En tanketradition som alltjämt vidmakthåller idén om det gemensamma goda är den romersk-katolska kyrkans sociallära. I denna förkunnelse utgör *bonum commune* ett av de centrala begreppen, tillsammans med subsidiaritet, solidaritet och den mänskliga personens värdighet.

Definitionen lämnas i dokumentet *Gaudium et spes* – "Glädjeämnen och förhoppningar" – Andra vatikankonciliet pastoralkonstitution från 1965. Det gemensamma goda definieras här som "summan av de sociala villkor som möjliggör för grupper och enskilda att fullkomnas lättare och mer fullständigt". Denna korta

*"Liberala
föreställningar om
meritokrati innebär
att den framgångsrike
befrias från känslor
av tacksamhet i
förhållande till sitt
sammanhang."*

KONSTRUKTIV NOSTALGI

William Chalmers lade grunden.

FOTO: WERNER NYSTRAND/ALAMY

mening framstår som oförarglig, men beskriver en annan vision för samhället än den vi blivit vana vid.

Grupper jämföras här med enskilda – gemenskapen i familjen, församlingen, hemorten och landet har ett egenvärde vid sidan av dess instrumentella roll för individen. Förutsättningarna för var och en att nå sin mänskliga potential är samhällets mål, inte utilitaristernas princip om ”största möjliga lycka åt största möjliga antal”. Individuella rättigheter är tveklöst en del i det samhälle *Gaudium et spes* pekar mot, men rättigheter som instrument snarare än som heliga artefakter.

Vad kan göras för att bidra till att åter göra strävan efter det gemensamma goda till centrum i svenskt samhällsliv? En liten ljuspunkt tänds denna höst.

Från och med i år kan kungliga förtjänstordnar ånyo delas ut till

svenska medborgare, efter en blocköverskridande överenskommelse i riksdagen 2018. Det rör sig om Vasa-, Svärds- och Nordstjärneordnarna, vars utdelande till svenska medborgare upphörde 1975.

Ordnar må vara av symbolisk betydelse i samhällslivet. Men att på ett officiellt sätt kunna belöna kvinnor och män som bidragit till det gemensamma är inte utan betydelse.

För en fördärvad elitkultur har det återuppväckta ordensväsendet en konkret fördel: Ordenskraschaner och ordensband är mycket iögonfallande tecken. Vasaorden har till exempel ett klargrönt band som framträder tydligt till högtidsdräkt. Det kommer att synas vem som blivit belönad – och vem som inte blivit det.

Joel Stade är skribent, teologistudent och tidigare politiskt sakkunnig i statsrådsberedningen.

Inte som alla andra

De stora svenska entreprenörerna, från Christopher Polhem till Daniel Ek, har egensinnet och oliktankandet gemensamt.

De som bara gör och inte frågar om lov måste få spelrum.

Av Petter Birgersson

Det är sommar i Lund. Från lunchen cyklar några unga män med lätta ben mot Sofiaparken norr om "Block-et", Lunds universitetssjukhus. Ett slags tävling pågår – den kan gälla vem som kan rulla längst utan att trampa, alla som läst i Lund vet att Skåne inte är platt. Barnasinnen har ännu inte lämnat ynglingarna på några och tjugo. Ett par trappor upp i ett av de gulteglade flerfamiljshusen finns en dörr med klistermärken som skvallrar om ett tillhåll för rollspelare. Och så en om något slags tillverkning: "Framtidsfabriken".

Det är varmt i lägenheten, i köket kokas ändå tevattnen, i vardagsrummet står ett antal datorer. En med ny Pentiumprocessor är den hetaste. Ett racerspel, Nascar, laddas i cd-läsaren. Vitamin-tabletten Enomdan delas ut som ett slags förmån.

Det är en osannolik plats för entreprenörskap. Men här finns en exceptionell person som inte tänker som andra. Får han en idé så kör han på. Ingen har talat om för honom att det är inte så man gör, att det där fungerar inte. Om någon ändå gjort det har han inte lyssnat.

Sedan barnsben har Jonas Birgersson hittat egna vägar, samlat kompisar för att spela rollspel, hyrt lokaler och ordnat fester. Till och med fixat alkoholtillstånd genom föreningsverksamhet utan att själv ha hunnit bli myndig.

Nu har han startat bolag Och snabbt byggt ett mänskligt nätverk med rätt personer. Det är ingen skol- eller universitetsutbildning som ligger bakom det till synes galna projektet. Det finns visserligen halv- och helutbildade ingenjörer och ekonomer där i lägenheten – men ingen av dem har lärt sig på någon kurs hur man blir entreprenör.

Det är här fröet till Bredbandssverige gror. Ännu ringer människor rikssamtal med minuttaxa, lokalsamtal är något billigare. Mobilsamtalen kostar många kronor i minuten, att ringa utomlands är inte att tänka på. Men på datorskärmen kan man via en pipande uppkoppling nå ut i världen på Netscape. Datorerna talar med varandra!

Det är mest text, eventuella bilder ramlar långsamt ner för skärmen. Visst är det gamla telefonnätet bra på vad det gör. Men nog måste det gå att göra snabbare, nog måste det vara möjligt att alla

människor kan nå varandra blixtnsnabbt och dela material med varandra. Text, ljud och bild? Video?

Och kunde man i Sverige och Lund ta fram världsledande mobilteknik så borde väl vanliga människor kunna koppla upp sig till låg fast kostnad till ett supersnabbt bredband. Men ordet "bredband" är knappt ens uppfunnet på svenska, det hela låter utopiskt.

Alla som är unga på 1990-talet har vuxit upp med Hedvig som bor i skogen och talar i bildtelefon med sin syster – en fantasi. Det ska bli annorlunda men här, när Wilmer X-låten "Bakom år 2000" talar om framtidslöften, är Teams-möten i skjorta och kalsonger fortfarande en omöjlig tanke.

Det är några människor som har förstått möjligheterna, på universitet runt om i världen och ett antal vildare själar och hjärnor som tänker större. Ett par av dem finns i Sverige.

"Får han en idé så kör han på. Ingen har talat om för honom att det är inte så man gör, att det där fungerar inte. Om någon ändå gjort det har han inte lyssnat."

I efterhand har det beskrivits som en bubbla som sprack. Men bubblan fanns på börsen, Framfab och Icon Medialab blåstes upp med den. Nyckeltal uppfanns för denna nya ekonomi, antal nyanställda konsulter blev viktigare än rörelseresultat.

Så kom också dessa företags ansikten, Jonas Birgersson och Johan Staël von Holstein, att symbolisera bubbel- och kraschekonomi. Det är inte rättvist. De två är mer olika än lika. Men framförallt missar man vad som hände med Sverige. Det gamla tele-

monopolet och dess utmanare mer eller mindre tvingades ut på banan för att förse Sverige med internetuppkoppling, gräva fiber och bygga master.

Landet i norra Europa blev en föregångare när invånare, företag och myndigheter kopplades upp. Om tyskarna hade fri fart på autobahn så hade svenskarna fri fart på internet.

Det föddes en rörelse av idealism – piratverksamhet skulle vis-a-vis kalla det – som hotade välta internationella bolag och skickade pirater både i fängelse och till de politiska korridorerna i Bryssel. Ur det formades nästa generations kommersialism, nya företag skapades och gamla omstöptes för att överleva. Allt det där gav förutsättningar för kommande svenska entreprenörer och bolag, kanske bäst symboliserat av Daniel Eks och Martin Lorentzons Spotify.

KONSTRUKTIV NOSTALGI

Jonas Birgersson.

FOTO: CLAUDIO BRESCIANI/TT

Entreprenörskap i form av tekniksprång och att förändra marknader i grunden har varit en stark svensk gren genom decennier och sekler. Hela vägen har det handlat om exceptionella personligheter, Christopher Polhem, Gustaf Dalén, Ivar Kreuger, Ruben Rausing, Erling Persson, Ingvar Kamprad, Jan Stenbeck. Bakgrunden har varit blandad, utbildningsnivån högst varierad, men ingen av dem har passat in i konventionerna, följt det spår som har lagts ut av andra åt dem. Nästan samtliga hade också kunnat fastna i en gallring som sorterar bort dem som går utanför vad anses vara innanför de accepterade ramarna.

2023 finns självfallet också sådana personligheter i Sverige. Men kommer de att blomma ut? Och kommer de att göra det i Sverige eller någon helt annanstans? Är Sverige platsen man vill vara på om man vill ompröva gamla sanningar?

Vi lever i en tid som säger sig öppna för mångfald och där alla

ska få vara sig själva. Det borde göra att fler som inte tänker likadant som andra släpps fram. Men är det verkligen så?

Idag är entreprenörskap något det tävlas i, något det hålls kurser i och något som betraktas som ett yrkesval. Ett slags byråkratisering sker av nytänkandet. Regelverk och värdegrunder ställs upp som mäter utfall i representation av kön, etnicitet och sexuell läggning. Rutan för hållbarhet ska kryssas i på varje dokument. Det ska se bra ut.

Men entreprenörskapet i sin yttersta bemärkelse, det som gör att tekniksprång genomförs i stor skala och förbättrar livet för de många människorna, det låter sig inte formaliseras fram. Det gror hos dem som inte frågar först, som bara gör.

Hindra dem inte. Låt dem åka frihjul nerför backen även om det bara ser ut som lek.

Petter Birgersson är politisk redaktör i *Ystads Allehanda*.

Våga vara tydlig

Dagens arkitekter borde låta sig inspireras av stormaktstidens byggnader. Det är åter dags att ta ett stort grepp.

Av Karin Stensdotter

Tidskriften *Arkitekturs* relativt nyutträdde chefredaktör, Björn Ehrelnmark, försöker ta reda på vilken sorts pastorat han är satt att sköta. Han intervjuar internationella arkitekter verksamma i svenska sammanhang och kommer fram till denna slutsats i bilden av det byggda Sverige: "Påtagligt vag men ändå tydlig."

Orden är förstas nonsens – den sortens gallimatias som arkitekter gärna tar till och som förmodligen bidrar till den skepsis och det hat som de och deras verk ibland möts av allmänheten, borgerliga ledarskribenter och arga grupper på sociala medier.

Ehrelnmark fortsätter sin genomgång med att titta på vad Sverige försöker exportera i form av mode, design och arkitektur – och då handlar det fortfarande om den förra regeringens program och ambitioner. Här blir omdömet att det svenska står för "hållbarhet" och "viljan att bygga ett gott samhälle".

Detta kan man ju vara glad för så till vida att det inte är rent nonsens, däremot är det fortfarande klyschor. Vilken västerländsk demokrati står idag för något annat i den här frågan? Gör ens Xi Jinping det?

Hur den nuvarande regeringens idéer om byggd Sverigebild ser ut, om den har några, vet vi inte än. Men även om den så småningom uttalar sig annorlunda, vilket inte är omöjligt, så vet vi att arkitektur och byggande är långa och långsamma processer och att en eventuell förändring alltså kommer att dröja. Det svenska byggnaderna ligger inom något som fortfarande kanske kan beskrivas som inom den moraliska stormaktens ideologiska sfär.

Vi bygger lite energisnålare, lite mer feministiskt och lite mer klimatanpassat än andra länder. Kanske.

Så jag påstår alltså att något som var bättre förr (inte alltid, men tillräckligt ofta för att fortfarande kunna inspirera oss) är arkitektur (och förmodligen arkitekter). Nu tillhör jag inte dem som kategoriskt avvisar all modernistisk arkitektur. Stilriktningen har fått frodas i nästan hundra år vid det här laget och ja, den dominerar fortfarande det som byggs i Sverige, åtminstone om vi ser till större projekt än småhus. Däremot håller jag med om att vi inte behöver fler hus i form av anonyma lådor av stål och glas i våra innerstäder.

När jag pluggade till arkitekt under andra halvan av 1980-talet fick vi bland annat lära oss att det var viktigt att "ta ett stort grepp" och – faktiskt – att vara tydlig. Men lika viktigt som formspråk (eller utseende) var hur det hus man ritade förhöll sig till omgivningen, smälte in eller bröt emot, skapade nya sammanhang och rum tillsammans med omgivningen. Det tycker jag fortfarande stämmer. Stadsplan eller

planering av helheten är fortfarande lika viktig, kanske viktigare än det enskilda husets utseende.

Och för att nu ta ett riktigt tydligt historiskt exempel på detta – stort grepp, tydlighet och dialog med omgivningen – så väljer jag Stockholms slott, ritat av far och son Tessin, planerat efter Tre Kronors brand 1697.

Stockholms slott är monumentalt och bryter helt med den omgivande nordeuropeiskt vertikala stadsbebyggelsen. Slottets horisontalitet, dess sammanhållna men sinsemellan olika fasader och volymer, dess trygga dominans av Stadsholmen med lejon-tassarna i vattnet kan inte ha liknat något annat då det byggdes, liknar faktiskt fortfarande inte något annat än idag. Slottets olika gårdar och de mellanrum dess byggnader skapar tillsammans med omgivningens bidrar till denna magnifika anläggning i stilen barock, där Slottsbacken intar en särställning och vattenspegeln, Strömmen, är en förutsättning.

Under stormaktstiden antogs också en stadsplan – rutnät inspirerat av kontinentens renässansplaner – för Norrmalm och Slottets nära omgivningar som höll måttet ända fram till 1866 då Albert Lindhagens plan klubbades. Överhuvudtaget är stormaktstidens planer och byggande inspirerande för den som gillar det tydliga eller anslående. Drottningholms slott med park, örlogsstaden Karlskrona med det gigantiska torget bebyggt med två fina ockragula kyrkor ritade av Tessin den äldre. Men inte bara kronan och kyrkan byggde flott, också adeln lät uppföra slott och stadspalats som inte riktigt fått någon motsvarighet sedan dess.

Det går inte att jämföra, säger förmodligen de flesta här. Den moraliska stormakten är en modern liberal västerländsk demokrati. Sverige var i det närmaste en teokratisk diktatur under stormaktstiden. Och så vidare. Och det stämmer ju förstås. Men jag påstår inte att man ska göra likadant eller bygga pastischer på stormaktstidens byggnader. Jag påstår att man, som arkitekt eller kanske framförallt beställare, där det officiella Sverige naturligtvis intar en särställning, ska låta sig inspireras av stormaktstidens byggande.

Däremot förordar jag inte en speciell stil eller något särskilt formspråk. Varje plats har sina förutsättningar och det gäller att komma åt dem.

Gör man inte det så blir man "påtagligt vag men ändå tydlig", vilket inte är önskvärt. Eller för att tala med Tegnér: Det dunkelt sagda är det dunkelt tänkta – något som gäller också arkitekturen.

Karin Stensdotter är arkitekt och författare.

KONSTRUKTIV NOSTALGI

Stormaktstiden tänkte stort: Stockholms slott.

FOTO: TOBBE NILSSON/TT

Ingen äkta vara

Forna tiders upptäcktsresande riskerade livet genom att utforska det okända. Dagens "äventyr" har förvandlats till kicksökande turism med selfiepinnen i högsta hugg.

Av Peter Santesson

Nu har det gått 70 år sedan Edmund Hillary och Tenzing Norgay blev först med att bestiga Mount Everest den 29 maj 1953. Toppförsöket var livsfarligt. Flera tidigare expeditioner hade misslyckats och någonstans på berget fanns kvarlevorna av George Mallory och Andrew Irvine som försvann på vägen upp 1924.

Edmund Hillary tänkte att den framgångsrika bestigningen skulle bli sista raden i kapitlet, så att säga. Det var ju färdigt nu när berget hade besegrats. "Både Tenzing och jag trodde det var osannolikt att någon annan skulle göra ytterligare försök efter att vi hade bestigit berget", sa Hillary senare till *National Geographic*. "Vi kunde inte haft mer fel." Mount Everest förvandlas idag långsamt till en soptipp med skräp och exkrementer som över 600 klättrare om året lämnar kvar.

Därför är nyheten om den döende sherpa på K2 egentligen inte förvånande. I slutet av juli i år föll en sherpa fem meter i den trängsta och farligaste passagen på vägen till toppen av K2, i den beryktade Flaskhalsen. Han blev hängande upp och ned och drogs till slut upp på den minimala avsatsen. Passagen är så smal att raden av klättrare endast kan ta sig fram på led. Vilket de makalöst nog fortsatte med, trots att vägen nu blockerades av en döende sherpa som de klev över på vägen mot toppen.

En av klättrarna var en norska som genom att klara av K2 just den dagen satte något slags världsrekord i att bestiga flest toppar på kortaste tid. Vid hemkomsten skuggades hennes rekord av anklagelsen om att ha lämnat kvar en döende man på vägen upp. Hon försvarade sig med att folk från hennes grupp hade lagt mycket tid på att försöka hjälpa mannen, men bekräftade i praktiken det väsentliga. Kvar på stigen till toppen lämnade hon en döende man och fler klättrare hade passerat och fortsatt upp.

De kallas ofta för äventyrare. De utför spektakulära farligheter med en selfiepinne i vänster hand. Ordet snyltar på statusen hos forna dagars upptäcktsresenärer. De riktiga äventyrarna riskerade livet genom att ta sig fram till de kvarvarande utforskade platserna på jorden och gjorde världskartan fullständig. Men skillnaden mellan vår tids "äventyrare" och den äkta varan är fundamental. Äventyrare var inte bara "bättre" förr, fenomenet finns knappt längre.

Det är inte GoPro-kameran i sig som är problemet. Även förr hade finansieringen till expeditionerna en kommersiell sida och medier ingick alltid i paketet. Äventyrarnas reseskildringar blev bästsäljare, föredragsturnéer gav stora intäkter. Bakom finansieringen fanns vetenskapliga och nationalistiska motiv, men det fanns också pengar att tjäna på äventyr.

Skillnaden ligger i att forna äventyrare alltid gjorde någonting för första gången, man utforskade det okända. Att ta sig dit för andra eller sexhundra gången skulle varit meningslöst. Farorna på vägen var oundvikliga bieffekter. Expeditionen var farlig därför att det inte fanns något säkrare sätt att utföra uppdraget. Riskerna försökte man minimera, för de var stora nog ändå

– äventyren var bokstavligen livsfarliga. Att sådan verksamhet endast lockade rastlösa människor med extrem riskaptit säger sig själv. Men den tidens äventyr var autentiska, både farorna och målsättningarna.

I mars förra året återfanns fartyget Endurance på botten av Weddellhavet. Vraket var fortfarande perfekt bevarat efter mer än 100 år i de iskalda och syrefattiga vattnen utanför Antarktis. Endurance var Ernest Shackletons fartyg i den berömda Antarktisexpeditionen år 1915. Och till klätterturisterna på K2 kan

man inte tänka sig en tydligare kontrast än Shackleton.

Expeditionens syfte hade varit att bli först med att korsa Antarktis. Att nå fram till sydpolen hade Roald Amundsen redan lyckats med 1911, så det målet var avklarat, men att ta sig över Antarktis var ännu ogjort. Men innan man landsatt gruppen för överfarten fastnade Endurance i isen i Weddellhavet och krossades. Besättningen evakuerades till opålitliga isflak och tog sig efter många strapatser fram till den fullkomligt ödsliga, is- och stentäckta Elephantön. En mer desperat situation kan man inte föreställa sig.

Istället för att utforska Antarktis blev Shackletons stora uppdrag nu ett annat: Att lyckas rädda livet på sina expeditionsmedlemmar. Det extrema hjältemod Shackleton visade när han löste uppgiften är en av de stora berättelserna i polarfararnas historia. För att tillkalla hjälp tvingades han och fem kamrater att ge sig ut på Ishavet på nytt. I en liten livbåt, sex meter lång, lyckades de efter två veckor och en orkan att ta sig fram till Sydge-

KONSTRUKTIV NOSTALGI

Det rätta virket: Ernest Shackleton.

FOTO: ERNEST SHACKLETON/GETTY IMAGES

orgien. Men de hade hamnat på fel sida av ön, så nu behövde de korsa mycket farliga berg med bara 15 meter rep som enda utrustning, innan de till slut nådde fram till en valfångarstation där hjälpen fanns.

Lojaliteten mot expeditionens medlemmar var fullständig. Shackleton såg det som givet att han skulle ta de största riskerna och göra de största uppoffringarna för att rädda alla. En annan polarfarare, Raymond Priestley, som inte var med på Endurance men som ingått i en tidigare expedition sade senare att "när katastrofen slår till, när allt hopp är ute, då får man falla på knä och be om Shackleton".

Det är omöjligt att föreställa sig en Shackleton som klättrar förbi en döende man på vägen till ännu en poänglös toppbestigning.

Äventyrare var bättre förr för det fanns fortfarande riktiga äventyr. De utforskade platserna blev allt färre på jorden, och slutligen återstod bara botten på djuphaven. För Edmund Hillary var det naturligt att ingen skulle söka sig upp på Mount Everest igen. Varför skulle någon ta den risken? Men äventyren transformades till kicksökande turism och artificiellt konstruerade "utmaningar". Först genom öknen på en enhjuling? Först att bestiga berget på ett ben? Därmed blir den döende sherpan snarare som om någon i personalen får en hjärtattack medan turisterna fortsätter att njuta av sin resa.

Ett äventyr återstår, det största. Vår tids motsvarighet till riktiga äventyrare är astronauter. Men det är en helt annan historia.

Peter Santesson är vd i Infostat.

Vidga synfältet

Nostalgin är inte perfekt eller något självändamål. Men den rymmer insikter som kan få omgivningen att se att det trots allt kan finnas något av värde bortom här och nu.

Av Katarina Barrling

Gollum. Finns det någon figur som symboliserar vår tids syn på en nostalgiker så är det Gollum i *Sagan om ringen*. Moraliskt tvivelaktig även före sitt oförlåtliga brott – där han sitter och rotar efter det bortglömda, istället för att fiska och göra annat produktivt. En fullblodsegoist som sedermera inte bara vill hålla ringen, utan kanske rentav hela det förflutna för sig själv? Till råga på allt har Gollum inte ens något konstruktivt syfte med att vilja ha det han vill ha. Han vill bara ha det – och ha det för sig själv. Så blir han också motbjudande. Uppfylld av sin egen längtan och av sig själv, utan mening eller mål.

Så visst finns likheter. Även nostalgikern kan sakna mening eller mål med sin längtan, och bara vilja hålla fast vid något för att det – fanns. Så icke-konstruktivt och osunt i en tid som har blicken riktad framåt.

Att hänge sig åt att gräva i det förflutna är enligt denna tid fel. Den som gör det har missat ett grundläggande faktum: Det var inte bättre förr. Det spelar i stort sett ingen roll vad nostalgins föremål är: var och en som råkar undslippa sig att det var bättre förr – (när kattungar sov på bokmärken, när man kunde tala om vädret, när barnen lekte av sig själva, när ingen skrek på internet, när hus var för människor, när tatueringar var färre, när almarna mådde bra, när sagor var på allvar, innan alla var kunder, när det inte var bättre förr) – kan räkna med att direkt bli tillrättavisad. Det var inte bättre förr. Verkligen inte.

Den som trotsar tillrättavisningarna och ändå pekar på att någon liten detalj i livet ändå var bättre lär sig snabbt att uttrycka sig enligt rådande besvärjelseformulär: *Det var inte bättre förr – men ...* Efter det där ”men” går det möjligen att försiktigt nämna det som eventuellt skulle ha kunnat vara bättre förr. I en kultur som likt den svenska bygger på hyllningen av framåtskridande går det inte att göra annat. Där kan saker helt enkelt inte ha varit bättre förr – det skulle ju innebära att de är sämre nu? Ständigt stiga vi mot ljuset.

Det finns undantag. Det mest uppenbara har att göra med hus, där pågår en stillsamt spikande proteströrelse mot tidens mänskighetsfientliga byggen. Varsam renovering och retrospektiva möbelval är populärt och – förutsatt att det sköts enligt den dyrbara konstens alla regler – också ett tecken på god smak. Den medie-

kanal som vill försäkra sig om en publiksuccé riktar in sig på trevliga programledare som går runt i gamla hus som reser sig ur askan. Samtidigt är det gamla ofta skenbart – det är inte de ursprungliga gamla köken med sina låga bänkar utan el och vatten som pånyttföds, utan uppdaterade varianter. Det var trots allt inte bättre förr.

Bevisbördan åligger annars alltid den som påstår att något ändå var bättre förr. Den som hävdar att det inte var det kan tvärtom kosta på sig långtgående generaliseringar och behöver inga argument. Paradoxalt nog, eftersom den tanke om framåtskridande som icke-nostalgikern åberopar, är nära knuten till upplysningen och dess upptagenhet vid empirisk prövning. I just detta fall gäller dock inte dessa krav.

Så även om nostalgikern inte alltid är lagd för det konstruktiva eller rationella, kan han ändå ha både det rationella och det konstruktiva på sin sida – även om det kan krävas ett mindre nostalgiskt ombud för att påpeka det.

”Den som konsekvent följer upplysningens undersökande ideal skall finna att vissa saker var bättre, och att vissa saker inte var det.”

Ombudet skulle säga att i upplysningens namn är frågan om huruvida det var bättre förr öppen för prövning. Att det förvisso inte är korrekt att ”det” – i meningen ”allt” – var bättre förr. Att det å andra sidan inte heller är korrekt att ”det” – i meningen ”allt” – inte var bättre förr. Den som konsekvent följer upplysningens undersökande ideal skall finna att vissa saker var bättre, och att vissa saker inte var det: Det (här) var bättre – men det (där) var inte bättre – och så vidare. Det här är frågor som inte kräver några mer utvecklade insikter i logik, bara ett någorlunda öppet sinne.

I en värld där nostalgikern ses som Gollum är det lätt att dess få försvarare börjar idealisera nostalgi. Men nostalgin är inte perfekt, eller något självändamål. Den har ett inävt och icke-konstruktivt drag, det ligger i dess natur. Men den rymmer likväl insikter som kan hjälpa den mindre nostalgiska omgivningen att se att det trots allt kan finnas något av värde bortom här och nu. Därigenom kan nostalgi bli själva motsatsen till egoistisk slutenhet. Den kan vidga synfältet så mycket en ofullkomlig människa nu klarar av, och påminna om orden: *Den som erinrar om det förflutna mister ena ögat. Men den som glömmar – mister båda.*

Katarina Barrling är docent i statsvetenskap vid Uppsala universitet.

KONSTRUKTIV NOSTALGI

Utan mening eller mål.

FOTO: ALAMY

Charlotta Seiler Brylla är professor i tyska vid Stockholms universitet. Hennes senaste bok är *Den beväpnade freden. Språk och politik i det delade Tyskland* (2020).

En oundbärlig krönikör

Sebastian Haffners *En tysk mans historia* väckte stor uppmärksamhet när den publicerades postumt. Några skribenter betvivlade verkets autenticitet.

Av Charlotta Seiler Brylla

Ar 2000 utkom Sebastian Haffners *Geschichte eines Deutschen* (*En tysk mans historia*) postumt i Tyskland. Det är en gripande skildring som av författaren själv beskrivs som en "duell mellan en hänsynslös stat och en liten, anonym, okänd privatperson" och som utspelas i Tyskland mellan 1914 och 1933. Boken blev en försäljningssuccé och fick stor medial uppmärksamhet; ett fåtal kritiska röster betvivlade manuskriptets äkthet. Det hade hänt förut att olika slags aktörer försökt slå mynt av det stora intresset för ögonvittnesskildringar från Tredje riket. Det fanns alltså skäl att vara på sin vakt, och var det inte något besynnerligt med den här boken? Tydligt hade det ofärdiga manuskriptet legat i en skrivbordslåda i 60 år och återfunnits först när författaren gick bort 1999. Och hur var det möjligt att någon redan 1939 kunde beskriva nazismen så klarsynt?

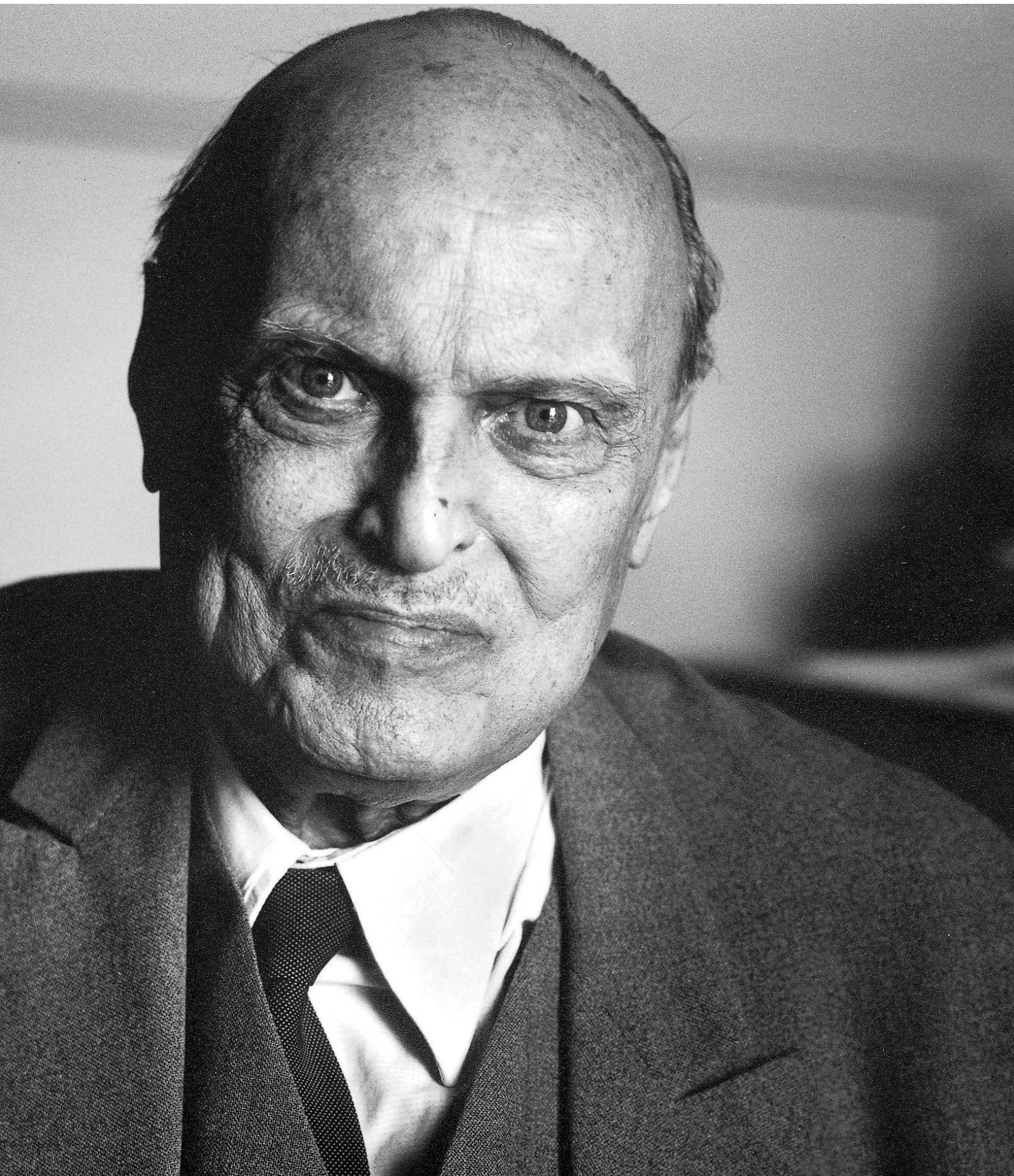
I efterkrigstidens Västtyskland var Haffner känd som politisk kolumnist. Efter att ha varit *Observers* utrikeskorrespondent i Berlin under 1950-talet skrev han senare för dagstidningen *Welt* innan han blev krönikör för veckomagasinet *Stern*. Hans livsöde var då okänt för många, mer än att han under lång tid

hade levt i England.

Bakgrunden till Haffners Englandsexil kan vi läsa om i *En tysk mans historia*. Den skildrar barn- och ungdomsåren i Berlin från första världskrigets utbrott till nazisternas maktövertagande. Haffner som egentligen heter Raimund Pretzel föds 1907 som sladdbarn i en bildad, borgerlig familj. Medan modern tidsenligt tar hand om hemmet gör fadern karriär som preussisk ämbetsman med Immanuel Kant och Fredrik den store som ledstjärnor. Han arbetar som lärare och rektor i Berlin innan han under Weimarrepubliken får en hög tjänst på kulturdepartementet. I Haffners föräldrahem finns ett bibliotek med över 10 000 band och vid middagsbordet diskuteras de stora författarna livligt. Den yngste familjemedlemmen får hänga med så gott han kan, han är brådmogen och skriver dagbok.

FÖRSTA VÄRLDSKRIGETS utbrott 1914 kanaliseras i en enda känsla hos den unge Haffner: sorgen över att det härliga sommarlovet på ett gods i Hinterpommern måste avbrytas. Väl tillbaka i Berlin förvandlas han dock som så många jämnåriga till krigsbegeistrad patriot. Varje dag läser han krigskommunikéer på den lokala polisstationen och lär sig tolka krigets vokabulär kring reträtter, offensiver och mobilisering. Den stora massans krigsentusiasm utövar stor drag-

"Tydligt hade det ofärdiga manuskriptet legat i en skrivbordslåda i 60 år och återfunnits först när författaren gick bort 1999."

Sebastian Haffner.

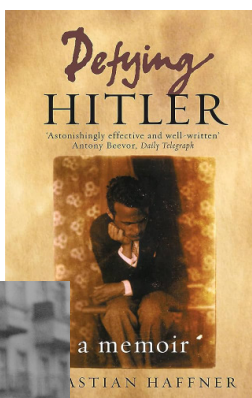
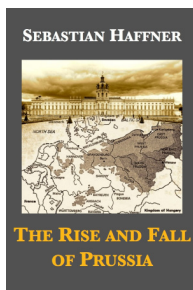
ningskraft på sjuåringen. I *En tysk mans historia* reflekterar den vuxne Haffner över att de som var födda 1900 till 1910 genom dessa krigsupplevelser blev särskilt mottagliga för nazismen (till skillnad från de lite äldre som hade fronterfarenhet).

Efter kriget präglas Tyskland av oroligheter. Revolutionen slår ner, men våldet fortsätter. Det är en kontinuerlig kamp mellan framför allt kommunister och de så kallade frikårrerna, miliser som utgör förutsättningen för SA och NSDAP. Runt 1920 uppstår en rad nationella ungdomsförbund. Haffner är egentligen inte alls främmande för dessa idéer som ofta kombineras med ett flitigt idrottsutövande. Men antisemitismen är för honom motbjudande och obegriplig. Under sin skolgång har Haffner upplevt de judiska eleverna som representanter för det kultiverade Tyskland och den intellektuella eliten. Bland dessa skolkamrater fick han många vänner, medan den jämnåriga Horst Wessel som senare skulle bli en av nazisternas stora martyrer inte hörde till hans favoriter på skolan.

Haffners skildring av Berlins 1920- och tidiga 30-tal innehåller många bekanta ingredienser och berättelser, men hans perspektiv – en alldeles vanlig tysk som egentligen inte behöver frukta nazismen på grund av sin härkomst eller politiska hållning – blir allt intressantare ju närmare maktövertagandet vi kommer. Till en början finns fortfarande tillräckligt med luft att andas, tillräckligt med ställen att vistas på, tillräckligt med studiekamrater och kolleger som ogillar nationalsocialisterna. Men så småningom skriver Haffner om ett ”vi” som hamnar alltmer i minoritet och om en rädsla som smyger sig in hos allt fler: ”Man började delta – först av rädsla. När man hade varit med en gång ville man inte göra det av rädsla längre – det hade ju varit simpelt och föraktligt. Så lade man sig efterhand till med den inställning som hörde dit. Detta är det själsliga grundmönstret i den nationalsocialistiska revolutionens seger.”

En av de starkaste scenerna i *En tysk mans historia* är när de judiska medarbetarna tvingas att lämna Kammarrätten där juriststudenten Haffner tjänstgör som notarie. Han beskriver skrällen och oförmågan att protestera mot det orättfärdiga som sker. Istället för att opponera sig accepterar han förutsättningarna för interaktionen genom att bejaka frågan att han är arier: ”Jag hade inte ljutit. Jag hade bara låtit något mycket värre hända. Vilken förödmjukelse att på förfrågan lydigt förklara för obehöriga att jag var arier – något som jag för övrigt inte fäste någon vikt vid. Vilken skam att på det sättet köpa sig till att bli lämnad i fred här bland mina aktstycken! Överrumplad, nu! Misslyckad vid första provningen! Jag skulle ha kunnat örfila upp mig själv.”

GRÄNSEN MELLAN MEDLÖPERI, tigande acceptans och inre migration är svår att dra. Livet under våren 1933 innebär en märklig kombination av normalitet och surrealism. Visst finns det fortfarande möjlighet att hålla sig undan och leva sitt liv i skuggan av nazismen, men gränsen mellan det privata och det politiska suddas allt mer ut. Haffner skildrar en utflykt i Grunewald där han sitter med sin judiska flickvän Charlie i det vackra vårväddet. Då och då tågar en skolklass förbi, deras glada rop skallar genom naturen: ”Död åt judarna!” Syftar de på kärleksparet som sitter där på kullen? Eller är det en kampparoll de lagt sig till med för alla lägen? Oklart, men lika illavarslande oavsett vad.

Haffner på svenska och engelska.

en tid i Paris där han fortfarande försörjd av föräldrarna skrev sin doktorsavhandling. Tillbaka i Berlin tjänstgjorde han en tid i domstolen, men det blev i längden omöjligt då han förväntades tillämpa de raslagar som hade införts 1935. Det var lagar han personligen bröt mot genom sin relation till fränskilda Erika Landry, som var judinna.

Den nio år äldre Landry hade Haffner lärt känna i konstnärsskolonin på Laubenheimer Platz i Berlin-Wilmersdorf, där författare, målare och filmfolk umgicks. Att Landrys tysk-judiska familj hade konverterat till protestantismen hade ingen betydelse för nazisterna. I likhet med de judiska juristerna på Kammarrätten förlorade hon sitt arbete på Hochschule für Politik på grund av den så kallade arierparagrafen. För att försörja familjen, som också bestod av en son från Erikas första äktenskap, arbetade Haffner som journalist. Sedan länge hade han skrivardrömmar och hade färdigställt två romaner innan nazisterna tog makten. Nu skrev han reportage för olika modemagasin på förlaget Ullstein med titlar som *Dame*, *Koralle* eller *Neue Modenwelt*. Vid den här tiden fanns fortfarande vissa frizoner i Joseph Goebbels propagandastat, även om det gällde att väga sina ord på guldväg.

År 1938 blev läget ohållbart. Relationen sågs som illegal, familjen väntade tillökning och det blev allt tydligare att ett krig väntade – ett krig Haffner inte ville utkāmpa för Tyskland, inte heller med pennan. Att gå i exil 1938 var inte helt enkelt, då många länder inte längre tog emot judiska medborgare. Erikas Landrys familj befann sig redan i England, där hennes bror fått en tillfällig anställning som matematiker vid Cambridge College. Haffner behövde dock ett skäl för att få visum och hans arbetsgivare Ullstein skapade ett fiktivt reportageuppdrag i England. I augusti återförenades han med Erika som rest i förväg, kort senare gifte de sig i Cambridge och i slutet av året föddes deras son. De fick ytterligare en dotter 1940.

Haffner har sagt i en intervju att det egentligen var helt galet det han företog sig: ”jag emigrerade och skaffade familj i ett land där jag inte behärskade språket och där jag inte ens hade ett permanent uppehållstillstånd”. Förhoppningen att kunna undervisa juridik i Cambridge kom snabbt på skam: skillnaden i de båda rättssystemen var så stor att en tysk examen inte dög. Skrivandet blev återigen en räddningsplanka och det är vid den här tiden som Raimund Pretzel valde synonymen Sebastian Haffner – en produkt av hans kulturella arv – förnamnet hämtades från Johann Sebastian Bach och efternamnet från Mozarts Haffnersymfoni. Arbetet med manuskriptet för det som 60 år senare skulle bli *En tysk mans historia* påbörjades våren 1939 då Haffner fått ett förskott på två

pund i veckan av förläggaren Warburg som trodde på boken. Idén var att förklara för engelsmännen vad som egentligen höll på att hända i Tyskland. Men när kriget bröt ut i september 1939 insåg både Haffner och förläggaren att det inte var en personlig betraktelse som behövdes, utan något som kunde användas i det psykologiska propagandakriget mot Tyskland. Manuskriptet lades åt sidan och istället skrev Haffner den politiska boken *Germany. Jekyll and Hyde*. Titeln anspelar på Tyskland som kulturnation å ena sidan och förbrytarregim å den andra.

Haffner beskriver den nazistiska apparaten, maktövertagandet och försöker utforska tyskarnas inställning till regimen. I efterhand menade Haffner själv att många av hans iakttagelser var korrekta och analysen någorlunda nyanserad, men att han hade varit alltför optimistisk när det gällde motståndet mot nazismen. Inte ens häften av befolkningen hade ju röstat på Hitler 1933, men 1939 hade oppositionen marginaliserats på ett sätt som Haffner inte kunde överblicka. Värt att notera är att två viktiga förebilder för Haffner – Winston Churchill och Thomas Mann – imponerades av boken. Mann berömde den utmärkta analysen och tog initiativ till en amerikansk utgåva. Churchill ska ha varit så begeistrad att han uppdrog åt alla sina ministrar att läsa den.

BOKEN SKAFFADE INTE bara Haffner ett gott rykte som politisk skribent, utan räddade honom också från frihetsberövande. I februari 1940 internerades Haffner i samband med en kartläggning av de migranter som befann sig i England. Brittiska myndigheter betraktade Haffner med misstro: han var varken jude eller politiskt förföljd i Tyskland och saknade dessutom fast anställning. Det kunde röra sig om en tysk agent. Haffners förläggare såg till att han frigavs med motiveringen att hans penna behövdes i kampen mot Tyskland.

Haffner hade nu etablerat sig som politisk skribent i England. Han var med och startade den tyskspråkiga tidningen *Die Zeitung* som skulle vara en samlade kraft för exiltyskar av olika politisk uppfattning, något som visade sig vara ett utsiktslöst företag. Istället började Haffner skriva för *The Observer* 1942 där han hade George Orwell som kollega. Förutom ledartiklar skrev han artiklar om alla möjliga ämnen, endast på sportsidorna saknades hans signatur.

Om hans böcker och tidiga artiklar hade översatts från tyskan, lärde han sig nu att behärska journalistisk prosa på engelska. Här finns en intressant parallell till Hannah Arendt som liksom Haffner hade haft franska som första främmande språk och som tillägnade sig engelska i vuxen ålder när hon anlände till New York 1940. Naturligtvis åtnjöt de vad man inom språkinläringen brukar kalla språkbud (*immersion*), men båda gav sig också i kast med en omfattande lektyr som så småningom på ett imponerande sätt gjorde dem till drivna skribenter på ett främmande akademiskt språk. Haffner startade med Churchills samlade verk och kunde senare citera Shakespeare när det behövdes.

År 1954 återvände Haffner till Västtyskland som *Observers* Berlinkorrespondent. Det var ett slags konflikthantering, då han i politiska frågor inte längre drog jämnt med chefredaktören David Astor. Samarbetet upphörde till sist helt och Haffner var från och med 1961 kolumnist i *Welt* och senare i veckomagasinet *Stern*. Haffner blev en viktig röst i det offentliga samtalet, men hamnade inte sällan i konflikt med sina arbetsgivare för att han inte följde tidningens politiska linje. Till exempel pläderade han tidigt för tysk återförening och var en försvarare av Brandts östpolitik utan att för den skull sympatisera med Socialdemokraterna i andra frågor. Trots detta acklimatiserade sig Haffner väl i det nygamla hemlandet till skillnad från hustrun som saknade barnen och vänkretsen i England.

Efter sin återkomst till Tyskland författade Haffner också ett antal böcker som delvis går tillbaka på hans artiklar. Böckerna vittnar om hans historiska intressen och behandlar personer och

händelser från Bismarck och framåt. Förutom världskrigen ägnade Haffner flera skrifter åt de tyska revolutionerna 1918/19. Hans huvudtema förblev dock Tredje riket och den största publikframgången kom med boken *Anteckningar om Hitler* (1978), som är en lågmäld och skarpsinnig analys av nationalsocialismens protagonist. Vissa delar finns redan i *Germany. Jekyll & Hyde*, men Haffner har i en intervju sagt att det historiska avståndet fick honom att skriva ner tonläget. Stilen är anmärkningsvärt nykter och resonerande: Haffner ägnar också en del plats åt Hitlers framgångar och hans ”psykologiska mästare prestation” vid sidan av hans illdåd.

Försöket att förstå nazismens framgångar och det ”miljonfaldiga nervsammanbrott” som drabbade tyskarna under 1930-talet ledsagar Haffner hela hans liv. Hans politiska analyser präglas alltid av en misstro mot stormaktsvisioner och försvar för rättsstaten. Hans starka integritet, att alltid stå upp för sin åsikt i alla lägen, skapade som sagt en del problem, men rädslan för motsatsen – att böja sig av opportunist – var starkare. Hans skildringar från 1933 kan läsas som tidlösa påminnelser om att stå emot kamratskapets ”vi” när det är andra som drabbas: ”Vi” var inte nödvändigtvis antisemitiska, men heller inte beredda att envist hålla fast vid detta”, skriver han i slutet av *En tysk mans historia*. Allra mest fördömande är Haffner dock när det handlar om hur de andra riksdagspartierna bereder vägen för nazisterna genom arrogans, ignorans och allmän dilettantism: ”Det fruktansvärda moraliska tillkortakommandet hos regimen motståndare.”

När *En tysk mans historia* kom ut i Tyskland betvivlade historikern Henning Köhler och konsthistorikern Jürgen Paul bokens autenticitet. De hävdade det omöjliga i att Haffner 1939 kunde veta allt som skildras i boken samtidigt som de anmärkte på språkliga anakronismer och förmenta faktafel. Belackarna överbevisades på alla punkter genom faktagranskning och brev som kunde belägga Haffners resonemang och språkbruk från 1939. Anklagelserna var illa underbyggda och tycktes ha en agenda. Haffners biograf, Uwe Soukup, konstaterade 2002 att det fanns en obehaglig tysknationell underton i Köhlers kritik om att vissa landsmän tycktes njuta av att skapa ressentiment gentemot det egna folket och den egna historien. Soukup frågade retoriskt hur man annars ska hand-

skas med arvet från nazismen. Ett par decennier senare återfinns Köhlers argumentation hos det högernationalistiska partiet *Alternative für Deutschland* som vill reducera skolundervisningen om Tysklands roll i andra världskriget och Förintelsen.

ÄVEN I SVERIGE uppmärksammades *En tysk mans historia* när den kom ut 2002. Att den populära *Historiepodden* för ett par år sedan ägnade boken ett helt (och mycket underhållande) avsnitt visar att Haffner fortfarande är aktuell och läsvärd. I svensk översättning finns också *Anteckningar om Hitler* (1980) och *Revolutionen 1918/1919* (2005).

Haffner tillhör en lång rad av krönikörer från en tid som vi nu mer än någonsin behöver erinras om. Hans historia är inte det förföljda offrets som inte kunde välja, utan den skildrar en ”vanlig tysk” som genom medvetna val blev ”statens fiende”. Utan nazisterna hade Haffners liv utvecklats sig annorlunda. Han ville bli en romanskrivande jurist, men i *En tysk mans historia* kan läsaren följa hur han istället växer in i rollen som politisk journalist. Haffner har kallats för den kanske mest fascinerande och irriterande journalisten i den gamla Förbundsrepubliken. Det beror sannolikt på att han aldrig kunde placeras in i något läger, trots en konservativ grundhållning. Han kunde uttrycka sympati för Karl Liebknecht och Rosa Luxemburg samtidigt som han beklagade monarkins fall i Tyskland. Han lät sig inte styras av partifärg eller organisations-tillhörighet, han argumenterade alltid i sak. Sådana röster är det relativt ont om i dagens offentliga samtal. ✨

Disneys dominans

I år fyller företaget Disney 100. Bolagets starka ställning har blivit negativ för filmkonsten, menar **Fredrik Gustafsson**.

UNDER 2010-TALET undervisade jag i filmvetenskap på två olika universitet och noterade då att många skrev uppsatser om Disneyfilmer. När jag själv läste ämnet på 1990-talet var Disney förknippat med de animerade barnfilmer man släppte varje år. Att en student skulle välja att skriva om dem var otänkbart.

I år fyller företaget Disney 100 år. Det grundades av Walt och Roy Disney på hösten 1923, som Disney Brothers Studio. Fem år senare gjorde de filmen *Musse Pigg som Ångbåtskalle* (*Steamboat Willie*), som var banbrytande och blev en stor succé. Disney blev synonymt med tecknad barnfilm och skulle så förbli under flera decennier även om man också, inte minst på 1960-talet, producerade ett flertal klassiska barnfilmer som inte var animerade, däribland *Mary Poppins* (1964) och filmerna om Volkswagen-bubblan Herbie.

Vad jag och mina kurskamrater inte visste på 1990-talet var att Disney genomgick en transformation efter flera år av ekonomiska och konstnärliga problem. Arbetet på att modernisera Disney och förvandla det till ett modernt och livskraftigt företag inleddes 1984 då Michael Eisner tog över driften av företaget som ny vd, och familjeföretaget Walt Disney Productions omvandlades till The Walt Disney Company. Namnändringen var viktig. Även om filmen förblev basen för all annan verksamhet, såsom nöjesfälten, breddades verksamheten.

För att höja kvaliteten på de animerade filmerna inleddes därtill i slutet av 1980-talet en riktad satsning under ledning av Roy E. Disney (brorson till Walt)

med ambitionen att återfå magin och attraktionen som hade funnits i de tidiga filmerna. Premiären i november 1989 av *Den lilla sjöjungfrun* (*The Little Mermaid*) anses idag som en milstolpe. Filmen blev en stor succé både kommersiellt och kritikermässigt och följdes av *Skönheten och odjuret* (1991), *Aladdin* (1992), *Lejonkungen* (1994) och *Pocahontas* (1995). Förmågan att använda datoranimationer, som började med *Bernard och Bianca i Australien* (1990), gav därtill Disney ett tekniskt försprång.

DET VAR UNDER Michael Eisners tid som vd som arbetet med att säkra och återstarta Disneys verksamhet skedde. Men hans efterträdare, Bob Iger, hade större visioner. Under hans tid, 1995 till 2020, förvandlades Disney till ett gigantiskt medieimperium, ett konglomerat som dominerar marknaden för rörlig bild, och som därtill har nöjesfält, tv-kanaler, strömningstjänster, kryssningsfartyg och hotell samt äger ett stort antal produktionsbolag som de köpt upp under de senaste dryga 15 åren. Där ingår animationsbolaget Pixar, Marvel Entertainment (som hanterar merparten av dagens superhjältar), Lucasfilm

(som bland annat har rättigheterna till *Star Wars*) och 20th Century Fox. Disney äger också ESPN, som producerar och distribuerar sportsändningar och dokumentärer.

Traditionellt har listor på de mest framgångsrika biograffilmerna ett visst år varit en blandning av olika slags filmer från skilda produktions-

Ingen akademisk torka

64 Torsten Rönnerstrand om olika Strindbergstolkningar

Ett sökande efter spår

66 Jon Arborelius om Luleälven

En dialog mellan älskande

68 Jennifer Paterson om Jane Birkin

Från djupläsning till skummande

70 Jakob Sjövall läser Joel Halldorf

Kulturrådet

71 Bengt Ohlsson läser Nina Lykke

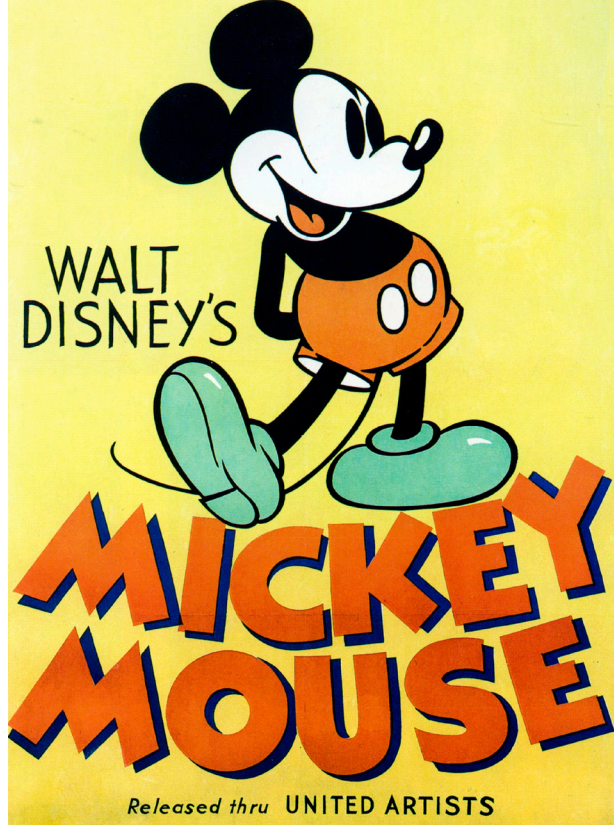
I korthet

71 Charlotta E Lindell om Noël Coward

Kompletterar Snövit.

FOTO: ALAMY

Gammal och ny Disney.

FOTO: ALAMY

bolag. Men de senaste 10–15 åren har Disneys dominans på biograferna varit närmast total. Det har också gjort att man har hamnat i skottgluggen för olika motstridiga politiska intressen i USA. Nu är detta i och för sig inte särskilt anmärkningsvärt, det krävs i princip ingenting i dagens politiska klimat för att bli angripen av eldfångda personer och politiker av alla tänkbara intressen. Men Disneys position och betydelse gör dem extra attraktiva att använda som antingen förebild eller hotbild.

Särskilt laddad är situationen i Florida där Disneys protester mot delstatsregeringens politik, främst förbudet att prata om homosexualitet i grundskolan, har lett till att guvernören, republikanen Ron DeSantis, frantagit Disney vissa privilegier man tidigare har haft lokalt. Det fick Disney att stämma staten Florida, som i

Disneys position och betydelse gör dem extra attraktiva att använda som antingen förebild eller hotbild.

sin tur stämmer Disney tillbaka. Det hela är bisarrt, men tilläggas bör att Disney är en av de största arbetsgivarna i Florida och utvecklingen kan ses som ännu ett exempel på att Republikanerna numera ofta föredrar kulturkrig framför att främja företagande och den lokala ekonomin.

Som en följd av Disneys dominans har

många andra typer av filmer försvunnit från repertoaren. Före 2008, när superhjälteeran inleddes på allvar med *Iron Man*, bestod biografutbudet av bland annat romantiska komedier, skräckfilmer, actionfilmer, dramer och barnfilmer. Sedan försvann många av de där filmerna.

EN ANNAN ASPEKT på hur Disney kväver marknaden är att de kontrollerar stora delar av den amerikanska filmhistorien, inte minst 20th Century Fox rika filmskatt, och man är erkänt ovilliga att dela med sig av vad man har i sina arkiv. Det är till exempel svårare att visa filmklassiker som Disney nu har fått rättigheterna till, till exempel på cinematek och festivaler, trots att det inte var Disney som en gång skapade dessa filmer.

Men nu har Disney interna problem som till stor del beror på att marknaden för rörliga bilder idag är så komplicerad, föränderlig och konkurrensutsatt. Strömningstjänsterna förlorar både pengar och användare (trots Disneys ambitioner är Netflix fortfarande den största strömningstjänsten) och det verkar därtill som om superhjälteadominansen på biograferna har mattats. De senaste 10 åren har nästan alla av de mest populära filmer navarit Disneys superhjultefilmer, men så är inte längre fallet. Filmer från andra bolag som *Jurassic World Dominion* (2022), *Top Gun. Maverick* (2022) och *John Wick. Chapter 4* (2023) har varit mer populära. Plötsligt finns det också en större bredd på biografernas utbud. Det talas ibland om att det råder *super hero fatigue*; att inte ens de mest trogna fansen orkar med ännu fler filmer och serier av det slaget utan efter-

lyser mer variation. Det går med fog att hävda att Disneys ambition att fylla alla biografer och alla strömningstjänster med en ständigt växande mängd originalfilmer, *spin offs*, *reboots* och *remakes* av deras olika IP (*intellectual property*), så som alla figurer inom *Star Wars* och *Marvel*, har mättat marknaden.

Turbulensen inom Disney ledde i våras till att Bob Iger återtog positionen som vd, hans efterträdare Bob Chapek fick avgå efter bara två år. Istället för att njuta av pensionen måste Iger nu stärka ekonomin, avskeda tusentals anställda och slåss mot guvernör DeSantis. Iger har också sagt att *super hero fatigue* har blivit ett problem och att den insikten kommer att prägla deras planering framöver.

Hur det går för Disneys senaste stor-satsningar, den femte filmen om *Indiana Jones*, *Guardians of the Galaxy Vol. 3* och *Elementärt* kommer att analyseras noga. *Guardians* har gått lika bra som sina företrädare, men de andra två har inte levt upp till förväntningarna. Särskilt filmen om *Indiana Jones* har gått dåligt. Kanske för att den, till skillnaden från de tidigare fyra filmerna i serien, inte har regisserats av Steven Spielberg.

Disney gjorde klassiker som *Bambi* (1942) och *Lejonkungen* (1994) genom sin egen kreativa förmåga. Framgångarna det senaste dryga decenniet har främst bestått i att man kunnat köpa andras kreativitet och begränsa möjligheterna för publiken att se något annat än Disneys egen nyproduktion. Det är inte hälsosamt, inte för filmkonsten överlag och kanske inte för Disney själv heller. ✨

Ingen akademisk torka

De svenska författarbiografierna har påståtts vara tråkiga. Strindbergslitteraturen innehåller emellertid en rad spännande verk, skriver **Torsten Rönnerstrand**.

DE LITTERATURHISTORISKA biografierna utgör ett bärande inslag i det svenska kulturbygget. Det påminns man om när man besiktigar bokbestånden i antikvariat och second hand-butiker. Där vimlar det av diktarbiografier, inte sällan skrivna av ryktbara författare som Fredrik Böök, Elin Wägner, Sven Stolpe, Olof Lagercrantz eller Jan Myrdal. Sannolikt får dessa ålderstigna dyrgripar snart sällskap i hyllorna av nyare verk, som till exempel Johan Svedjedals *Den nya dagen gryr. Karin Boyes författarliv* (2017), Anders Cullheds *Dante. Den förste författaren* (2021) och Lars Lönnroths ”dubbelbiografi” *Parallella liv. Om Sven Delblancs och P. O. Enquists författarskap* (2022).

Trots detta har den litteraturhistoriska biografin blivit ifrågasatt. Till exempel hävdade Jesper Högström nyligen i *Dagens Nyheter* att den i Sverige ”överlag lidit av borgerlig diskretion och akademisk torka”. Högströms inlägg fick inte många mothugg.

Men den som vill hävda en annan mening har inte svårt att hitta slagkraftiga motexempel.

Särskilt lätt är det om man vänder sig till den vildvuxna tradition av kritiker och forskare som har ägnat sig åt August Strindberg. Här hittar man det mesta av vad en nöjeslysten biografiläsare rimligtvis kan begära av roande underhållning, däribland pikanta anekdoter, djuplodande själsanalyser och vida utblickar över pittoreska miljöer och spännande tidsskeden.

Mest underhållande är nog Sven Stolpes *August Strindberg* (1978) och Jan Myrdals *Johan August Strindberg* (2000). Mycket i dessa böcker är diskutabelt på gränsen till det stolliga, men tråkiga är de inte.

Stolpes bok har rent av ett tycke av lustmord. Han vill ta heder och ära av Strindberg, och man kan inte missta sig på hans förtjusning, när han tycker sig ha lyckats. Sälunda skriver han i bokens förord: ”Ingen

torde förneka att Strindberg som karaktär är repellerande – han är ofta gemen, opålitlig och grym.”

LIKNADE OMDÖMEN om Strindberg återkom för övrigt också, när Stolpe inför publiceringen av boken fick tillfälle att summera sina slutsatser i dagspressen och etermedierna. I en intervju i *Sveriges Radio* sade han: ”Jag tycker att han är alldeles outhärdlig. August Strindberg var en genomusel människa. [...] Han hittar på de gemenaste saker om alla sina gamla vänner och beskyddare.”

Hos Jan Myrdal är det mesta helt annorlunda. *Johan August Strindberg* har snarast karaktär av apologi. Myrdal förtiger visserligen inte att det fanns svårsmälta inslag i Strindbergs personlighet – dit hörde hans fördomar mot kvinnor och judar – men han vill få dessa egenheter att framstå som i grunden lovvärda inslag i en ”Folkets kultur”. Exempel är hans krystade kommentarer till den antisemitism som tidvis skämde Strindbergs författarskap. Den bortförklaras som en ”folklig” protest mot kungahusets och adelns välvilja mot de förmögna judar som sägs ha svikit sitt judiska ursprung genom att anamma den svenska

Fröken Julie i regi
av Liv Ullmann 2014.

FOTO: ALAMY

överklassens värderingar och livsstil.

Det apologetiska i *Johan August Strindberg* har flera orsaker. Viktigast är väl ändå att Myrdal genomgående identifierar sig med föremålet för sin biografi. I vissa kapitel kan man vara osäker på om det egentligen handlar om Strindberg eller om Myrdal själv. Effekten av denna osäkerhet är inte sällan en komik som av allt att döma är helt oavsiktlig: "Strindberg är som män i Sverige mest. Bara lite mer så. Han skrev det andra tänkte tyst. [...] Han var en medelsvensk karl, en hygglig människa. En karl som tyckte om sill och potatis, blommor och små barn."

Stolpe och Myrdal är som sagt underhållande, men för läsare med anspråk på vetenskaplighet och god ton framstår de kanske ändå som lite för extravaganta. Sådana läsare föredrar nog den något mer sobra tradition som Jesper Högström möjligen syftar på, då han hävdar att den litterära biografien i Sverige skulle lida av "akademisk torka". Det är i så fall en orättvis karakteristik. Bland de mest spännande böcker som jag har läst finns Martin Lamms *August Strindberg (1940–1942)*, Torsten Eklunds *Tjänstekvinnans son. En psykologisk Strindbergs-*

Strindberg är som män i Sverige mest. Bara lite mer så. Han skrev det andra tänkte tyst.

studie (1948), Gunnar Brandells *Strindbergs Infernokris* (1950), Olof Lagercrantz *August Strindberg* (1979), P. O. Enquists *Strindberg – ett liv* (1984) och Görans Häggs "Sanningen är alltid oförsynt." *En biografi över August Strindberg* (2016).

MARTIN LAMM var den dominerande forskaren från 1920-talet till 1940-talet, vars böcker utgör grunden för senare verk om Strindbergs liv och författarskap. Lamms utgångspunkt var att Strindbergs litterära verk alltid är självbiografiska. Därför läser han inte romanerna och dramerna som fristående verk, utan ser dem som avsnitt i en enda lång självbekännelse. Arvid Falk i *Röda Rummet*, Johan i *Tjänstekvinnans son*, Axel i *En daires försvarstal* och berättaren i *Inferno* är sålunda identiska med Strindberg själv. Ett liknande resonemang möter vi hos Torsten Eklund. Han utgår liksom Lamm från att de diktade verken ger pålitliga porträtt av författaren och hans själsliv.

På denna punkt avviker Olof Lagercrantz bok från föregångarna. Han sätter inte likhetstecken mellan liv och verk. Strindberg utnyttjar visserligen sina egna och andras upplevelser i sina berättelser och dramer, men först efter en förvandling som gör dem till fristående konstverk. Detta gör enligt Lagercrantz att det är vanskligt att utnyttja hans verk som pålitliga källor för en vetenskaplig skildring av hans liv.

Det senaste tillskottet i serien är Göran Häggs uppfriskande respektlösa närstudie. Här hymlas det inte om Strindbergs mindre tilltalande sidor. Sålunda framstår han inte

sällan som genuint osympatisk men också som mycket mänsklig. Häggs bok är välgjord, men det går inte att komma ifrån att det biografiska har inkräktat på analysen av Strindbergs verk, som i regel är snabbt överstökade. Vill man ha sådant bör man gå till andra källor.

BIOGRAFIERNA OM Strindberg framstår för mig som spännande inslag i det svenska kulturarvet. Likväl tror jag mig veta vilket exempel Högström skulle ha anført, för den händelse han velat använda någon av Strindbergsforskarna som argument för sin tes. "Borgerlig diskretion och akademisk torka" skulle man – om man vill vara lite illvillig – möjligen kunna återfinna i Gunnar Brandells *Strindberg – ett författarliv* som åren 1983–1989 utkom i fyra delar.

När Brandell doktorerade på avhandlingen *Strindbergs Infernokris* drev han några teser som visade sig vara svåra att försvara. Kanske är det därför som han med *Strindberg – ett författarliv* skrivit ett verk av en helt annan typ. Här håller han sig hela tiden mycket nära det väldiga källmaterialet, vilket betyder att utrymmet för djärva spekulationer inte blivit stort. Det är säkert anledningen till att recensenter och andra bedömare – till exempel Göran Hägg – ibland uttryckt sig ganska snävt om de bortåt 2 000 sidor som verket omfattar.

Det betyder inte att *Strindberg – ett författarliv* skulle sakna läsvärde. Tvärtom! Genom sin nyktra saklighet utgör böckerna ett värdefullt och på sitt sätt mycket underhållande komplement till de stundom ganska spekulativa utläggningar som man kan finna i litteraturen om Strindberg.

Ett vittnesbörd om det kommer lite oväntat från en skribent av en helt annan typ än Brandell, Jan Myrdal. Myrdal brukar gå hårt åt sina föregångare inom Strindbergsforskningen, men i hans uttalanden om Brandells böcker finns en erkännanshet som gränsar till beundran eller högaktning. I förordet till *Johan August Strindberg* konstaterar han sålunda att de inte bara är lättlästa utan också informativa och pålitliga.

Denna erkännanshet är anmärkningsvärd av flera skäl. Först och främst kan man notera att Brandell stod långt från den marxism som Myrdal bekände sig till. Det är en omständighet som Myrdal givetvis var medveten om, men i sin Strindbergsbok gör han ingen sak av det.

Myrdal tycks inte heller ha något att invända mot de drag hos Brandell som med Högströms ord kanske skulle kunna kallas "borgerlig diskretion och akademisk torka". Diskretionen lyser däremot med sin frånvaro i hans egen bok. I *Johan August Strindberg* läggs det sålunda stor vikt vid Strindbergs alkoholmissbruk och motgångar på det sexuella området. ✨

Martin Lamm.

FOTO: TT

Lule älv.

FOTO: TT

Ett sökande efter spår

Luleälven har stor betydelse för Sveriges elproduktion. Utbyggnaden betingade dock ett högt pris för lokalbefolkningen, skriver **Jon Arborelius**.

I EN JOURNALFILM från 1917 syns fjällturister invid Stora Sjöfallet (*Stuor Muorkke*) förerregleringarna. På upptagningen står och sitter män och kvinnor klädda i vadmal och kängor framför en gråvit rörlig vattenparabel som störtar ut för klippan. Gravitationen greppar tag i vattendraget och accelererar det ned mot bassängen. I en sekvens i stumfilmen syns Sjöfallsstugan, uppförd av Svenska Turistföreningen strax nedom fallen 1890. Kvinnor och män bordar en eka som skjuts ut från stranden. Trots att jag många gånger varit på platsen har jag svårt att identifiera klipporna och bergknallarna. Vattenflödet är idag bara en bråkdel av vad det var i början av 1900-talet, klippavsatser som då översvallades ligger nu bara.

Utbyggnaden av Stora Luleälven (inklusive dess biflöde Lilla Luleälven) är i termer av ingenjörskonst, uppoffringar och krass ekonomisk samhällsnytta ett av

den svenska statens mest omfattande och mest lyckade byggnadsprojekt. Vattendraget, som har sina källor i nationalparkerna Padjelanta/*Badjelánnda* och Sarek, rinner efter diverse krumbukter österut ned förbi Porjus, Vuollerim, Harads och Boden för att slutligen mynna ut i Bottenviken vid Luleå. Elproduktionen från detta enda vattendrag uppgick 2022 till 17,4 TWh, motsvarande 10 procent av Sveriges totala elproduktion under samma period.

Planerna för den första kraftstationen tog form kring 1910. Ökande mineralutvinning vid gruvan i Kiruna ställde höga krav på transporterna längs Riksgränsbanan till Narvik och ångloken som tjänstgjorde på sträckan ansågs föråldrade. Lösningen på problemet var elektrifiering av järnvägen, försörjd med ström genererad vid en kraftstation vid Porjus. Det omgivande landskapet sågs av den svenska staten i huvudsak som vildmark, men hade

också i hundratals år varit samiskt renbetesland och samisk levnadsmiljö.

DAMMBYGGENA, SPECIELLT de som påbörjades vid Porjus 1910 och vid Suorva/Vietas 1919, var banbrytande. Byggarbetsplatser och hela samhällen upprättades i ett hårdfört landskap utan förbindelse med samhället utanför, helt utan tidigare infrastruktur, på en plats där temperaturen vintertid ofta rörde sig ned under -30° C. Verktyg och material fraktades med häst- eller människokraft. Sommartid nyttjades båttrafik längs älvens lugnare partier, vintertid drogs cement, tegel, stålbalkar och virke med hästforor över isarna.

Manstyrkorna var omfattande: under byggenas mest intensiva år vistades hundratals män i de arbetarbostäder som växte upp kring byggarbetsplatserna. Här fanns butiker, bespisning och tvätterier, ibland även en biograf eller teater. Därtill smuts, ohyra och olika grader av misär. Den som vill få en uppfattning om byggarbetsplatserna, de integrerade samhällena och människorna som befolkade dessa rekommenderas att läsa skrifter utgivna av Porjus Arkivkommitté.

Jannete Hentatis skildring i *Älven i mig* (Albert Bonniers) fokuserar på andra aspekter av Luleälven. Tydligt inspirerad av framgångsrika, personligt hållna vetenskapliga och historiska essäböcker som Patrik Svenssons *Älvangeliet*, Morten Stroknes *Havsoken* och Bea Uusmas *Expeditionen* tar den sin utgångspunkt i den skrivande och sökande huvudpersonen. Genom att skriva

Byn Vietas.

FOTO: TT

fram berättelsen om jakten på de egna rötterna och den egna fascinationens framväxt drar Hentati blicken bort från vattendraget framför fötterna och in mot sig själv, bort från maskinen, in mot människan. Det är ett grepp som ligger i tiden, och som har sina förtjänster, men som tyvärr tappar bort något av ämnets djup då framställningen emellanåt blir en aning uppbruten och utforskningen av ämnet ibland framstår som något ytlig.

Människospåret har dock sin givna plats i historieskrivningen. Vid sidan av den ingenjörsmässiga bragden och säkrandet av stabil elförsörjning till folkhemmet och de framväxande industrierna handlar berättelsen om Luleälven också om irreversibla ingrepp i naturen, tvångsförflyttningar, vattenmagasin som stiger över stränder och boplatser, lokalbefolkning som ställda inför valet mellan arbetslöshet och arbete för det statliga affärsverk som satt renlederna under vatten finner sig stå med mössan i hand vid Vattenfalls kontor.

Den 8 februari 1915 invigs den första kraftstationen vid Porjus. Civilministern, och senare statsministern, Oscar von Sydow är på plats. Hentati citerar hans tal:

Vi stå inför fullbordandet av ett märkligt storverk, som mitt i ödemarken reser sig som ett ståtligt monument för svensk företagssamhet, svenskt ingenjörssnille och svensk dådkraft. Det står här även som ett påtagligt bevis för att en av de storvulna drömmar som drömts om Norrlands framtid blivit en levande verklighet.

DET ÄR DOCK INTE – vilket Hentati visar – samernas och nybyggarnas drömmar, kanske alls inte någon del av lokalbefolkningens drömmar. Projektet är drivet av och för den ekonomiska vinningen, av och för den södra tredjedelen av landet. (Även idag, med serverhallar i Luleå och Boden och en alltjämt växande gruvindustri, är förhållandet sådant att elproduktionen från Stora Luleälven allena med mer än 100 procent överstiger behovet för hela Norrbottens län; den övervägande majoriteten av elen nyttjas i andra delar av landet.) Då de första

*Sommartid nyttjades
båttrafik längs
älvens lugnare
partier, vintertid
drogs cement, tegel,
stålbalkar och virke
med hästforor
över isarna.*

dammarna byggs tar staten i anspråk inte bara marken kring fallen, dammarna och kraftstationerna utan även stora arealer uppströms.

Akkajaure, vattenmagasinet uppströms från Suorvadammen, är med ytan 260 km² Sveriges nionde största sjö, större än Stockholms kommun. Majoriteten av detta är översvämmat land där vattennivån varierar med så mycket som 30 höjdmeter (den i EU högsta tillåtna variationen). Vattenflödet genom turbinerna anpassas ständigt till behovet. I en energimix som i framtiden till allt större del ska komma att bestå av vind- och solenergi kommer vattenkraften att ha en oumbärlig roll som utjämnare: när solen inte skiner och vinden inte blåser måste vattenkraften finnas där för att fylla dalarna i elproduktionen.

MÅNGA AVSNITT BASERAS på berättelser från människor som Hentati talar med längs vägen. Vi får brottstycken av deras livshistorier, alla intimt förbundna med vattendraget: barndomsminnen, ilska mot överheten, sorg över det som har gått förlorat. Arbetarna är ständigt närvarande. I kommunhusen och på medborgarmötena har man vägt naturingreppen mot antalet arbetstillfällen och de som inte själva har arbetat för Vattenfall har släktingar som gjort det. Man har röjt de marker som ska läggas under vatten, och man har dragit el, snickrat och gjutit betong. Uppdämningen av älven genomdrivs för den ekonomiska vinningen, av och för den södra tredjedelen av landet, men arbetarna har till stor del varit lokalbefolkningen själva.

Greppet i boken blir emellanåt närmast journalistiskt, med insprängda poetiska anslag. Allmänheten får en chans att yttra sig. Det är renskötare som har fått betesmarker förstörda, det är människor vars hem har lagts under vatten, konstnärer och poeter som försöker skildra det som skett, människor som sett forsarna framför sig torrläggas då vattnet letts om genom underjordiska tunnlar.

Hentatis bok är, med sitt personliga essäistiska anslag, ett sökande efter spår. För dem som bor längs älven, och alltid har bott där, gör sig spåren gällande varje dag. Om *Älven i mig* gör något med sin läsare är det kanske att i dessa tider med trängande behov av ökad fossilfri elproduktion väcka en ansats till eftertanke och behårskning. Storskaliga ingrepp och infrastrukturutbyggnader kan inte göras ogjorda. Insatser för omställning behöver göras, för inte heller utsläpp av fossila växthusgaser kan tas tillbaka. Men när sådana insatser görs bör medvetenhet finnas om att den mark vi framöver tar i anspråk för intensifierad gruvdrift, vindkraftparker eller ytterligare utbyggnad av landets älvar för all framtid kommer att vara tagen i anspråk. ✨

Birkin 1969.
FOTO: ALAMY

En dialog mellan älskande

Den nyligen avlidna Jane Birkin fick stor uppmärksamhet för låten "Je t'aime... moi non plus" men gjorde också många filmroller, konstaterar **Jennifer Paterson**.

JANE BIRKIN ÄR fängslande – *attrapante* på franska. Ett ord som hon uppskattade att bli kallad. Ikonen som gjort sig känd för sin frigjordhet genom vågade filmroller, sexuellt implicita låtar och nakenfotograferingar – allt detta utan att någonsin framstå som vulgär.

Under 1960- och 70-talen, när den unga skådespelerskan blev "Jane" med hela franska folket, lämnade hon sina barn vid bardisken medan hon och artisten Serge Gainsbourg dansade natten lång på Paris mest dekadenta nattklubbar.

Hennes liv var från start till slut allt annat än tråkigt, och hon har själv uttryckt en förkärlek för det mer skiftande och intensiva: "Hellre höga berg och djupa dalar än slätstruket."

Äktenskapet med Gainsbourg har kommit att bli en av 1900-talets mest kända kärlekssagor. Familjen Birkin-Gainsbourg, med de tre döttrarna Kate Barry – en framstående fotograf som tragiskt gick bort vid 46 års ålder, Charlotte Gainsbourg – en skådespelare som är en av Lars von Triers favoriter, och Lou Doillon – både fotomodell och

artist, utgör en institution för fransmännen. En dynasti vars glädje och sorg har delats i ett halvt sekel genom tv-skärmar och tidningssidor, men framförallt genom deras konstnärliga skapande.

I denna familj har Jane Birkin varit mittpunkten. Hon har sjungit Serge Gainsbourgs sånger, som berättar om deras passionerade kärlekshistoria, och hyllat sina döttrar i filmen *Boxes* (2017). Hon har delat sin livshistoria i den dagbok som hon slutade att skriva samma dag som hennes dotter Kate gick bort hösten 2013 och som senare har publicerats i två volymer.

Fransmännen har följt hennes liv, älskat hennes skönhet, uppskattat hennes humor och beundrat hennes okonventionella sätt – som är både förförande och barnsligt på samma gång. Inte att förglömma hen-

Gainsbourg och Birkin.

FOTO: ALAMY

nes brittiska accent, som trots årtionden i Frankrike har behållit sin ställning som en av hennes mest framträdande kännetecken.

Jane Birkin föddes 1946 i London som dotter till Judy Campbell, en hyllad skådespelerska, och en far som var kapten i den brittiska flottan. Även om Jane älskade sina föräldrar avslöjar hennes dagboksanteckningar att uppväxten i det högborgerliga hemmet inte var okomplicerad.

Tillvaron på en internatskola med lärarnas skarpa ord gentemot den unga Jane ledde till att hon sökte tröst i dagboken. Hennes insatser i skolan var inte alltid framgångsrika, hon skrev att hon kände sig "vulgär, banal och hemsk" i jämförelse med sina klasskamrater och syskon. Denna osäkerhet och melankoli verkar ha följt henne genom livet.

REDAN VID 17 ÅRS ålder gifte hon sig med den dubbelt så gamla John Barry, som redan hade två barn med olika kvinnor. Han var en brittisk kompositör som hade fått flera Oscar för sin filmmusik och blivit känd internationellt för sina James Bond-melodier. "Jag sa till mig själv att jag skulle dö om han ens talade med mig." Så blyxtförälskad blev Jane Birkin när de träffades. Hennes pappa var däremot inte entusiastisk, han gjorde fruktlösa försök att hindra äktenskapet.

Endast två år senare, strax efter att deras dotter Kate fötts, lämnade hon Barry. Hans livsstil med alkohol, sena nätter och andra kvinnor blev för mycket. Men hennes make hade under tiden haft en inte oviktig roll i hennes då nyligen påbörjade skådespelarkarriär. "Han sade att jag aldrig skulle våga klä av mig framför kameran för att jag alltid släckte ljuset när jag var naken", skriver Jane i sin dagbok, "så jag vågade". Filmen hon hänvisar till är den legendariske regissören Michelangelo Antonionis *Blow-up – Förstoringen* (1966), som har fått klassikerstatus.

Jane Birkin och Serge Gainsbourg möttes två år senare under inspelningen av den franska filmen *Slogan*, regisserad av Pierre Grimblat. Gainsbourg var då 40 år gammal, en etablerad och respekterad fransk artist som ibland även skådespelade. Han var

känd för sina romanser, särskilt den med skådespelerskan Brigitte Bardot, men också för att vara någon som gillade att festa och som tycktes ha en cigarett nästintill fastklistrad i mungipan.

Vid första anblicken tyckte Birkin att Gainsbourg, som hon gav smeknamnet "Serge Bourguignon", var fruktansvärd. Mannen som spelade hennes kärleksintresse i filmen var enligt Birkin arrogant och högdragen. Efter varje dags slut stängde hon ofta in sig i sin loge och grät, förtvivlad över att han var så stel och kylig. I ett försök att lösa situationen

ordenade regissören en middag för de två skådespelarna, vilket blev startpunkten för deras stora kärlekshistoria. "På en enda kväll förändrades hans karaktär radikalt, och jag blev förälskad", har Birkin förklarat.

DERAS PASSIONERADE KÄRLEK gav upphov till en kreativ explosion. Gainsbourg hade tidigare skrivit låten "Je t'aime... moi non plus" till sin före detta kärlek Brigitte Bardot. Men Bardots make, den tyska miljardären Gunter Sachs, blev arg och lyckades stoppa inspelningen. Istället blev det med Jane Birkin som låten nådde stor framgång, och hon introducerades därmed som artist.

Låten, en dialog mellan älskande, uppfattades som ytterst explicit och förbjöds från radio och tv i stora delar av Europa och USA, inklusive Sverige. Trots detta blev den en megahit. Birkin har senare sagt att hon inte tyckte låten var speciellt bra, men hon ville inte att någon annan kvinnlig artist skulle sjunga den tillsammans med hennes älskade Gainsbourg.

Paret skapade tillsammans fler album, låtar och filmer. Några år in i deras förhållande föddes dottern Charlotte. Dock blev deras passionerade förhållande med tiden alltmer fyllt av alkohol, svartsjuka och bråk. År 1981 beslutade Birkin att lämna Gainsbourg.

Trots det tuffa uppbrottet förblev Serge och Jane nära vänner fram till hans bort-

gång. Fem år efter Gainsbourgs död släppte Jane albumet *Versions Jane* (1996), där hon tolkade hans mest kända låtar. Därefter följde *Arabesque* (2002), där den algeriske violinisten Djamel Benyelles arrangerade Gainsbourgs låtar, och *Birkin/Gainsbourg. Le Symphonique* (2017), där hon ackompanjerades av en symfoniorkester. Trots medierens tendens att reducera Jane Birkin till enbart Gainsbourgs musa, är det tydligt att deras samarbete var ömsesidigt berikande.

Under större delen av 1970-talet och början av 1980-talet växlade Birkin mellan att spela in album tillsammans med Gainsbourg och att medverka i olika mainstreamfilmer, såsom Agatha Christie-filmatiseringen *Döden på Nilen* (1978), där hon delade scenen med skådespelare som Bette Davis, David Niven och Mia Farrow. Bland hennes mest kända filmer återfinns den numera kultförklarade thrillern *Bassängen* (1969), där hon spelar mot Alain Delon och Romy Schneider.

ÅR 1984 FICK HON sin första av sammanlagt tre César-nomineringar, Frankrikes mest prestigefyllda filmpris, för sin roll i *La Pirat*, en intensiv och passionerad film regisserad av hennes nya kärlek, Jacques Doillon.

Kanske har den osäkerhet som följde Birkin ända sedan barndomen också bidragit till hennes många kärlekshistorier och det kontinuerliga sökandet efter bekräftelse från män. Det senare är något hon öppet har delat med sig av. Hon ville bli önskad och objektifierad, något som var möjligt under den tidsanda som rådde, men som inte helt motsvarar dagens synsätt. "Jag var stolt över att vara föremål för Serges begär, den som inspirerade honom. Jag var stolt över att posera naken. Att vara med i *Playboy*, trots att jag inte alls var deras typ. Jag var ett objekt och trivdes med det, det är sant. Jag vet inte hur det skulle vara idag", sade Birkin i en intervju i samband med memoirerna.

Trots denna öppenhet, som ibland har chockerat, har Jane Birkin alltid lyckats behålla både sin elegans och en aura av mystik. När den hyllade filmskaparen Agnès Varda porträtterade Jane Birkin i filmen *Jane B. av Agnès V.* (1988) blev Birkin ombedd att tömma sin väska, som verkade innehålla hela hennes liv. Med sin karaktäristiska humor och ett stort leende svarade Birkin: "Även om vi visar upp allt, avslöjar vi inte särskilt mycket".

Under Jane Birkins begravning i Paris framfördes flera gripande tal, inte minst från den yngsta dottern Lou som i sin avskedshälsning talade på ett sätt som inte bara appellerade till den närmaste familjen, utan till stora delar av Frankrike: "Mamma, tack för alla äventyr, tack för att du inte var vanlig, rimlig och förutsägbar. Jag är redan trött på den förnuftiga världen som kommer att vara kvar utan dig." ✨

Hon ville bli önskad och objektifierad, något som var möjligt under den tidsanda som rådde, men som inte helt motsvarar dagens synsätt.

Bok från
1300-talet.

Från djupläsning till skummande

Joel Halldorf beskriver i sitt senaste verk hur förändringar i bokens form och tillgänglighet ändrat vårt sätt att läsa, skriver **Jakob Sjövall**.

JOEL HALLDORF TAR i *Bokens folk* (Fri Tanke) upp ett roligt och intressant ämne, nämligen hur böcker och läsning har förändrats genom historien. Det handlar alltså om den fysiska boken som objekt, mer än om dess innehåll. Halldorf skriver om hur – om läsaren ursäktar den omständliga frasen – textens materialitet har utvecklats och påverkat hur vi läser.

Det är intressantare än man till en bör-

jan kan tro. Vid en ytlig översikt kan man tycka att böcker har varit sig ganska lika de senaste knappa 2 000 åren, sedan man övergav papyrusrullen till förmån för det så kallade kodexformatet – det behändiga formatet vi är vana vid, med sidor samlade mellan två pärmar. Halldorf visar dock att bokhistorien är mer komplex och betydligt mer intressant. Han skriver: "Läsning är en vana som formar människor och ska-

par kultur. När bokens form ändras påverkar det läsningen, vilket i en förlängning får kulturella återverkningar."

Joel Halldorf är i grunden kyrkohistoriker och har tagit sig an frågan som teolog och religionsvetare, vilket ger ett intressant och uppfriskande perspektiv. Några av de bästa delarna av boken rör hur relationen till böcker och skriftlig kultur har format och formats av kyrkan, och vilka konsekvenser detta har fått för civilisationens utveckling i Europa. Det första kapitlet handlar om hur kristendomen uppstod i en tid och kultur präglad både av en rik skrifttradition och av en rik muntlig tradition. Det är ögonöppnande läsning.

ÄNNU MER FASCINERANDE är hans initierade, detaljrika och nyanterade beskrivning av hur sättet att läsa har förändrats genom historien, och hur betingat detta har varit av böckernas format och inte minst tillgänglighet. Skummande läsning för att inhämta information skapar förutsättningar för en relation med världen som är helt annorlunda än en mer eftertänksam djupläsning. Detta tema utvecklas genom hela boken på ett stringent och nyansrikt sätt. Det ger också denna bokhistoria en kanske övnad aktualitet: Halldorf skriver om hur dato-

risering och internet påverkat våra läsvanor, och vilka effekter det kan få för vår relation till vår egen kultur och hur det format samhället just nu.

Boken har undertiteln "En civilisationshistoria från papyrus till pixlar". Det är en ambitiös ansats. Men det gör tyvärr också att nedslagen ofta blir korta och ytliga. Man kunde önska att framställningen koncentrerats mer till kärnämnet. Nu flyter den ofta ut, och Halldorf glider ofta in på ämnen som antingen borde ha utelämnats eller utvidgats.

Så här skriver Halldorf till exempel: "Europas historia beskrivs ofta som en resa mot allt större frihet och upplysning. Men faktum är att antikens och medeltidens samhälle var mer öppet och flexibelt än det som växte fram i och med reformationerna." Det är knappast ett helt okontroversiellt påstående. Samtidigt är formuleringen vag, svepande och lite docerande.

Läsaren får ofta som här en känsla av att författaren är ute i någon sorts polemiskt ärende, som man dock aldrig blir riktigt klok på. Det är synd. Bokens bästa avsnitt är nämligen intressanta, tankeväckande och kunde kanske ha fördjupats. ✖

Den måste du läsa

VAD ÄR DET SOM FÅR DIG ATT TA DET DÄR STEGET OCH KÖPA EN BOK ELLER EN TEATERBILJETT, PARKERA DIG FRAMFÖR EN STRÖMNINGSSERIE ELLER LYSSNA PÅ EN PODD?

Argumentet "den har ju fått så bra kritik" lockar mest när man är yngre, och vill visa sig själv och omvärlden att man tillhör ett visst segment av befolkningen, eller bara att man "hänger med".

Och man hinner gå på många smällar innan man inser att kritikerna rör sig lika mycket i flock som gasellerna på savannen, och att det vore lika blamerande för dem att lovorda något som kollegerna ringaktar som att tillstå att de inte orkade igenom Bolaños 2666.

Så hur orienterar man sig i kulturdjungeln? Själv styrs jag mest av vänernas rekommendationer. Särskilt när de är påstridiga: "den här *måste* du läsa".

Det var efter en sån uppmaning jag öppnade norska Nina Lykkes roman *Vi är inte här för att ha roligt*.

Titeln är missvisande. Jag kan inte minnas när jag hade så roligt senast.

Vi får möta den medelålders författaren Knut, som efter en romansuccé för tjugo år sen hamnat i en mörkande utförsbacke. Hans böcker får allt sämre och – vilket är värre – alltmer förströdda recensioner. Han bor ensam och umgås mest med sin granne, som i sin tur lever för de stunder när hans älskare lämnar fru och barn och kommer förbi för ett sänghopp.

Knuts bitterhet blir inte mindre av att han har hängts ut i ett autofiktivt verk där han beskrivs som en tafsare och en flåsugbe, till råga på allt en fet och ful och impotent sådan.

Kvinnan som skrivit boken firar triumfer med sin autofiktio, men Knut har ett helt annat minne av händelsen i hennes bok. Det var hon som gned sig mot honom den där kvällen. Men han kan sin kulturvärld och sitt medieklimate så pass väl att han inser att han är chanslös. Ingen kommer att tro honom. Samtiden har obönhörligen placerat honom i förövarfacket.

Just när det ser som mörkast ut bjuds Knut in till Lillehammers litteraturfestival – inbjudan kommer nära inpå, så han förstår att någon annan har lämnat återbud – där han ska delta i ett panel-samtal om även "Otrohet i liv och litteratur", tillsammans med

stjärnskottet som hängde ut honom, samt exfruns nya man Terje, som också är författare.

Så Knut tar tåget till Lillehammer. I väntan på panel-samtalet glider han runt på festivalen och lyssnar på andra högbrynta debatter:

"Den kenyanske poeten översätts rad för rad av en annan kenyans som står i andra änden av scenen och Knut har ett svagt minne av att det varit en del bråk kring det här, för först hade man föreslagit en norsk-kenyan som översättare, men i och med att denne inte tillhörde samma stam som Nobelpreisfavoriten uppfattades det som ännu ett utslag av kolonial arrogans, och sent omsider hade man lyckats hitta någon som kom från exakt samma stam som poeten och personen ifråga hade flugits in från USA, där han bor, följaktligen kan han inte norska och översätter därför till engelska, men en engelska med så kraftig brytning att det är svårt att förstå vad han säger."

Eftersom jag sällan läser dagstidningar numera blev jag nyfiken på hur Nina Lykkes roman tagits emot i Sverige. Såvitt jag kan förstå lyckas kritikerna med konststycket att vara tillräckligt välvilliga för att visa att de inte känner sig *ett dugg* träffade av Knuts sylvassa betraktelser av den postkoloniala pölsa som de själva ivrigt rör om i, men samtidigt är de noga med att understryka att det rör sig om en lättviktare.

Vilket det givetvis inte är.

I en av våra mest tongivande åsiktsriktare skriver den medelålders (kvinnlige) kritikern: "Den briljerar inte med nyanser eller djupsinne men är underhållande hela vägen."

De svenska recensionerna blir med andra ord som en oavsiktlig fortsättning på Lykkes roman. Som ni bara *måste* läsa. ✨

I korthet Elegant och slagfärdig

Det är nu 50 år sedan Noël Coward (1899–1973) dog. Den världsberömda dramatikern, skådespelaren, låtskrivaren och författaren sägs ha skapat den "moderna engelsmannen" – slagfärdig, elegant och begåvad.

Någon av hans pjäser sägs sättas upp i princip varje dag någonstans i världen. David Leans *Kort möte* (1945) – baserad på en av pjäserna – räknas som en av de bästa brittiska filmerna någonsin.

Coward kom från enkla förhållanden, slutade skolan när han var nio och blev barnskådespelare ett par år senare. Hans stora genombrott kom 1924 med *The Vortex* – en pjäs om otrohet, känslomässig utpressning, sex och droger bland tjugotals rika. Ett pärlband av succéer följde.

Men bakom kulisserna av framgång fanns det ett mörker som få kände till. Det är en av flera sidor som utforskas i den nya biografen *Masquerade. The Lives of Noël Coward* (Weidenfeld & Nicolson) av Oliver Soden. Han har haft tillgång till publicerade dagböcker och brev.

Och han har fått fram nya uppgifter om bland annat Cowards roll som spion under andra världskriget samt om hans relation till Churchill. "The Master", som Coward ofta kallades, tog sitt uppdrag för den brittiska regeringen på största allvar. Kanske berodde det på att han kände att han svek sitt land då han efter ett nervöst sammanbrott fick skickas hem från första världskriget.

Noël Coward älskade USA och blev stor stjärna där på 1920-talet. När han 1940 skickades dit av Churchill för att få fler amerikaner att stödja britterna i kriget bjöds han direkt in till Roosevelts i Vita huset.

Coward både arbetade och festade med en frenesi som var anmärkningsvärd. Det framkommer även i den nyproducerade BBC-dokumentären *Mad About the Boy* av Barnaby Thompson. Det som tärde mest på honom, enligt Thompson, var att spela komedigeniet Coward hela tiden. Han var dessutom tvungen att hålla sin homosexualitet hemlig för offentligheten. Han var dock radikal för sin tid och tog upp frågor som kön och klass på ett vis som få andra vågade.

T. S. Eliots ord säger det mesta: "Det finns saker som du kan lära dig av Noël Coward som du inte kan lära dig av Shakespeare." ✨

Charlotta E Lindell

Bengt Ohlsson

Detta nummers recensioner:

Lena Kåreland polerar ett monument; **Peter Gärdenfors** musicerar; **Anna Victoria Hallberg** angriper tvåsamhetens gåta; **Patrik Lindenfors** främjar saklig debatt; **Tommy Olofsson** prövar nya nycklar till ett författarskap; **Hans-Åke Persson** synar Europas framtid; **Klas A M Eriksson** ror så att svetten lackar; **Ylva Herholz** granskar oblyg dumhet; **Karin Henriksson** räknar på fattigdomen.

Colette med sitt älsklingsdjur: bägge fyllda av frihetslängtan.

FOTO: GETTY IMAGES

Skandalernas drottning

Katolska kyrkan vägrade att begrava den provocerande författaren (med mera), då trädde franska staten in. Colettes många böcker blir fortfarande lästa och kommenterade, och i år fyller hon 150. Lena Kåreland synar en mångsidig och provocerande jubilar.

LITTERATURHISTORIA

Hon sökte friheten och oberoendet. Tidigt deklarerade hon: "Jag vill göra det som jag vill." Efter den principen levde hon också, den franska författaren, Sidonie Gabrielle Colette, mest känd som rätt och slätt Colette. Det har nu gått 150 år sedan hon föddes 1873 i byn Saint-Sauveur-en-Puisaye i Bourgogne. Hennes liv blev omväxlande och hen-

nes karriär var i hög grad mångsidig. Den rymde inte bara ett rikt författarskap – drygt 60 verk hann det bli alltsedan debuten år 1900 med *Claudine à l'école*. Hon var dessutom varietéstjärna, mimartist, dansös, journalist och en tid också försäljare av skönhetsprodukter. Man kunde se henne uppträda såväl på Ba-Ta-Clan som på Moulin Rouge och andra nöjesscener i Paris. Än var hon klädd i frack och kravatt med cigaretten i hand, än i djupt uringad klänning med bara axlar, och ibland chockade hon publiken genom att agera nästan naken.

Colette var en pionjär och vägröjare – och också en provokatör, både i sitt liv och i sitt skrivande. Skandalerna duggade tätt omkring henne och hennes anseende var inte alltid det bästa. Hennes frihetsbehov innebar att hon satte sig över rådande samhällskonventioner och anständighetskrav. Hon tog sig rätten att älska både män och kvinnor, och under 1900-talets första decennier rörde hon sig i Paris homosexuella och lesbiska kretsar som då spirade som svampar ur jorden. Den katolska kyrkan vägrade att ge henne en religiös »

begravning. Hon hade inte kallat en präst till sin dödsbädd.

Men istället fick hon som den första kvinnan i Frankrike en statsbegravning. Runt hennes kista, draperad i trikoloren och uppställd utanför Palais Royal, där hon sedan 1938 hade haft sin bostad, defilerade närmare 10 000 parisare en augustidag 1954 för att ge en sista hyllning till en av 1900-talets främsta franska författare. Colettes grav finns på Père Lachaise-kyrkogården i Paris. Nog hade hon haft ett märkligt liv, som hennes vän Jean Cocteau kunde konstatera. Först var det skandal på skandal. Sedan vände det och hon upphöjdes till rangen av idol.

Colettes romaner hade ofta anklagats för att vara omoraliska. Hon stack håll på de stereotyper som gällde för manligt och kvinnligt beteende. Mannen förflyttade hon från positionen som subjekt och placerade honom i rollen som objekt. Kärleken uppfattade hon på sitt sätt. Den är ingen hedervärd känsla, hävdade hon, tvärtom kan den räknas till en av tillvarons banaliteter, och den är inte målet i livet lika litet som moderskapet.

Även i fråga om det yttre trotsade hon modets dekret, lade av korsetten och bar långbyxor, vilket i Frankrike var förbjudet enligt lag fram till 1914. Därmed sällade hon sig till det tidiga 1900-talets moderna kvinnor som rökte, klippte håret kort och ägnade sig åt olika sorters sporter, bland annat ridning. Någon feminist var hon dock inte. Hon saknade till exempel all förstälse för suffragetterna i England och deras kamp. Colettes intresse för politik var minimalt, men ändå lyckades hon i sina verk ge uttryck för de sociala och kulturella strömningar som präglade första hälften av 1900-talet.

Flera kvinnliga författare trädde vid sidan av Colette fram på den franska litterära scenen åren runt 1900. Men hon är en av de få som alltjämt läses, omtalas och blir föremål för studier och avhandlingar. Hennes romaner behandlade dittills tabubelagda ämnen såsom kvinnlig sexualitet, aborter och äktenskapligt våld, och hennes kvinnskildringar stod tveklöst för något nytt. Med Claudine, huvudperson i en serie om fem titlar, anses hon ha skapat den första tonåringen. Men hon kunde också skönlöst beskriva kvinnans åldrande, såsom i romanen *Chéri* (1920) om en äldre kvinnas passion för en betydligt yngre man, ett tema som återkommer hos Colette.

Även den spirande kärleken och den svåra övergången från barndom till ungdom och vuxenhet skildrar hon mästerglädigt i *Le blé en herbe* (1923). Hennes djupa engagemang för natur och djur gör henne till en tidig ekologist. I flera texter tog

”Colette lät utan större protester sin förste man, Henry Gauthier-Villars, känd som Willy, ta sig an vad hon skrev och publicera det under sitt namn.”

hon upp djurens rätt, vände sig med kraft mot medicinska djurförsök och kritiserade den behandling som djur utsattes för på cirkus och i zoologiska trädgårdar. Katten var hennes älsklingsdjur och på många fotografier ses hon tillsammans med en katt. *Dialogues de bêtes* (1904) handlar om ett samtal mellan en katt och en hund, och även i denna bok förnimmer man det stråk av frihetslängtan som är så utmärkande för Colette.

Colette är på många sätt unik men det finns beröringspunkter mellan henne och hennes skrivande medsystrar från det tidiga 1900-talet. För samtliga gällde att de inte hade någon högre skolutbildning men däremot en stark lust att läsa. Colette, som slutade sina studier i hembyns kommunala skola 1889, läste allt hon kom över och man kan i det avseendet hävda att hon var en autodidakt. Balzac var älsklingsförfattaren, ingen kunde jämföra sig med honom, ansåg hon. För det tredje hade hon i likhet med andra kvinnliga författare till en början ingen tilltro till sin talang och förmåga att skriva. Därför lät hon utan större protester sin förste man, Henry Gauthier-Villars, känd som Willy, ta sig an vad hon skrev och publicera det under sitt namn. 20 år gammal hade hon 1893 gift sig med den fjorton år äldre charmören Willy, författare, journalist, musikkritiker och notoriskt otrogen. Det var tack vare honom som hon kom in i de kretsar i Paris där dåtidens kulturella elit träffades. Hon umgicks med storheter som Marcel Proust, Claude Debussy, Jean Cocteau och Maurice Ravel. Till Ravels opera *L'enfant et les sortilèges* skrev hon 1925 librettot. Äktenskapet med Willy upplöstes officiellt 1910, men paret hade redan länge levat åtskilda.

Med Willy som mentor hade Colette som nygift börjat skriva böckerna om Claudine, den unga oskuldsfulla flickan från landsbygden som anländer till storstaden och med storögd nyfikenhet tar del av alla dess frestelser. Claudine var ett naturbarn eller som Willy presenterade henne i sitt förord ”en tahitiska före missionärernas ankomst”. Claudine-serien fick ett enormt genomslag, såldes i stora upplagor, blev teaterpjäser och gav upphov till ett särskilt mode. Claudine-

kragen till exempel var på sin tid en känd och spridd modefluga.

Det går inte att bortse från att Willy, som själv gav ut lätt skabrosa romaner och hade en stab av skrivare omkring sig, var en nyttig läromästare för Colette när hon utan någon erfarenhet av skrivande inledde sitt författarskap. Han lärde henne också betydelsen av marknadsföring och vikten av att hålla sitt namn levande. Därför drog hon sig inte för att låna sin penna till reklamtexter för stora märken som Lanvin och Hermès. Men hon hyste knappast någon tacksamhet mot sin man för hans lärdomar i skrivandets konst. I den självbiografiska romanen *La vagabonde* (1910) om karriärkvinnan Renée ingår ett högst osympatiskt porträtt av Willy som skildras både som en misslyckad författare och en skrupelfri förförare. Romanen, som delvis kan läsas som Colettes litterära hämnd på sin före detta make, handlar också om ett kringresande teatersälls kapps äventyr. Även här kunde hon utgå från egna erfarenheter. I *Mes apprentissages* (1936) finner man ännu ett porträtt av Willy, tecknat med än djupare svärta.

Colette har alltid haft en stor läsekrets omfattande både mindre vana läsare och finsmakare, och hennes verk är kända också tack vare de filmer som hennes romaner gett upphov till. Minnet av Colette och hennes författarskap hålls även levande tack vare det livaktiga Colettesällskapet i Frankrike, ”La Société des amis de Colette”. Det tillkom 1956, har medlemmar i 17 länder och detta jubileumsår har man genom sällskapets hemsida kunnat ta del av raden av aktiviteter som arrangerats: utställningar, konferenser, föreläsningar och nya publikationer. Ordförande är för närvarande Frédéric Maget, tillika författare till flera verk om Colette, senast *notre Colette* med undertiteln *Un portrait de Colette par ses lectrices*. Där skriver han i novellens form om ett antal kvinnliga författare som uttalat sig om eller haft någon relation till Colette, exempelvis Simone de Beauvoir, Marguerite Duras, Marilyn Monroe och Françoise Sagan. Texterna, som otvivelaktigt ger nya perspektiv på Colette, hennes sociala ställning och de kretsar där hon rörde sig, är tryffrade med citat från Colettes romaner eller utdrag från brev. I avsnittet om Simone

Claudinekrage:
känd modefluga

FOTO:GETTY IMAGES

Bokläsaren Marilyn Monroe: läste med förkärlek Colette.

FOTO: GETTY IMAGES

de Beauvoir berättas om en fest hos skådespelaren och teaterdirektören Antoine-Simone Berriau där de Beauvoir och Colette träffades. Även Jean-Paul Sartre var med vid denna tillställning. Texten om Marguerite Yourcenar utgår från hur denna i sitt inträdestal i Franska akademien gav Colette sin hyllning. Ett annat avsnitt handlar om Olympe Terrain, Colettes lärare i byskolan. Mellan henne och Colette fanns en ömsesidig uppskattning under skollåren, och Terrain kunde därför aldrig förlåta den negativa och nedlåtande bild av henne som Colette ger i debutromanen *Claudine à l'école*. En av Colettes biografer, Madeleine Lazard, ser skildringen av Terrain som exempel på den nedlåtenskap och överlägsenhet som Colette ibland kunde ge uttryck för.

Intressant är likaså avsnittet om Marilyn Monroe, som visade sig ha flera av Colettes romaner i sitt bibliotek, när hennes ägodelar såldes på auktion. Även Audrey Hepburn figurerar i *notre Colette*. Colette hade mött den brittiska dansösen och skådespelerskan i Monte-Carlo 1951, då Hepburn höll på med en filminspelning där. Hon blev omedelbart charmerad av den unga aktrisen och hävdade bestämt att denna borde få den kvinnliga huvudrollen när romanen *Gigi* (1944) skulle sättas upp som pjäs på Broadway 1951. Så blev det, men Colette fick kämpa för att den relativt oerfarna Audrey Hepburn skulle engageras. 1958 blev *Gigi* ock-

så underlag för en filminspelning i Hollywood med Leslie Caron och Maurice Chevalier i huvudrollerna.

Colettes enda barn, dottern Colette de Jouvenel, som mestadels hade en sårig relation till sin oftast frånvarande mamma, möter vi i en annan text. Där bygger Maget sin skildring på bland annat brev från både modern och dottern. Den gripande novellen inleds med att den tioåriga flickan står utanför den internatskola där hon studerar. Hennes kamrater hämtas upp en efter en av sina föräldrar. Men lilla Colette väntar förgäves på sin mamma. Resignerat konstaterar hon att modern även denna gång glömt bort att komma, upptagen av något som ansågs vara mycket viktigare än en avtalad tid med dottern. Den röda tråden i berättelsen är dotterns övergivenhet, hennes längtan efter ömhet och förståelse. Men hon blir aldrig sedd, aldrig accepterad som den hon är utan kritiserar istället av sin mamma – oftast orättvist – för slapphet och brist på vilja. Det går lätt att dra en parallell till George Sand, vars förhållande till sin dotter präglades av samma okänslighet inför barnets behov.

Ett annat kapitel ägnas Sido, Colettes mor, som betydde så mycket för sin dotter och lärde henne så mycket, framförallt om naturen, djur och växter. Colette, yngst av fyra syskon, var sin mors älsklingsbarn, hennes ögonsten, och Sido skrev under årens lopp många brev till sin dotter. I den närmaste text är det den äldrade Sido

som för ordet. Hennes krafter börjar tryta, den förmögenhet hon en gång haft är borta och ensam går hon nu runt i sin enkla bostad, ordnar med sitt morgonkaffe och tänker på sin berömda dotter som hon träffar så sällan. Colettes barndomshem i Saint-Sauveur-en-Puisaye hade familjen tvingats lämna 1891 på grund av alltför stora skulder. Familjen var också illa sedd i byn och mer eller mindre utfrusen.

Att förlora sitt barndomshem var för Colette – som för vår Selma Lagerlöf – ett stort trauma. I sitt skrivande försökte hon återvinna det genom att göra det till en centralgestalt i sina romaner. Det förflutna blir för henne lika närvarande som nuet, och i likhet med Proust återskapar hon poetiskt sina minnen från barndomen. På så sätt får trädgårdens violer en evig lyster. I *Journal à rebours* (1941) konstaterar hon att det i hennes hem inte fanns några pengar men böcker. Det gavs inga gåvor men mängder av ömhet. Komfort och bekvämlighet fanns det inte mycket av men däremot ett stort mått av frihet. År 1925 skedde dock något oväntat. En av hennes läsare återköpte barndomshemmet och gav Colette nyttjanderätten. Föreningen "La Maison de Colette" förvärfvade huset 2006 och nu hör det till Frankrikes så kallade "monuments historiques". Det har möblerats upp så som det såg ut på Colettes tid och är sedan 2016 öppet året runt för besök.

Frédéric Maget har även skrivit biografin *Les 7 vies de Colette*, där han utifrån ett

>>

Colette i scenisk mundering: inte sällan utmanande.

FOTO: GETTY IMAGES

rikt bildmaterial ger en lättillgänglig översikt över författarens liv och verk. Bland övriga biografier om Colette märks Madeleine Lazard *Colette* (2008), alltjämt tillgänglig i pocketutgåva i Gallimards serie Folio. Lazard, renässansforskare som bland annat skrivit om Rabelais och Montaigne, ger en bred skildring av Colettes liv och verk och hon framför även – något förvånande – åtskilliga kritiska synpunkter på Colette som person. Bland annat lyfter hon fram den otacksamhet och den brist på empati som Colette ofta gav prov på. Hon drar sig inte heller från att emellanåt falla syrliga kommentarer om hennes vikt.

Större delen av Colettes författarskap har en autofiktiv prägel. Allt handlar mer eller mindre öppet om hennes eget liv. Här finns föräldrarna, inte bara modern Sido utan också fadern, veteranen från den italienska frihetskampen där han förlorat ett ben och som förenas med dottern genom sina drömmar om att bli författare. Men tveklöst är Sido den som dominerar. Hon skrivs fram som en närmast mytisk figur, en idealgestalt. Med sina reflektioner över livet, sina talesätt och sin okonventionella inställning har hon försett Colette med ett aldrig sinande förråd av livskunskap och kvinnoerfarenheter. Det är Sidos blick för vardagens detaljer och naturens rikedom som har gjort Colette till en utpräglad sensualist, en observant iakttagare av färger, dofter och smaker. Sido finns överallt i Colettes verk. Hon är mer närvarande än Marcel Prousts mor i *På spaning efter den tid som flytt*. Det framhåller Martine Reid, litteraturprofessor som särskilt ägnat sig åt kvinnors skrivande, i en artikel med titeln ”Colette, multiple et souveraine”. Den ingår i *Le Mondes* välmatade specialnummer om Colette, *Le tourbillon de la vie* (2023). Ett betydande exempel på moderns betydelse är den fina lilla romanen *La naissance du jour* (1928),

där Colette utgår från ett antal brev från modern.

Det skönlitterära och det biografiska har emellanåt en benägenhet att flyta samman på ett sätt som gör det svårt att placera in Colettes verk i några traditionella fack. Många kvinnor rör sig i hennes romaner, och namnen på dem kan skifta – Claudine, Minne, Renée, Léa och Fanny. Men författaren Colette kan anas bakom dem alla i ett förvillande men charmerande växelspel med identiteter. Hon skildrar kvinnor som är oberoende, som trottsar gällande normer och oförväget tar upp kampen mot ensamhet och ålderdom, drivna av en önskan att leva och ständigt låta sig förundras över livets oförutsägbarhet och skönhet. På så sätt kämpade hon för kvinnans emancipation. Hon har likaså förmågan att analysera relationer mellan kvinnor och män utan att blunda för respektive köns svagheter och styrkor. Känslolivets alla subtila skiftningar kan hon sätta ord på och som få kan hon beskriva kärlekens uppgång och fall. Hennes verk genomsyras av en aldrig sinande livsglädje och sensualism något som får hennes texter att

”Det förflutna blir för henne lika närvarande som nuet, och i likhet med Proust återskapar hon poetiskt sina minnen från barndomen.”

sjunga och lysa.

Redan under Colettes livstid erkände hennes författarkolleger hennes storhet, inte minst framhölls den subtila behandlingen av det franska språket. Där är hon en förnyare med romaner skrivna som poesi. De vanligaste ord kan plötsligt te sig som nya när Colette sätter in dem i oväntade sammanhang och formar utmanande liknelser och bilder. I Simone de Beauvoirs *Le deuxième sexe* är Colette en av de få kvinnliga författare som ges ett betydande utrymme. Paul

Valéry såg henne som ett litterärt geni. *Un génie féminin* är också undertiteln till Julia Kristevas bok om *Colette* (2004), som utgör tredje delen av hennes arbete om kvinnliga genier under 1900-talet. I de två tidigare hade hon behandlat Hannah Arendt och Melanie Klein. Kristeva menar att Colette till skillnad från andra samtida kvinnliga författare, exempelvis Virginia Woolf, hyllade den kvinnliga njutningen. Hon står på livets sida och lovsjunger dess krafter.

Till bilden av Colette hör också hennes tid som varietéartist och skådespelare. Hennes offentliga teaterdebut ägde rum 1906 på Théâtre des Mathurins, där hon spelade rollen av en faun. Vid denna tid hade hon brutit upp från sitt äktenskap med Willy och teaterverksamheten var en möjlighet att försörja sig, bli självständig och få ett yrke. Den är också nära kopplad till hennes förhållande åren 1905 till 1910 med Mathilde de Morny, konstnär och skulptör, känd även under smeknamnet Missy eller Max. Under la belle époque var denna adelsdam en celebritet som väckte uppmärksamhet för sitt extravaganta uppträdande och sina många lesbiska förhållanden. Ofta gick hon klädd i kostym, hade håret kortklippt och rökte cigarr. Missy blev som en andra mor för Colette, följde med på hennes turnéer i landsorten, gav henne självförtroende och dessutom ekonomiskt stöd. Missy var också skådespelerska och uppträdde några gånger tillsammans med Colette på scen, både i Paris och i landsorten. Tillsammans gav de 1907 på Moulin Rouge pantomimen ”Rêve d’Egypte”. Den gjorde dock ingen lycka utan buades ut av publiken.

Colette var även en framstående journalist. Hon skrev artiklar till ett flertal olika tidningar och tidskrifter, och 1910 knöts hon till *Le matin* som med en upplaga på en miljon exemplar var en av

dåtidens största franska dagstidningar. Chefredaktör för *Le Matin* var Henry de Jouvenel, som en period också var politiker och minister i Poincarés regering på 1920-talet. Han blev Colettes andra man och far till hennes dotter. När första världskriget bröt ut 1914 blev det fronten för Henry de Jouvenel, närmare bestämt 29:e infanteriregementet i Verdun. Den oförvågna Colette gav sig snart iväg till krigszonen för att som journalist rapportera från kriget men också för att i hemlighet få träffa sin man. Även

1918 gjorde hon resor till fronten och hennes krigsreportage är unika. De innehåller inga patriotiska lovsånger, ingen analys av striderna men visar naket krigets fasa och absurditet. Berömda är också Colettes reportage från olika rättegångar. Bland annat följde hon rättegången 1921 gällande den kände massmördaren Henri Landru.

Enligt en opinionsundersökning 1910 ansågs Colette som en av få kvinnliga författare vara värd en plats i Franska akademien. Där hamnade hon aldrig men 1945 valdes hon enhälligt in i juryn för Goncourtpriset, där hon efterträdde Sacha Guitry. År 1949 blev hon juryns ordförande. Hon fanns också med på nomineringslistorna till Nobelpriset i litteratur.

Mot slutet av sitt liv besvärades Colette av en svår artrit som gjorde henne förlamad och oförmögen att lämna sin lägenhet i Palais Royal. Där levde hon med sin tredje man, Maurice Goudekot, en trogen och lojal följeslagare till skillnad från Willy och de Jouvenel. Smärtan var nu hennes dagliga följeslagare, men hon kunde göra litteratur även av den såsom i *L'étoile vesper* (1947). Här skildras utan omskrivningar och även utan all bitterhet åldrandets plåga samtidigt som hon ger glimtar av det hon kan iakttä från sitt fönster. Den samhörighet hon upplever med tingen omkring sig tycks henne viktigare än gemenskapen med människor. På de ljusblå skrivpapper hon alltid använde skriver hon för hand ned sina sinnesintryck med samma detaljskärpa som alltid. ✨

Lena Kåreland

**NOTRE
COLETTE**
UN PORTRAIT
DE COLETTE
PAR SES
LECTRICES
FRÉDÉRIC
MAGET

Flammarion 2023

**LES 7 VIES DE
COLETTE**
FRÉDÉRIC
MAGET

Flammarion 2019

COLETTE
MADELEINE
LAZARD

Folio 2008

Äpplen i ett träd: Du kan se dem, men de hörs inte.

Man själv är musiken

PSYKOLOGI

Det mänskliga medvetandet har kallats för den sista outforskade kontinenten.

Vi har alla upplevelser, tankar och känslor. Från ganska tidig ålder utvecklar vi också ett självmedvetande så att vi kan reflektera över dem. Allt detta är fullkomligt vardagligt, men det finns tre

stora frågor: Hur uppstår medvetandet? Vad består det av? Vad är poängen med att ha ett medvetande? En ny bok av den brittiske psykologen Nicholas Humphrey med titeln *Sentience. The Invention of Consciousness* försöker svara på dessa frågor.

När det gäller den första frågan verkar alla vara överens om att hjärnan krävs för att människan skall ha ett medvetande. De senaste decenniernas forskning har gett oss en del kunskap om vilka

>>

Apan och bollen:
djur leker bara
för att det är kul.

FOTO: SHUTTERSTOCK

delar av hjärnan som är involverade i olika medvetandeprocesser och hur fysiska skador kan leda till begränsningar i medvetandets funktioner.

Ett exempel är att en skada på synbarken längst bak i hjärnan kan ge upphov till så kallad blindsyn. Detta innebär att patienten upplever sig som blind, men eftersom andra vägar för syninformation fortfarande fungerar, kan personen fortfarande undvika hinder och till och med ducka om man kastar något mot den.

Som ung forskare på 1960-talet studerade Humphrey en rhesusapa som fått synbarken bortopererad. Apan kunde dock tränas till att göra mer och mer

individer skulle ha en mycket inskränkt handlingsrepertoar.

När det gäller frågan om vad medvetandet består av kan man först konstatera att de olika sinnenas bidrag är separerade. Jag kan se äpplen i ett träd, men jag kan inte höra dem, och jag kan känna värmen från solen, men inte lukta den. Sinnesintrycken bakas samman med känslokomponenter till en enhet som utgör medvetandet. T S Eliot skriver att medvetandet är ”som musik som man hör så inom sig att man inte hör den utan själv är musiken så länge den fortgår”. Sinnena kan ses som de olika instrumenten i en orkester som tillsammans bildar en sammanhängande klang.

”Inlevelseförmågan är en form av perception. Hjärnan fyller i de signaler som kommer från andra individer.”

saker som om den fortfarande såg. Detta ledde senare till att hans chef, neurologen Larry Weiskrantz, kunde identifiera blindsyn hos mänskliga patienter. Dessa har ett medvetande med normala upplevelser när det gäller de andra sinnena, men deras synupplevelser är borta. I princip kan man tänka sig att en individ skulle kunna förlora upplevelserna av de andra sinnena också, men ändå kunna handla ändamålsenligt i många situationer. En sådan individ skulle i hög grad likna det man kallar en zombie, det vill säga någon som rör sig som en människa, men som saknar medvetande. Sådana fall har inte upptäckts, men en sådan

En del människor kanske saknar något av instrumenten, men musiken kan ändå vara välklingande. Andra djurarter har andra instrument som gör att deras musik bli annorlunda än vår – delfiner och fladdermöss har ekonavigering och en del fåglar kan känna jordens magnetfält. Så ett sätt att svara på frågan om vad medvetandet består av är att säga att det, liksom i musiken, utgörs av en samklang.

Det finns emellertid fler komponenter än sinnesintryck och känslor i medvetandets processer. En viktig aspekt är att hjärnan fyller i det som sinnena ger. Vi ser exempelvis föremål

som tredimensionella trots att ögonen bara tar emot tvådimensionella bilder, och vi ser konturer på föremål trots att det inte finns några skarpa gränser i ljuset som träffar näthinna. Humphrey skiljer mellan sensationer och perceptioner. En sensation är det som ges av sinnesreceptorerna – det otolkade intrycket – medan en perception är det som fylls i av olika mekanismer i hjärnan – det tolkade intrycket. Det vi uppfattar är oftast inte en sensation utan snarare vad vi förväntar oss genom de mönster vi har lärt oss. Sinnesmekanismerna spelar därför en dubbel roll. När jag hör sången från en koltrast svarar sensationen på frågan ”Vad händer med mig?”, medan perceptionen svarar på frågan ”Vad händer ute i världen?”

Sensationer är knutna till ett visst sensoriskt område: visuellt, auditivt och så vidare. Humphrey säger att man ständigt kan röra sig i varje sinne, men att det inte finns någon bro som förbinder dem. Man kan föreställa sig en upplevelse som glider från surt till sött, från tonen F till tonen A och från rött till blått. Men man kan inte föreställa sig en upplevelse som går från vit till söt eller från rund till smärta. Däremot är perceptioner kombinationer av olika sinnesintryck. Förklaringen är förmodligen att eftersom perceptionerna handlar om det som finns i världen är de mer användbara för en individ om de är tillgängliga för alla tankeprocesser och inte är bundna till något speciellt sinne.

Sensationerna kopplas ofta till en värdering av det som händer. Värderingen underlättar ett beslut om vad som skall göras och förbereder därmed organismen för att handla. Beslutsprocessen behöver i sig inte på något sätt vara medveten. Sensationerna är ofta nära förbundna med grundläggande handlings-scheman – äta, slåss, fly och para sig.

Hjärnan fyller också i den dynamik som ligger bakom de händelser vi observerar. Konstvetaren Rudolf Arnheim betonar att när vi ser på en målning ser vi inte bara en bild utan också de krafter som påverkar föremålen som avbildas och deras relationer. En del av dessa krafter är fysiska, men också de tankar, känslor och önskningar som finns hos andra individer bidrar till dynamiken.

Vi människor har en mer utvecklad inlevelseförmåga än vad man finner hos andra djurarter och denna förmåga är ytterligare en komponent i våra medvetanden. Inlevelseförmågan är en form av perception. Hjärnan fyller i de signaler som kommer från andra individer. Detta märks särskilt tydligt i ett samtal där vi ofta kan gissa vad den andra kommer att säga. Inlevelseförmågan, som också kal-

las mentalisering, behövs för att vi skall kunna samarbeta effektivt med varandra. Förmågan att samarbeta, inte bara om det som finns här och nu utan också om framtida mål, är en av de främsta orsakerna till människans evolutionära framgångar.

Humphrey skriver att vårt självmedvetande, det vill säga förmågan att reflektera över våra egna tankar, känslor och beslut är en förutsättning för att vi skall kunna leva oss in i andra människors medvetanden. Andra, till exempel religionsfilosofen Martin Buber, vänder på ordningen och anser att du-medvetandet kommer före jag-medvetandet. Till stöd för detta perspektiv hävdar barnpsykologerna Colwyn Trevarthen och Stein Bråten att det nyfödda barnet inte kan skilja upplevelsen av sig själv från upplevelsen av mamman och att det är först senare som en jag-upplevelse växer fram.

Många av de processer som genererar medvetandet kan beskrivas som simuleringar som skapar nya fenomen. Vår uppfattning om vad vi ser och hör får därigenom en viss utsträckning i tiden, trots att ljudet eller ljuset bara är momentant. Tänk exempelvis på vad som händer när du lyssnar på en melodi. Du hör melodins mönster eftersom tidigare toner ligger kvar en stund i ditt medvetande. Utan en sådan förlängning, skulle vi inte kunna uppfatta de musikaliska sammanhangen.

Redan i sin tidigare bok *History of Mind* lägger Humphrey fram en teori om att medvetandet är en form av simulering som ger upphov till interna loopar. När du exempelvis hör rytandet från ett lejon gäller det att hålla tanken på lejonet i sinnet ett tag framåt för att vara

förberedd. Genom att perceptionen av lejonet körs som en loop i medvetandet kan man klara av detta. I den nya boken utvecklar han teorin, men det återstår luckor i förklaringen av hur simuleringarna har uppstått.

Den tredje frågan om vad som är poängen med att ha ett medvetande kräver en evolutionär förklaring. Humphrey anser en smula kontroversiellt att det inte kan finnas varelser som har ett halvt medvetande och det måste därför finnas en klar gräns under evolutionens lopp när medvetandet uppstår. Humphrey spekulerar att varmblodighet krävs för medvetande, men han ger inte särskilt starka belägg för denna tes. Ett skäl han anför är att nervimpulserna blir snabbare när kroppstemperaturen ökar. Kallblodiga djur blir som bekant passiva när deras kroppstemperatur är låg. Hjärnan blir mer effektiv hos varmblodiga djur och de kan därför kosta på sig att utveckla större hjärnor. Djurets aktiviteter blir på så sätt mer oberoende av omgivningen.

Däggdjur och fåglar är varmblodiga, och Humphrey anser att det är endast dessa djurgrupper som är medvetna. Som stöd för denna avgränsning anför han att det är bara de som aktivt söker efter positiva upplevelser. Denna egenskap kallar han qualiafili – efter begreppet qualia som inom filosofin betecknar de subjektiva upplevelserna.

Ett nyligen publicerat exempel på att djur söker lustfyllda upplevelser kommer från psykologen Adriano Lameira och lingvisten Marcus Perlman som har studerat filmer av schimpanser, gorillor och orangutanger som snurrar runt i rep. De drar slutsatsen att aporna gör detta för att uppnå ett ”förändrat mentalt till-

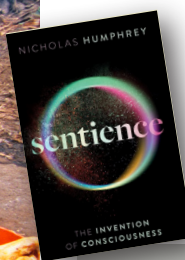
stånd”. Detta uttryck är för ambitiöst. Barn tycker om att rulla ner för sluttningar bara för känslan av att bli yra, och samma sak gäller nog aporna, så snurrandet behöver inte vara något tecken på några mer avancerade föreställningar. Det finns också en mängd anekdoter om djur som berusar sig på jässta frukter. Ett exempel på att de avsiktligt söker berusning kommer från en by i Uganda där man brygger bananöl i tunnor. På grund av jäsningen har man gjort ett hål i toppen av tunnan. Schimpanserna som lever i närheten har lärt sig att använda grässtrån som sugrör för att komma åt bananölet genom hålet.

Som evidens för qualiafili hos däggdjur och fåglar anför Humphrey att de leker. Lek är nästan definitionsmässigt något man gör för att det är kul. Men här är det stor risk att han går fel: Man har observerat lek hos flera andra djurgrupper, till exempel sköldpaddor, krokodiler och bläckfiskar, och de är inte varmblodiga. Kolleger som forskar om alligatorer berättar att om en alligator får välja mellan mat eller en ny leksak, så väljer den ofta leksaken, vilket är ett klart tecken på qualiafili.

En annat, mer originellt fenomen, som Humphrey lyfter fram som ett tecken på qualiafili är masturbering. Han noterar att masturbering förekommer bland många arter bland däggdjur och fåglar. Eftersom den enda funktionen är att skapa njutning är aktiviteten ett klart exempel på qualiafili. Han påpekar också att en orgasm är en sensation men inte en perception.

En fjärde fråga är om AI-program eller robotar kan vara medvetna. Humphrey svarar klart nej eftersom han anser att de fysiologiska mekanismer som finns i kroppen hos varmblodiga djur är nödvändiga för att ett medvetande skall uppstå. Det är möjligt att hans krav är för starka och att medvetande kan finnas hos fler djurarter. Men än så länge är mekanismerna hos AI-program eller robotar så begränsade och så skilda från dem man finner i biologiska system att det inte finns någon anledning att tro att de har ett medvetande – åtminstone inte något som liknar vårt. ❀

Peter Gärdenfors

SENTIENCE
THE INVENTION OF
CONSCIOUSNESS
NICHOLAS HUMPHREY
MIT Press 2023

George Eliot alias Mary Anne Evans: görs inte till den feminist hon aldrig var.

FOTO: GETTY IMAGES

Scener ur ett äktenskap

BIOGRAFI

Det är en av världslitteraturens mest bevingade öppningsmeningar: "Alla lyckliga familjer liknar varandra, varje olycklig familj är olycklig på sitt eget vis." Leo Tolstojs kärleksroman *Anna Karenina* skrevs mellan 1873 och 1877 och är ett psykologiskt porträtt som iscensätter hur det är att leva i ett instängt och olyckligt äktenskap. Raderna om varje familjs egenartade olycka erinrar om hur mörker och sorgsenhet också skapar förtrolighet; att det inte alltid är det goda som binder oss människor samman. Missöden, skuldbeläggande och hemligheter kan utgöra ett sammanhållande kitt som med tiden utvecklas till ett särpräglad, men för familjen alldeles naturligt, tillstånd. Det kanske är först när en utomstående uppmärksammar beteenden och förmår analysera skeenden och situationer med klar blick som familjens olycka ges distinkta konturer och framträder "på sitt eget vis".

Byter man ut "familj" mot "äktenskap" förblir Tolstojs utsaga intressant nog giltig, trots att äktenskapet i betydelsen tvåsamhet – snarare än i juridisk mening – är en om möjligt större gåta än familjen. Ett äktenskap är intimt och delvis dolt för omvärlden, men speglas också i tiden där det blandas upp med mer storslagna ambitioner. Varför vissa par håller ihop medan andra faller isär går till viss del att förstå genom förnuft och känsla, men det finns också lyckobringande och jinxande element i varje äktenskap som inte kan förklaras. Hur dessa genom slump och viljeinriktning slipas mot varandra och skapar olika slags utfall är ett av livets mysterier.

George Eliot (1819–1880) föddes som Mary Anne Evans – ibland även kallad Marian – och var verksam och framgångsrik som författare, översättare och essäist i välrenommerade tidskrifter som *Westminster Review* och *Leader*. Att skriva under litterär pseudonym blev ett sätt att undkomma könsbestämelse och identifiering, och att därmed kunna skriva fri-

are – men efter två år avslöjades hon trots allt. Marian Evans växte upp i en välbärgad familj som ägde flera gods i Warwickshire, och hennes intellektuella och filosofiska intressen gick delvis på tvärs med den viktorska erans ideal: det fanns en glöd inom henne som aldrig sloknade där konsten är helig och det inre livet alltid överordnas det objektivt sanna.

Det finns saker som kan upplevas i konsten och litteraturen, men som får en annan innebörd genom egenlevd praktik. Föräldraskap är en sådan erfarenhet. Äktenskapet en annan. I Clare Carlisle tematiska biografi *The Marriage Question. George Eliot's Double Life* skildras äktenskapet som något både privat och samhällsrelevant, filosofiskt och utlevt, problematiskt och okomplicerat. Den intima alliansen blir både en social konstruktion och ett inre öde.

Carlisle, som är professor i filosofi på King's College i London, visar skickligt hur kulturella mönster, familjens förväntningar men även en negativ självbild pressade Eliot och gjorde hennes tillva-

”Lewes kommer även att fungera som en agent för Eliot, förhandlar om hennes arvoden och har full kontroll över de pengar hon tjänar.”

ro som ogift kvinna vid 1800-talets mitt i England invecklad. Det finns en triangel av smärta som rör sig mellan det kvinnliga jaget, tiden hon lever i och litteraturen hon skriver och som vibrerar och syresätts av äktenskapsfrågan. Härur stiger också det dubbelliv som titeln anspelar på.

Den allra märkligaste ironin i Eliots eget liv, präglad av praktiska nackdelar och emotionella prövningar genom den 24 år långa relationen med den redan gifte Georg Henry Lewes, är att hon efter hans bortgång väljer att ingå ett nytt – formellt – äktenskap. Hon blir äntligen gift, Mrs till sist, år 1880. Men äktenskapet med den betydligt yngre John Cross varar blott åtta månader. Huset de införskaffar i Londonområdet Chelsea hinner de inte bo i mer än tre veckor innan George Eliot plötsligt avlider.

Det är denna livsomständighet som gör att Carlises bok, som kännetecknas av en pålitligt resonerande kronologisk framåtrörelse, briserar i det sista kapitlet. Eliots liv, och som följd Carlises verk, kommer att uppvisa ett radikalt brott. Det som var komplext men sammanhållet och stadigt tar en oväntad vändning, så överraskande att Clare Carlisle för första gången vänder sig direkt till läsaren och bekänner att George Eliots nya partnerval i någon mening inte stämmer med berättelsen.

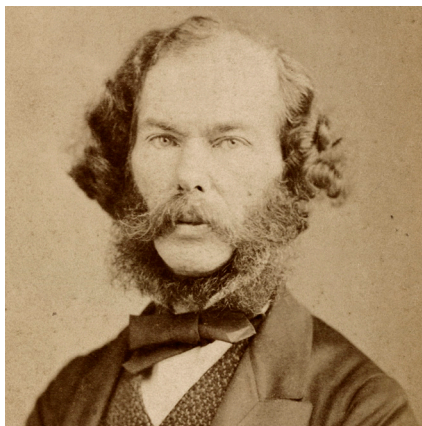
Under smekmånaden i Venedig försöker dessutom John Cross att ta livet av sig genom att hoppa från hotellbalkongen, rakt ner i det grumliga kanalvattnet. Det långa gemensamma liv hon delat med vetenskapsmannen Lewes präglades av hängivenhet. Genom hennes depressioner och självtvivel var han gladlynt. Hon visade överseende med hans skrävleri och dåliga humör. I det mycket korta äktenskapet med John Cross bedövades han av Eliots magnifika persona, medan hennes fokus kanske inte låg så mycket på känslorna utan snarare i konvensansen: därför blev dramatiken under smekmånaden ett slag hon aldrig riktigt hämtade sig ifrån. Slutet är en verklig ”plot twist” som kastar nytt ljus över hela boken och människan George Eliot, det gör mig liksom hänförd, eftersom det är så realistiskt och typiskt för livet. Ingenting blir som man tänkt sig.

Tidsandan runt 1850 kännetecknades av vetenskapliga genombrott och tekniska framsteg, där den intellektuella offentligheten också fick en fostrande roll – Eliot och Lewes inspirerades av Goethes

konstnärstemperament, Auguste Comtes positivism, Charles Darwins zoologi. Spekulation samsades med observationer av verkligheten vilket tjänade både konsten och vetenskapen. Hemma i det påkostade huset The Priory (som alltså inte är den avgiftningsklinik med samma namn som många kända brittiska celebriteter hamnar på) föds tankar hos paret på att skriva en ny typ av idéroman.

Lewes kommer även att fungera som en agent för Eliot, förhandlar om hennes arvoden och har full kontroll över de pengar hon tjänar. Summorna hon erhåller för sina romaner, publicerade först i separata delar eller som följetong i tidskrifter, efter debuten *Adam Bede* är häpnadsväckande. För *Romola*, som portioneras ut i tidskriften *Cornhill* efter omfattande framgångar med *The Mill on the Floss* och *Silas Marner*, får hon 7 000 pund i förskott – en oerhörd summa år 1862.

Varför Eliot valde det här upplägget? Förändringarna i viktorsiansk lag innebar att Lewes kunde ha fått en skilsmässa från sin hustru Agnes ganska lätt, och att kvinnor fick möjlighet att kontrollera sina egna pengar utan att fråga om tillstånd från en manlig släkting. I boken finns det inget entydigt svar. Istället pekar Carlisle på hur Eliot mötte utmaningarna att leva och älska genom pluralism, och att det var i litteraturens sätt att filosofera om det lilla livet som människans motstridighet och ödets nycker kunde visas. Det är klädsamt att Eliot inte görs till den feminist hon aldrig var, men att ambivalens inför den egna pseudonymen ändå synliggörs i boken. Användandet av namnet George Eliot både irriterar och underhåller henne: hon kan inte skriva under sitt riktiga efternamn som ogift eftersom hon inte vill ställa till en skandal och hon misstänker att

George Henry Lewes: förhandlade fram rekordkontrakt.

FOTO: GETTY IMAGES

ingen ändå skulle ge en kvinnlig författare ett seriöst mottagande.

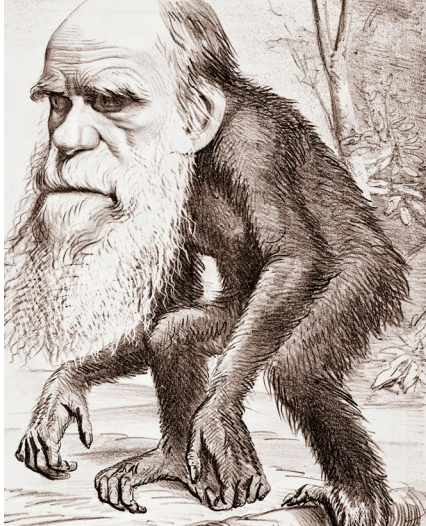
När George Eliot några år senare skriver *Middlemarch*, den roman som tydligast har det olyckliga äktenskapet i centrum, är det som om Eliots hela föreställningsvärld landar i perfekt gravitation. Berättelsen består av fyra intriger med lite olika betoning: Dorothea Brookes liv, Tertius Lydgates karriär, Fred Vincys uppvaktning av Mary Garth och Nicholas Bulstrodes vanära. De två huvudsakliga spåren i romanen är Dorotheas och Lydgates. Varje handling inträffar samtidigt, även om Bulstrodes är centrerad till de senare kapitlen.

De bästa älskande är benägna att förstå att det går att ha fel, känna förvirring och smärta, men att utforskandet av kärlek i sig kan generera nya känslor och leda till andra platser. Så lyder utgångspunkten i *Middlemarch* filosofiska undertext, och det kapitel i Carlises bok som analyserar romanens intrig och hur den växer fram i samspel mellan Eliot och Lewes är nog det starkaste. Mest annorlunda, och för mig som inte läst *Daniel Deronda* sedan gymnasiet slående, är avsnitten som diskuterar Eliots intresse för mysticism, som kanaliseras in i hennes allra sista roman där de judiska lärorna väver samman handlingen med budskapet om att inget är trivialt, allt har en högre mening, i en kabbalistisk form.

I inledningen till *The Marriage Question* talar Carlisle om att hon vill använda biografien som en form av filosofisk undersökning. Den här sortens genrebefruktning laborerar hon med redan i *Philosopher of the Heart. The Restless Life of Søren Kierkegaard* från 2019. Boken om hjärtats filosof knyter Kierkegaards formulering om att livet bara kan förstås baklänges men måste levas framlänges till hans egen livsbana. Carlisle intresserar sig för gliporna i livet hos både Kierkegaard och Eliot, de skiftande temperamenten, och hon skildrar skickligt och med lyhörd känslighet diskrepansen mellan parnass och jungfrukammare. Dessutom skriver hon förtrollande bra. Det är lättillgängligt men inte platt, detaljrikt men aldrig udda, och hon lyckas vara lågmält driven i urval och stil på ett sätt bara en knivskarp journalist eller akademiker som väljer att lägga bort hägrande titlar och fäfänga anspråk grejar.

Av de två små invändningar jag har är den första mer en kritisk fundering. För att kunna följa med i Clare Carlises litterära analyser behöver man ha god kännedom om George Eliots litteratur. Det finns partier i boken som fungerar fint utan en djupare förståelse för romanprojekten, men för att hitta in i kärnan i äktenskapsintrigens olika betydelser krävs romanläsning. Det ställer krav

>>

Darwin: färgade sin samtidskultur.

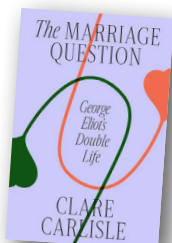
FOTO: GETTYIMAGES

på läsaren som jag uppskattar men som också kan avskräcka. Min andra anmärkning knyter an till recensionens inledande hänvisning till Tolstoj. Allt kan inte tackas i en biografi men eftersom roman-genren genomgår så många viktiga och omvälvande förändringar just under den tid då George Eliot är verksam, hade det varit vidgande för både bok och tanke om hennes skrivande hade kontextualiserats djupare. Systrarna Brontë skriver också om äktenskapet under samma tid – ibland blir det singulära tydligare om referenspunkter och jämförelser lyfts fram. Tendensen att Eliots röst framstår som isolerad i en fråga som också andra författare debatterade och fiktionaliserade är kanske oundviklig i en biografi, men det kan behöva påpekas att hon, trots allt, inte var ensam.

Filosofin i det abstrakta betydde lite för Eliot. Det var inte så att hon inte förstod teoretiskt tänkande – hon var den första engelska översättaren av både Feuerbach och Spinoza – men teorin behövde alltid få kött i Eliots idévärld. Frågan om äktenskap var avgörande för George Eliot, men inte som ett arrangemang eller ett ärenden om lag eller sed, utan som en serie levda möjligheter som behövde testas och mixtras med i en evig cykel av förnyelse och självläkning.

I denna pågående öppenhet fanns och finns både den äktenskapliga lyckan och det olyckliga äktenskapet, såväl i livet som i konsten. ✨

Anna Victoria Hallberg

THE MARRIAGE QUESTION
GEORGE ELIOT'S
DOUBLE LIFE
CLAIRE CARLISLE
Allen Lane 2023

Vaccinering: Lär kroppen att hjälpa sig själv.

FOTO: ADOBESTOCK

Immunförsvarsmakten

PSYKOLOGI

Psykologiprofessorn Sander van der Linden informerar i sin bok *Foolproof. Why We Fall for Misinformation and How to Build Immunity* om farorna med desinformation och rekommenderar tänkbare motmedel. Men går inte dessa motmedel även att använda för illvilliga syften? Den frågan undersöks aldrig riktigt. Trots detta är boken en läsvärd guide till desinformation och vad vi kan göra åt problemet.

Virus består av förrädiskt paketerad information; information som programmerar om våra celler och ställer om dem till att producera virus istället för cellens normala produkter. För att kroppen ska kunna bekämpa virus måste den lära sig känna igen viruspartiklarna, antingen på informationsinnehållet eller utifrån skallets utformning. Det går att hjälpa kroppen på traven med den här inlärningsprocessen genom att injicera harmlösa delar av viruset som immunförsvaret kan lära sig att känna igen. Det är så vacciner fungerar.

Parallellen med desinformation har inte gått forskarsamhället förbi. Även desinformation är förrädiskt paketerad information som programmerar om oss. Borde man inte därför kunna vaccinera människor mot desinformation på

samma sätt som man gör med virusburna sjukdomar – genom att utsätta oss för harmlös desinformation som vi kan lära oss att känna igen? Den här frågan har professorn i socialpsykologi Sander van der Linden och hans forskarlag utforskat på djupet.

Problemet är tämligen akut. Att människor har olika politiska åsikter är ett demokratiskt sundhetstecken, men när verklighetsbilder skiljer sig åt kortsluter det möjligheten till saklig debatt. Därför är det viktigt att inte desinformation får för stor spridning i samhället. Just nu får den det – det handlar om allt från falska nyheter, uppskrivade tidningsrubriker och roliga men missvisande "memes", till påverkansoperationer och rena konspirationsteorier.

Undersökningar har till exempel visat att hela 42 procent av invånarna i Spanien och Grekland tror att det finns en hemlig grupp personer som styr världen bakom kulisserna. Även om läget är något bättre i USA (31 procent) och Storbritannien (18 procent) är siffrorna höga även där. En av fem amerikaner tror att den globala uppvärmningen är en bluff, siffror som är tillräckligt höga för att faktiskt spela roll i dagspolitiken. Detta i ett läge då effekterna av klimatförändringarna verkligen börjat åstadkomma kaos i världen.

van der Linden gör en distinktion mellan *misinformation* och *desinforma-*

tion. Misinformation är falsk information som sprids, men där informations-spridaren inte är ute i illvilligt syfte eller ens vet om att informationen hen sprider är falsk. Vi har ju alla fel om olika sakförhållande mest hela tiden, så misinformation är en naturlig följd av att vi yttrar oss. Man måste ha rätt att argumentera utifrån okunskap – utan den rätten skulle vi alla tvingas vara tysta rätt ofta.

Desinformation, å andra sidan, är falsk information som sprids medvetet. Det här kan ha olika syften. Man kanske vill svartmåla någon person eller organisation, så split i största allmänhet, eller orsaka förvirring i någon fråga. Tekniken användes med framgång av nazisterna och har tyvärr återigen blivit ett allt vanligare vapen i den politiska debatten.

För att bara ta ett exempel så har det visat sig att en del stora företag i oljebranschen haft god kunskap om den skada deras produkter har åsamkat miljön, men ändå valt att sprida osäkerhet i klimatfrågan. Shell, BP och Exxon är alla skyldiga, och läckt korrespondens har visat hur dessa bolag mot bättre vetande har arbetat för att sprida osäkerhet. Jag blir fortfarande förbluffad att den typen av profit-hunger inte bara finns i serietidningar och B-filmer.

Problemet med desinformation har

”Att människor har olika politiska åsikter är ett demokratiskt sundhetstecken, men när verklighetsbilder skiljer sig åt kortsluter det möjligheten till saklig debatt.”

växt lavinartat i och med internet. Stater och organisationer som söker destabilisera samhället har satt desinformation i system. Det är därför centralt för demokratin att vi lär oss hantera desinformationsproblemet. Men hur? Och hur kan man konstruera ett motmedel som inte också går att använda i illvilliga syften?

van der Linden har identifierat vad han kallar ”sex grader av desinformation”: misskreditera, spela på känslor, polarisera, imitera, konspirera, och trola. De här teknikerna utgör ingenting nytt – det som är nytt är möjligheten att maskinellt pumpa ut desinformation och på så sätt snabbt kunna uppnå häpnadsväckande spridning.

Sociala medie-företag har försökt komma till rätta med spridningen av desinformation på sina plattformar, men då inte sällan snarast introducerat ideologiska filter på ett sätt som har gjort att hela systemet med innehållsmoderering kommit att ifrågasättas. Europeiska kommissionen har också noterat det här fenomenet och varnat för att filtreringsmekanismer kan användas av dem med egen politisk agenda för att styra diskussionen.

Det vore därför praktiskt om man kunde sätta in motmedlet mot desinformation på individnivå istället. Som en sorts vaccin. På så sätt skulle de allmänna censurmekanismerna kunna minimeras samtidigt som desinformationsproblemet hanteras av våra hjärnor.

van der Lindens egen ”vaccinforskning” har fokuserat på något han kallar prebunking. Först informeras individerna om hur ”vaccineras” om hur desinformation normalt ser ut. Sedan presenteras de med en mild form av desinformation som övning. Det här, menar van der Linden, borde göra personer medvetna om hur desinformation ser ut och ge god motståndskraft mot framtida påverkansförsök.

Man har också konstruerat ett spel

– Bad News – där spelaren ska försöka sig på att skriva bedrägliga inlägg i sociala medier. Forskningen visar att personer som spelat spelet senare blivit mindre mottagliga för desinformation. Man lär sig hur desinformation fungerar genom att själv försöka agera bedrägligt.

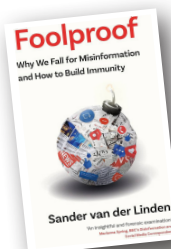
van der Lindens forskning visar att prebunking faktiskt fungerar. Personer som har genomgått processen och fått spela spelet blir verkligen mindre mottagliga för desinformation. Men forskningen visar också att effekten avtar med tiden. Det krävs därför kontinuerliga insatser för att hålla vaksamheten uppe – en sorts ”påfyllnadsdoser” – för att systemet ska få varaktig effekt.

Men går inte den här typen av metoder också att använda för att sprida desinformation? Det är här bokens svaghet uppenbarar sig, för van der Linden undersöker aldrig frågan på allvar. En illvillig aktör kan teoretiskt lika gärna kunna framställa en kampanj som till exempel informerar om att myndigheterna snart ska försöka påverka befolkningen genom en informationskampanj om hur desinformation fungerar, följt av dåligt argumenterade exempel. Detta, kan desinformatören påpeka, i syfte att märka legitima åsikter som desinformation. Dessutom, låter det inte lite suspekt med desinformationsvaccin?

I så fall är vi tillbaka på ruta ett. Liksom alla andra verktyg går även desinformationsvaccin att använda för både goda och onda syften. Men så länge ingen annan metod står till buds är vi hänvisade till prebunking. Här har skolan ett viktigt uppdrag i att fortsätta jobba med källkritik och lära barn känna igen propaganda. Detta utan att gå till överdrift – det finns ju faktiskt pålitliga källor som barn också måste lära sig att känna igen.

Trots sina tillkortakommanden är Foolproof förmodligen den bästa läsningen just nu för den som vill informera sig om problematiken i vad som bäst kan beskrivas som desinformationsåldern. Problemet kommer inte att försvinna av sig självt. Hur är det med dig själv egentligen – är du vaccinerad? ❀

Patrik Lindensfors

FOOLPROOF
WHY WE FALL FOR
MISINFORMATION AND
HOW TO BUILD IMMUNITY
SANDER VAN DER LINDEN
Doubleday 2022

Påskuppror:
var det ens en
revolution?

FOTOGALAMY

En fruktansvärd skönhet

LITTERATURVETENSKAP

För 50 år sedan var forskningen om James Joyce och hans författarskap ännu någorlunda möjlig att överblicka. Det är den knappast längre. Den har under de senaste årtiondena svällt över alla bräddar och ter sig numera enormt livaktig särskilt i USA. Från andra sidan Atlanten har en rad väsentliga arbeten kommit, men även en hel del abstrusa studier, ibland så teoristyrda att de knappast kan sägas ha bidragit till Joyceforskningen alls utan mest framstått som provkörningar av någon ny teori eller något modernt paradigm som ännu inte har prövats på den store irländaren.

Visst händer det att det någorlunda välbekanta stoffet avslöjar nya aspekter när det ställs inför en ny teori, inget tvivel om den saken, men nedslående ofta blir Joyces författarskap bara föremål för utprovning av en ny litteraturvetenskaplig metod, så att det då är teorins användning och användbarhet som ställs i främsta rummet, inte det författarskap som upplåter sig till dessa övningar.

Postkoloniala studier är ett forskningsfält som i ett par årtionden har varit en gynnsam jordmån för att ge perspektiv på författarskap från tredje världen, främst afrikanska och asiatiska. Med tiden har även författare från andra områden öppnat sig för sådana perspektiv. Joyce är ett sådant exempel, detta därför att han kom från Irland, en ö som i sin helhet tillhörde

Storbritannien fram till för 100 år sedan, men som 1922 lyckades slingra sig ur det brittiska förtrycket och kunde etablera en självständig republik som omfattade större delen av ön. Dock inte hela, som bekant, ett katastrofladdat förhållande som i många år har lett till blodiga konflikter och nu senast till ansenliga ekonomiska komplikationer, eftersom republiken Irland är medlem av EU, medan den andra delen av ön, Nordirland, fortfarande är inlemmad i Storbritannien och alltså inte längre tillhör EU.

I *Dublinbor* (1914) skildrar Joyce människor ur olika samhällsskikt. Gemensamt för dem alla är att de framstår som "paralysed", som lamslagna. Redan innan Joyce blev föremål för postkoloniala studier tolkades denna handlingsförlamning ganska ofta som en följd av att irländarna var förtryckta, men ingenstans i novellerna är detta något som sägs explicit. Är paralysin existentiell eller en följd av att irländarna var ett kuvat och malträterat folk under brittiskt styre? Det är frågan.

I sin första roman *Porträtt av konstnären som ung* (1916) skildrar Joyce en ung intellektuell, Stephen Dedalus, ett alter ego som liksom författaren själv har utbildats i jesuitiska elitskolor, men som driven av frihetsslängtan gör sig beredd att gå i landsflykt och att inte bara bryta upp från sin familj utan även från den katolska kyrkan, som han kallar "en gammal kossa mjölkad av präster", och från sitt fosterland, som han kallar "en sugga som äter upp sin egen avkomma".

Vid 22 års ålder gick Joyce i landsflykt. Det var 1904 och långt före frigörelsen från Storbritannien. Faktum är att han var trött på det evinnerliga patriotiska käbblet, som han inte trodde skulle kunna leda till något, och minst lika trött på den brittiska överheten och dess styre. Redan vid denna tid var katolicismen nära lierad med den irländska patriotismen. Den unge Joyce förväntade sig inget gott från vare sig det ena eller det andra. Han ville bara komma bort.

Han deltog aldrig i den så kallade "keltiska renässansen" med William Butler Yeats och Lady Gregory i spetsen och hade själv inget levande förhållande till det iriska språket, gäliskan, som nationalisterna vurmade för. Själv kunde han grekiska och latin bättre, så småningom även en lång rad andra språk.

Hans författarskap öppnar sig ytterst motsträvt för koloniala perspektiv. Den saken är klar. Ansatser till sådana rör vanligen den "paralysi" som gestaltas i *Dublinbor* och den kaotiska vilshenhet som kännetecknar i Stephen Dedalus i *Ulysses*. Roligare men mindre trovärdiga

"Är Joyces avsikt att hylla de patriotiska kämparna eller vill han bara antyda dem som skuggor inom ramen för sin fiktion?"

är de kommentatorer som har beskrivit *Finnegans Wake* (1939) som ett subversivt attentat riktat mot engelska språket, det språk som briterna påtvingade de underkuvade irländarna. Detta verk, skrivet på ett hemmagjort språk som i själva verket är ett anglicerat konglomerat av ett dusintal europeiska språk, däribland norska och danska, kan minst lika gärna uppfattas som ett uttryck för kärlek till det engelska språket och som en virtuos uppvisning av vad det kan tänjas till att åstadkomma i konstnärligt och eufoniskt hänseende.

I en ny bok med titeln *James Joyce and the Irish Revolution. The Easter Rising as Modern Event* strävar den amerikanske professorn Luke Gibbons efter att sätta in Joyce i ett postkolonialt och "revolutionärt" sammanhang. Han menar att Joyces "revolution of the word" utgör ett slags spegling av den irländska revolutionen. Men vad är då den irländska revolutionen?

Den händelse som Gibbons uppfattar som en revolution, påskupproret 1916, brukar i historieskrivningen karakteriseras som just ett uppror. Påskupproret slogs ner av brittisk militär på bara några få dagar. Merparten av upprorsmännens vapen kom från Tyskland och hade med fiskebåtar smugglats till Irlands sydkust. Första världskriget

pågick och Tyskland hade naturligtvis intresse av att underblåsa en väpnad konflikt inom det brittiska imperiet.

Britterna krossade det väpnade upproret brutalt. Efteråt följde groteska avrättningar av 14 av ledarna, flera av dem redan så svårt skottskadade att de inte kunde stå upp utan satt uppbundna på stolar inför exekutionspatrullen. Repressalierna ledde till att en våg av indignation svepte över Irland. De som förut varit liknöjda (eller "paralysed" med Joyces uttryck) började nu engagera sig i en stegvis alltmer kraftfull opinion mot Storbritannien. Ytterligare smärre väpnade uppror iscensattes, men det var slutligen vid ett förhandlingsbord i London som Irland lyckades få sin självständighet.

Att kalla "the Easter Rising" för en revolution, som Gibbons gör, förefaller att vara en överdrift. Därför framstår även professors försök att göra "spatiala" jämförelser mellan *Ulysses* och påskupproret som krystade. Gibbons försöker leda i bevis att Joyce i sin roman låter sina figurer röra sig längs samma stråk och vistas på samma pubar där upprorsmännen brukade hålla till. Om dessa iakttagelser är riktigt träffande är svårt att avgöra. Men låt oss säga att det stämmer, vad säger i så fall detta om Joyces syften? Är Joyces avsikt att hylla de patriotiska kämparna eller vill han bara antyda dem som

skuggor inom ramen för sin fiktion, där referenserna till Homeros och Odysseen hur som helst är dominant och mycket viktigare?

På säkrare mark rör sig Gibbons när han utförligt och i tröttande detalj redovisar vad några av frihetskämparna tyckt om James Joyce. Han har grävt djupt i dagböcker och brev skrivna av exempelvis Roger Casement, Ernie O'Malley och Desmond Ryan, även i självbiografiska verk. Vad han då finner och överdrivet flitigt citerar är vittnesmål om hur mycket James Joyce har betytt för dessa gamla kämpar. I de flesta fall har dessa tappra patrioter läst och tagit djupa intryck av Joyce långt efter att de stod på barrikaderna. Att de inte uppfattar den landsflyktige författaren som en svikare av den unga nationen utan som en mycket vittnesgill skildrare av det ofria Irlands problem framgår med all önskvärd tydlighet.

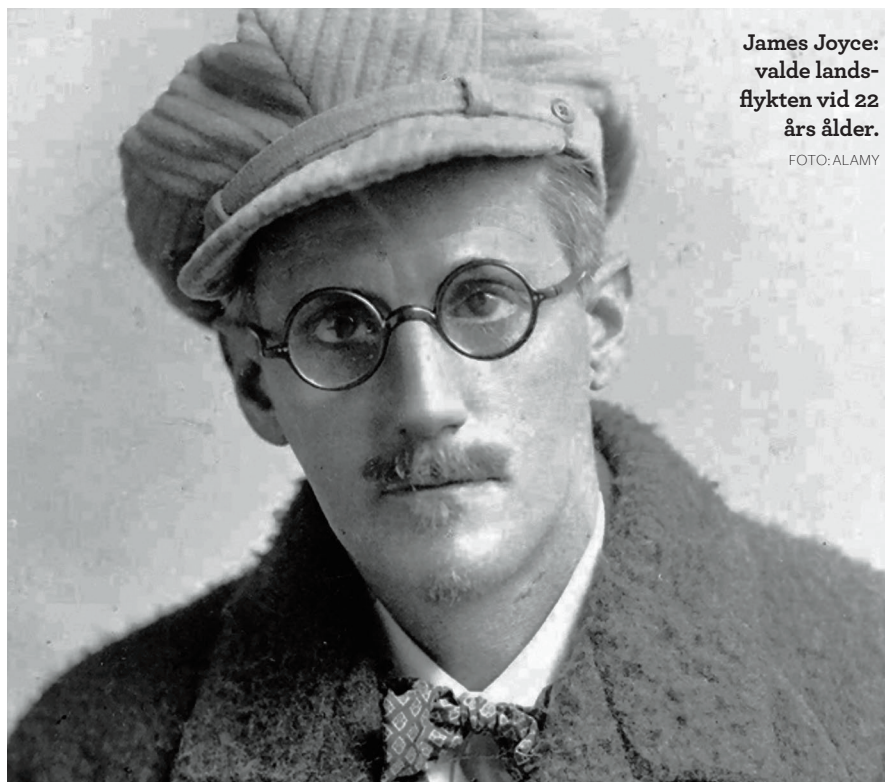
En stor del av Gibbons framställning är helt enkelt utformad som receptionsforskning. Vad tyckte frihetskämparna om Joyce? De tyckte om honom, åtminstone några av de mest namnkunniga i kretsen. Ändå förmodar jag att även dessa, när det begav sig 1916 och senare även 1921, hellre eldades av den irländska patriotism de då kunde finna hos William Butler Yeats och John Millington Synge. Det är först långt senare som deras förståelse för Joyce växer fram.

Luke Gibbons postkoloniala studie av Joyce innehåller mycket nytt stoff. Detta är i sig intressant att ta del av. Problemen uppstår när författaren strukturerar sitt material och då förlorar greppet om det. I mina ögon är de receptionshistoriska kapitlen de mest givande, trots att de är så utförliga och ibland förlorar sitt fokus. De postkoloniala perspektiven är darrigare, mycket beroende på att Joyces ofta omtalade "revolution of the word" bygger på en metafor ("revolution") och att Gibbons aldrig lyckas övertyga läsaren om vad denna har med "the Easter Rising" att göra, i synnerhet som det tar för mycket emot att gå med på att påskupproret var en revolution.✱

Tommy Olofsson

**JAMES JOYCE AND THE
IRISH REVOLUTION
THE EASTER RISING
AS MODERN EVENT**
LUKE GIBBONS
The University of
Chicago Press 2023

**James Joyce:
valde landsflykten vid 22
års ålder.**

FOTO: ALAMY

EU: bör stå starkare
och gärna förses med
militära muskler.

FOTO: UNSPLASH

Mindre mjuk maktutövning

POLITIK

Det är inte helt lätt att fånga den rådande internationella politiska situationen. Egentligen helt omöjligt, så varför ens försöka? Den ena prognosen efter den andra faller platt till marken. Att som en seglare sätta upp fingret i luften för att veta vartåt det blåser och med vilken styrka är med andra ord om inte en omöjlig uppgift så en utmaning. Men det är ju ett mänskligt behov, en livsnödvändighet att göra positionsbestämningar eller trendframskrivningar för att orientera oss i tillvaron, hur mättad den än är med krig, elände, instabilitet och oväntade tvära kast.

Två böcker gör ett försök. Eller rättare sagt försöker sig på en summering, en positionsbestämning och en hint om framtiden. Båda genomlyser det europeiska projektet, världsordningen, men från relativt olika utgångspunkter. Lykke Friis har skrivit en efterföljare till boken *Håbets Europa* som kom för några år sedan. Det senaste alstret heter föga överraskande *Tårernes Europa*, modfälld och realistiskt återhållen. Det europeiska panoramat är här i fokus och inte enbart det europeiska projektet i form av EU.

Tvärtom gäller för den andre

författaren, statsvetaren Stefan Auer, med rötter i Slovenien, som i första hand lägger sitt fokus på EU med *European Disunion*. Huvudpoängen för Auer, med basen i Europastudier i Hongkong, är dilemmat mellan det starka behovet att en gång för alla dämna in det framtida Tyskland i Europa i fredens tjänst. Och priset för detta är den alltmer anonymiserade makten, utövad av ansiktslösa ämbetsmän i Bryssel, och den krympande nationella demokratin. Det finns ju ingen övernationell demokrati och inget europeiskt demos. Devisen att ett effektivt EU ändå är bra för demokratin har legitimerat framväxten av vårt nuvarande fredsbevarande europeiska projekt, enligt honom. Eller odjuret, som någon kallar det. Här skjuter Auer skarpt mot bland annat förlusten av suveränitet och avsaknaden av folklig demokrati. Enkelt uttryckt hamnar han i en variant som påminner om ett europeiskt FN. Tandlöst.

Han får med Rysslands attack mot Ukraina i en epilog, medan Friis tycks skriva parallellt med utvecklingen under det senaste året. Hennes bok är mättad med händelser som författaren inte sällan har följt från första parkett. Hon tar läsaren med på en upptäcktsresa till Moskva, Rom, Tallinn, London, Kiev,

och inte minst Berlin och Tyskland som är ett av hennes hemländer. Den tidigare prorektorn för Köpenhamns universitet, journalisten, ministern med mera har skrivit en lättläst, djupt pessimistisk och aktuell bok om det europeiska projektet. Frånvaron av politiska teorier är befriande och inte nödvändigtvis någon nackdel. Boken är med andra ord en tidvis nedslående berättelse men med ett tydligt och klart budskap: EU måste stå på egna ben och göra det på ett starkare fundament.

I *Tårernes Europa* försöker författaren bena upp den händelsekedja som leder fram till Rysslands militära överfall på Ukraina och Europas största kris sedan andra världskriget. Det finns naturligtvis ingen determinism eller för den delen rak linje mot att Putin just den dagen och på ett visst klockslag (den 24 februari 2022) bestämmer sig för att beordra sina trupper in på ukrainskt territorium. Det är först i backspegeln vi inbillar oss att vi kan se klarare på tingens tillstånd och vilka varningslampor som vi uppenbart har missat. Vi måste i alla händelser konstruera en berättelse som ger någon mening för fortsatt agerande. Och det gör Lykke Friis.

Friis menar att med facit i hand, och som eftertionalisering, kan man tillägga, bör den europeiska erfarenheten

tematiseras på fyra olika sätt, vilket också strukturerar hela bokens upplägg. Det första fokuserar på att det må vara att vi i väst efter 1989, med historiens slut och "the winner takes it all"-känslan, hade skäl att tro på en ny världsordning. Så var det också. I varje fall i hela väst. Planerna för en ny möjligheternas framtid drogs upp i flera tongivande huvudstäder i väst: Washington, London, Berlin/Bonn bara för att nämna några.

Vad vi missade var att ingen jublade på regeringskanslierna i Peking eller Moskva. Optimismen hos de många, i väst, slog över i fantomsmärtor hos den enskilde, nämligen Vladimir Putin. För att lindra smärtan över Sovjetunionens fall och bland annat förlusten av Ukraina var han tvungen att handla. Inte kortsiktigt men långsiktigt. Vill man kan man se en direkt linje från Putins tid som KGB-agent i Dresden 1989 fram till Kiev 2022. Det menar i varje fall Friis.

Hon exemplifierar med ett EU-möte i Hamburg 1994 med Estlands president Lennart Meri som en av huvudtalarna. Tysk och annan prominens närvarade när Meri varnade för att Ryssland mycket väl

gällt i Europa sedan andra världskrigets slut inte alltid är giltigt. Tesen har tjänat freden bra men vi kan inte längre luta oss fullt och fast mot att samhandel leder till försoning och förebygger militära konflikter. Alltså, devisen om att ju mer sammanflätade vi är, desto mer irrationellt är det att gripa till vapen, håller inte längre. Med andra ord: imperiedrömmar och drömmen om nationell storhet slår ut miljarder av exportintäkter och ekonomiskt välbefinnande för mer än de få.

Tanken om ömsesidigt beroende är således ett tveeggat svärd och skall inte enbart knytas till Ryssland. Erfarenheten med kinesiska masker under pandemin är ett annat exempel som, enligt Friis, bör ha lärt oss att inte lägga alla äggen i en korg. Handel givetvis, men inte ensidig. Friis gör dessutom ett icke oväsentligt tillägg när hon talar för att Europas framtida utrikes- och säkerhetspolitik bör utvidgas med vapenmakt. Med andra ord ett självständigt geopolitiskt Europa. Inte längre bara en "soft-power", utan en traditionell aktör med vapenmakt. Anmärkningsvärt. En slutsats som även gäller den andre författaren.

En tredje erfarenhet. 1989 var Euro-

den, inte sällan gamla europeiska kolonier, är man lagom upprörd över vad som utspelar sig på den europeiska kontinenten. Och USA är ett osäkert kort. Rädslan för Trumps återkomst är befogad. Samtidigt måste européerna kapitulera för sina egna höga ideal och köpa olja från Saudiarabien och Qatar. Det svider måhända. Eller så kallar vi det realpolitik.

Vilket automatiskt för oss över till det fjärde temat. Det gick inte att förutse att Ukraina skulle bli allas vår angelägenhet. Det finns knappast någon plats på den europeiska kontinenten där det inte hänger en ukrainsk flagga. Facebook är översälat med de gula och blå färgerna. Fram till för drygt ett år sedan var landet en buffertzona, ett gränsland i periferin. Visst väckte orangea revolutionen 2004 och ockupationen av Krim uppmärksamhet. Men som vi konstaterat accepterade en omvärld Putins behov av att behandla sina fantomsmärtor. Det var "business as usual". För europén i gemen hade händelserna i öst lika gärna kunnat inträffa i Uralbergen eller bortom.

För tre decennier sedan hette det att "Historien är slut". Om nu någon mot förmodan skulle tro att så är fallet visar Ukraina på motsatsen. Historien är inte slut. Den har bara ändrat riktning. Europa står mer samlat än någonsin i form av Nato och EU, även om dessa båda inte är några sammanfallande storheter. Ukraina och Zelenskij har en gång för alla ritat om den mentala europeiska kartan. Men hur? Det vet vi inte.

Medan Friis trevande tycker sig se fler möjligheter än hinder i det europeiska projektet, förhåller sig Stefan Auer "hårdhänt pragmatisk". Icke desto mindre beskriver båda författarna den europeiska utvecklingen över tid likartat, i varje fall under de första decennierna. Men medan Friis i sin framställning är en deltagande observatör, med starka journalistiska inslag, lutar sig Auer bland andra mot den kontroversielle tyske rättsfilosofen Carl Schmitt, för att förstå och reda ut den europeiska utvecklingen. Begreppen suveränitet, undantagstillstånd, och politik från Schmitt strukturerar i stort Stefan Auers analys.

Medan Friis är lättillgänglig, är Auer något svårutläst, följer inte den normala mallen och ger därmed nya insikter. För enkelhetens skull, menar Auer, kan man ställa två europeiska visioner mot varandra. Å ena sidan det federala Europa – United States of Europe – och å den andra nationernas Europa.

Auer påpekar att de båda visionerna slipats mot varandra och har fungerat väl under efterkrigstiden där federala ambitioner modererades av pragmatiska lös-

"Auer skjuter skarpt mot förlusten av suveränitet och avsaknaden av folklig demokrati. Enkelt uttryckt hamnar han i en variant som påminner om ett europeiskt FN."

kunde tänkas axla Sovjetunionens imperietraditioner och väjdade därför till Central- och Östeuropa, inklusive Ukraina, att snarast möjligt söka sig till det demokratiska väst. En okänd viceborgmästare från Sankt Petersburg blev så upprörd att han vräkte ihop salens tunga järndörrar med ett brak och lämnade sammankomsten. Vladimir Putins exit väckte stor uppmärksamhet. Få visste dock vem den korte mannen var.

Det är möjligtvis så att det här var ett "defining moment". Det vet vi inte. Till yttermera visso reducerar vi hela den ryska politiska makten och dess komplexitet till en person. Men i brist på annat får vi låta oss nöja. Friis såväl som andra menar att tecknen fanns där men att vi valde att inte lyssna till dem som varnade för att "vargen kommer". De var inte många och kunde lätt negligeras. En tänkbar förklaring var att Putins beteende från början präglades av kyla, pragmatism, noggrant kalkylerande och ett steg i taget. Han var hänsynslös men rationell. Slipad och hal som en ål på ren svenska. Slug.

En annan omständighet eller erfarenhet vi lärt oss är att grundantagandet om ömsesidigt ekonomiskt och även annat beroende som så framgångsrikt

pa världens epicentrum. En global ideologisk kamp som hade delat världen i två block upphörde. Mer än 30 år senare är Europa inte längre den globala mittpunkt som ofta sätter agendan för resten. Tvärtom. Flera globala spelare dominerar scenen. Vi har en tydlig internationell pluralistisk ordning. Kina och Indien sätter dagordningen i mycket större utsträckning än tidigare. Energisanktionerna mot Ryssland blir tandlösa när de nya stormakterna glatt slukar rysk olja. I det som vi förr refererade till som tredje värld-

Ryska förbrytelser:
klargör att EU inte
är beslutsfärdigt och
viker sig i kris.

FOTO: GETTY IMAGES

ningar. Det finns en tendens i utvecklingen mot delegerad styrning snarare än centralstyrning, mot postnationalism och avpolitisering (läs förhandlingar utan makt). Det är först i samband med EU:s kriser, eurozonkrisen, flyktningkrisen, covid-19, annekteringen av Krim och nu anfallet mot Ukraina som det blir tydligt att EU inte är beslutsfärdigt, inte suveränt. EU är helt enkelt maktlost i kriser och spelar "fienden" i händerna, dundrar Auer vidare.

Problemet för EU är att organisationen inte är utrustad med en exekutiv makt. Det ligger så att säga i dess dna. Egentligen är den här problematiken ett tyskt dilemma som styrt EU alltsedan dess tillkomst. Efterkrigstidens europeiska fredsprojekt skulle till varje pris hålla en framtida galopperande nationalism i schack. Ett regionalt FN, om man så vill. Medan den senare har imploderat på vissa punkter är EU alltjämt någorlunda vitalt. Vi behöver inte längre ett tyskt Europa, argumenterar Auer med klara hänvisningar till den tyske filosofen Jürgen Habermas som får symbolisera den tyska försiktiga hållningen. Habermas tycks vara den tänkare som Stefan Auer återkommande tar spjärn mot vad gäller EU:s kompetens. Och låter sig i andra ändan istället inspireras av Carl Schmitt.

Ett Europa baserat på att gränser inte längre spelar någon roll och att nationell suveränitet och geopolitik tillhör det förflutna diskvalificerar EU att möta potentiella fiender, menar Auer och lutar sig mot Schmitt. Kort och gott: Endast genom Schmitts lins och nyckelbegrepp suveränitet, politik och geopolitik kan vi möta och förstå Ryssland. Schmitt tycks ju redan regera i Kreml. En ortodox, rea-

listisk och robust politik med militär uppbackning är nödvändig för att konfrontera Ryssland.

Det vore med förlov sagt en europeisk mental, strategisk, kulturell, militär och politisk revolution om så blev fallet. Icke desto mindre är debatten redan igång och förutom Stefan Auer förekommer det fler namnkunniga intellektuella i debatten. Främst står Ukraina- experten och amerikanske historikern Timothy Snyder i motsättning till en habermasiansk lösning med eftergifter till och förhandlingar med Ryssland.

Friis och Auer är båda ense om att EU bör stå starkare, enat och gärna förses med militära muskler. Inte längre vara den mjuka stormakt som alltid kan förlita sig på USA och dess militära kapacitet. Det handlar inte om mer eller mindre EU utan snarare vilket slags Europa vi behöver för att säkra demokrati och politisk stabilitet.

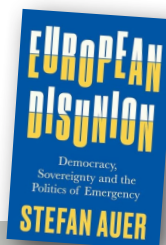
Det finns dock en avgörande skillnad i deras framställningar, vilket bottnar i att de har sina rötter i Väst- respektive Östeuropa. Friis får i det här sammanhanget representera den del av Europa som en gång initierade det europeiska integrationsprojektet. Auer är en produkt av östutvidgningen, också kallat Europas bigbangprojekt. Den hade föregåtts av den första östutvidgningen ett decennium tidigare när Västtyskland slukade Östtyskland, vilket mynnade ut i Wessis och Ossis, vinnare och förlorare. Allt var inte frid och fröjd.

För ett antal år sedan

var undertecknad kopplad till Europa- Universitität Viadrina i Frankfurt an der Oder på gränsen mellan forna DDR och Polen. Jag fick tillfälle att diskutera med mina kollegor på universitetet huruvida Östeuropas historiska, sociala, politiska, kulturella erfarenheter skulle komma att utnyttjas i ett utvidgat EU. Inte för ett ögonblick trodde mina östeuropeiska kollegor att Bryssel skulle vara lyhört för något sådant. Det är det inte tid till, menade någon cyniskt. Historien var ju slut. Och nu gällde det att blicka framåt.

Stefan Auers bok artikulerar stark kritik mot det västeuropeiska projektet, styrt av Tysklands "Merkiavelli", med interdependens som honnörsord, med starka egenintressen som negligerat de centraleuropeiska erfarenheterna och som missbedömt Ryssland så fatalt. Asymmetrin mellan gamla och nya medlemmar i det europeiska projektet lär nu upphöra när Ukraina har hamnat i hjärtat av Europa. I varje fall på det utrikespolitiska området. ✖

Hans-Åke Persson

EUROPEAN DISUNION
DEMOCRACY,
SOVEREIGNTY AND THE
POLITICS OF EMERGENCY
STEFAN AUER
Oxford University Press 2022

TÅRERNES EUROPA
LYKKE FRIIS
Forlaget 28B 2022

Apolloprogrammet:
När staten själv får bestämma.

FOTO: GETTY IMAGES

A composite image featuring an astronaut in a white spacesuit standing on the dark, cratered surface of the moon. The astronaut is positioned on the left side of the frame. On the right side, a lava lamp is shown with a stream of bright orange and yellow lava being poured from its neck into a shallow, dark bowl that sits on the lunar surface. The lava lamp's body is partially visible, showing its characteristic bulbous shape and internal structures. The overall scene is set against the stark, black background of the moon's surface, with the bright light of the sun creating sharp shadows and highlighting the textures of the lunar soil and the astronaut's suit.

Staten och kapitalet

EKONOMI

Begreppet ”kapitalism” är lika diffust som det är missbrukat begrepp. I diverse möjliga och omöjliga sammanhang smyger det sig in utan att definieras tillfredsställande.

I Svenska Akademiens ordlista (SAOL) betyder kapitalism: ”ett samhällssystem där huvuddelen av produktionsmedlen är i privat ägo”. Ägandet är alltså i centrum i denna definition. I andra definitioner har även allokeringsmekanismen i form av en fri marknad lagts till begreppet kapitalism – exempelvis i Nationalencyklopedin (NE). Vi ska återkomma till detta.

Det senaste decenniet, i kölvattnet efter finanskrisen, har det blivit populärt med böcker som säger sig vilja ”förändra kapitalismen”. En av dessa skribenter som säger sig vara ute i detta ärende är den amerikansk-italienska innovationsforskaren och aktivisten Marina Mazzucato. Sedan hon slog igenom brett med boken *The Entrepreneurial State*. Debut- >>

king *Public vs Private Sector Myths* (2013) har hon varit en inflytelserik förespråkare av idén om staten som en marknadsdeltagande aktör i den kapitalistiska ekonomin i allmänhet och i innovationsekonomin i synnerhet. Enligt Mazzucato ska staten inte bara rätta till marknadsmisslyckanden eller tillhandahålla investeringsstöd och forskningspengar till innovationer, utan staten ska också aktivt delta som en tongivande aktör på marknaden genom att driva och styra projekt som anses samhällsviktiga.

I opposition mot den så kallade "nyliberala" doktrin som talar för en minimal statlig inblandning förespråkar hon alltså en "aktiv" stat för den kapitalistiska ekonomin. Sin senaste bok *Mission Economy*.

ten "väljer de villiga" ("picking the willing"). Kritikerna brukar dock kalla det för att staten "väljer vinnarna" ("picking the winners"). Vi ska återkomma till dessa fraser.

Det är alltså i de statligt initierade projekten som innovationerna ofta skapas enligt Mazzucato. Det är ett påståendet som inte nödvändigtvis är felaktigt men som kräver modifiering. Det är nämligen stor skillnad mellan att vara främjare av innovationsprocesser genom exempelvis olika ekonomiska stöd å ena sidan, och att faktiskt styra dem på det sättet Mazzucato förespråkar å den andra. Vad man framförallt saknar i Mazzucatos redovisning är att många statligt drivna projekt – genom sin inneboende

da exemplen rivningarna av äldre diversifierade stadskärnor och bygget av miljonprogrammet. Förutom de oersättliga estetiska och kulturhistoriska förlusterna som dessa omvandlingar medfört har de ekonomiska och sociala kostnaderna blivit enorma. Arbetslösheten och segregationen är skyhögt i miljonprogramsområdena och i stort sett alla områden som polisen benämner som "utsatta" eller "särskilt utsatta" – det vill säga: där risken för kriminalitet är som störst – är miljonprogramsområden. Således ett projekt som knappast kan sägas överensstämma med den "hållbarhet" och "inkludering" som en god Mission Economy leder till, enligt Mazzucato.

Detta för oss in på bokens språkliga form – en i sammanhanget minst lika viktig och synnerligen prekär aspekt i sammanhanget. Den är nämligen skriven på något som nog bäst kan beskrivas som aktivistprosa. Nu är det inget som hindrar en intellektuell eller en akademiker att vara aktivist, men när det går ut över den akademiska trovärdigheten är det ett problem.

Skillnaden mellan en intellektuell och en aktivist är att aktivisten är ute i ett specifikt ekonomiskt eller politiskt ärende. Likt politikern och försäljaren gäller det för aktivisten att tilltala massan eller dem som har makt över massan. Förändring i den demokratiska politiska världen handlar om röstmaximering medan det i den kapitalistiska marknadsekonomin handlar om att locka så många kunder som möjligt. Kvantitet är viktigare än kvalitet. För akademikern och den intellektuelle är det tvärtom. Vederbörandes verksamhet bör vara oberoende av politiska och marknadsmässiga hänsyn, och det är uteslutande kvaliteten som bör vara avgörande. Det är därför man som fast anställd vid ett universitet länge var oavsettbar. Politiken och ekonomin skulle inte hindra intellektuella och akademiker från att utföra ett kvalitativt värv. Detta ideal är tyvärr under attack från cancelkultur, *New public management*, och annan politisk och marknadsmässig styrning av det akademiska livet.

Resultatet av denna utveckling syns ofta i böcker som *Mission Economy*, där ett lättsmält, lagom "poppigt" och säljande budskap blandas med alla samtidens gångbara signalord. På bokens 193 sidor nämns orden "sustainable" och "sustainability" 88 gånger, vilket i snitt är nästan en gång varannan sida, medan orden "inclusive" och "inclusion" nämns 37 gånger, vilket i snitt är nästan en gång var femte sida. Det är givetvis inget fel på dessa ord i sig. Hållbarhet och inkludering är viktiga värden om de bara definieras på ett tydligt sätt, vilket inte sker i Mazzucatos bok.

A *Moonshot Guide to Changing Capitalism* saluför hon återigen denna idé fast med något mer empiriskt och praktiskt fokus än i den nyssnämnda *The Entrepreneurial State*. Med det statligt drivna Apolloprogrammets framgång i slutet av 1960-talet som exempel argumenterar hon för att denna typ av organisationsmodell bör appliceras på en rad olika dagsaktuella områden, från den gröna omställningen till sjukvård, stadsplanering och bekämpandet av sociala orättvisor. Enligt Mazzucato bör staten vara den tongivande aktören genom att driva storskaliga projekt med ett antal av staten utvalda aktörer – såsom företag, akademi och civilsamhällets organisationer – som är villiga att arbeta i enlighet med statens direktiv. Mazzucato formulerar detta som att sta-

trubbighet och storskalighet – ofta leder till ett enormt slöseri och inte sällan har åstadkommit stor skada när de just försökt styra innovationer.

Exempel på detta inkluderar det tyska Energiewende-projektet, som genom att avskaffa kärnkraften ökade användningen av kolkraft och därmed orsakade större skador på miljön. Eller den svenska etanolbubblan vars enda konsekvens är att staten har kastat enorma summor på ett projekt som inte fungerade. Eller de otaliga stadsbyggnadsprojekt runt om i världen under 1950-, 60- och 70-talen som ledde till förfulade, livlösa och segregerade områden präglade av kriminalitet och sociala problem. I Sverige är de mest ökän-

Men det stora problemet är att dessa Myckelord i Mazzucatos prosa inte bara blir till torftiga klyschor, utan även direkt missvisande. Orden signalerar motsatsen till de resultat som policyn ifråga i praktiken ofta leder till. Det är ingen slump att de exempel författaren tar upp i *Mission Economy* i mångt och mycket är sådana som har kom-

stater är i krig. Mazzucato argumenterar för att samma attityd bör appliceras på de ekologiska och sociala utmaningar som vi står inför idag. En "Mission Economy" bör alltså drivas med krigsekonomins logik. Vilket givetvis öppnar för en hänsynslöshet och trubbighet som riskerar att få allvarliga bieffekter, vilket rivningarna av svenska städers centrum

enligt Gustafsson var allt annat än just detta. Det hela får honom att längta tillbaka till den tid då man inte behövde "sitta där och vrida och vända" på texten för att komma underfund med "vad som nu egentligen ligger bakom orden".

"Nu är det inget som hindrar en intellektuell eller en akademiker att vara aktivist, men när det går ut över den akademiska trovärdigheten är det ett problem."

mit till under mycket speciella ekonomiska villkor. New Deal tillkom till stora delar i syfte att få ekonomin på fötter igen efter den stora depressionen på 1930-talet. Apolloprogrammet var präglad av den krigsekonomi som kalla kriget, Marshallplanen och andra världskriget skapade.

Precis som Mazzucato poängterar, så präglades Apolloprogrammet av attityden: "Detta är vårt mål, vad behöver vi för att nå det?" snarare än "Detta är de resurser vi har, vad kan vi göra med dessa?" Det handlar om uttryck för ett slags "kosta vad det kosta vill"-attityd, vilket är en attityd som återkommer när

och byggandet av miljonprogrammet visat med all önskvärd tydlighet.

Denna språkliga villfarelse uppmärksamades även då "Mission Economy"-policyn var på modet förra gången, det vill säga: i mitten av 1900-talet. Bland annat i boken *Den onödiga samtiden* (Norstedt 1974), som utgörs av en brevväxling mellan Jan Myrdal och Lars Gustafsson och där den senare ondgör sig över att det offentliga språket används för att förvillra snarare än för att klargöra. Då användes positivt laddade signalord som "jämlighet", "demokrati" och "rättfärdighet" för policyer som

Då det inte sällan uppkommer ett motsatsförhållande mellan Mazzucatos flitigt använda signalord och den policy hon förespråkar, är det lätt att drabbas av just denna känsla. När Mazzucato säger sig vilja "förändra kapitalismen" till ett mer hållbart och inkluderande system frågar man sig om inte hennes policy snarare leder till kort-siktighet och segregation och varför hon inte nämner de exempel som pekar åt det hållet. Dessutom är boken *Mission Economy* till sin form i mångt och mycket ett typexempel på den kortsiktigt marknadsanpassade standardisering som präglar alltför mycket av fackbokutgivningen idag, där publikfriande går ut över intellektuell hederlighet och komplexitet. Vilket är precis den kortsiktiga form av kapitalism som Mazzucato säger sig vilja motverka. Man får likt Gustafsson "sitta där och vrida och vända" på texten för att komma underfund med "vad som nu egentligen ligger bakom orden".

Energiewende i Tyskland: när boten är värre än soten.

FOTO: ISTOCKPHOTO/BOMBERMOON

>>

Därmed är vi tillbaka på den inledande definitionen av kapitalism. Mazzucato definierar nämligen inte detta centrala begrepp. Men hon säger sig vilja förändra den i riktning mot mer statlig inblandning och statlig styrning – så mycket kan vi få visshet om genom att läsa hennes bok. Ska vi utgå från Svenska Akademiens ordlistas (SAOL) definition av kapitalism som ”ett samhällssystem där *huvuddelen* (min kursivering) av produktionsmedlen är i privat ägo”, så är Mazzucatos framställning inte nödvändigtvis i motsatsställning till ”kapitalism”. Men det hela är ju avhängigt av hur mycket hon anser att ”Mission Economy” ska styra ekonomin som helhet.

Om vi dock även vill lägga in en definition där kapitalism också präglas av en fri marknad för allokering av dessa produktionsmedel (som definitionen lyder i Nationalencyklopedin) blir frågan mer komplex. För när Mazzucato hävdar att staten ska ”välja de villiga” (”picking the willing”), så är det en form av planeringsingrepp som förvränger marknadsekonomin. När det gäller frågor som stadsutveckling och stadsplanering har detta i praktiken dessutom resulterat i en reglering av den privata äganderätten av mark och fastigheter som visserligen inte innebär att den har avskaffats i formell mening, men som genom att göra i stort sett varje försök till dispositionsrätt beroende av statligt godkännande utarmas den på sin ursprungliga betydelse.

I mitten av 1900-talet, då den typ av ”Mission Economy” som Mazzucato förespråkar var som mest utbredd myntades ett nytt ord för denna utarmning av äganderätten: ”funktionssocialism”. Vilket alltså betydde att äganderätten till mark fanns kvar rent formellt, men att den i sin praktiska funktion ändå var en sorts socialism. Att ”förändra kapitalismen” kan alltså innebära att man i praktiken avskaffar den eller i alla fall utarmar den och tömmer den på all meningsfull innebörd – vilket, för övrigt, innebär att en definition av privat ägande skulle vara önskvärt i boken. Man bör precis som Lars Gustafsson hävdade i mitten av 1970-talet vara uppmärksam på denna språkförskjutning. ”Förändra kapitalismen” låter bättre än ”avskaffa kapitalismen”, men det kan i praktiken betyda samma sak i detta sammanhang. På samma sätt är det med tidigare nämnda ”picking the willing”, som låter bättre än ”picking the winners”, men som i allt väsentligt också är synonymer i praktiken.

Liknande problem infinner sig med

Mazzucatos favoritord ”sustainable” och ”inclusion”. De projekt som har drivits i enlighet med ”Mission Economy”-logiken har ofta varit allt annat än hållbara och inkluderande, och man kan fråga sig varför de skulle vara det. Politiker väljs i regel vart fjärde år och att de skulle vara mer hållbara och långsiktiga än den privata fastighetsutvecklaren är långt ifrån självklart, vilket miljonprogrammets korta bästföredatum är ett talande exempel på. Inkluderande har de heller inte varit, utan de har snarare bidragit till ännu mer av segregation och utanförskap, vilket nyssnämnda miljonprogram också är exempel på, och där rivningen av det gamla stadscentrum som Klarakvarteren i Stockholm utgjorde en förstörelse av just den typ av socialt blandad stadsdel som idag är så eftersträvad.

Sammantaget gör detta argumentationen i *Mission Economy* tendentiös och missvisande. Halvsanningar saluförs med ett ensidigt tolkande av empiriska exempel i syfte att belägga de egna teserna och argumenten. Den akademiska nivån och den intellektuella hederligheten blir lidande till förmån för den förenklade politiska aktivismen och det lättsmälta, säljande narrativet.

Det senaste decenniet – i klickjakten och scrollandets tidevarv – har vi sett denna trend av ytlighet breda ut sig i det offentliga samtalet, så även inom partipolitik, medier, näringsliv och tyvärr också inom vissa delar av akademien. Det är ett oroande tecken i tiden när viktiga frågor såsom klimatförändringar, segregation, sociala orättvisor, stadsutveckling och hälsa förpassas till denna oseriösa sfär. *Mission Economy* är enligt min mening ett exempel på denna utveckling. Jag kan tyvärr inte se många ljusglimtar i boken. Eventuellt skulle det vara den återkommande uppmaningen att försöka skapa en större mening med sitt arbete utöver det snäva egenintresset – att ens arbete bör handla om att skapa ett värde för allmänheten. Det är ett utmärkt ideal. Men precis som så mycket annat i Mazzucatos bok finns det anledning att tro att hennes policy kommer att leda till motsatsen. ✨

Klas A M Eriksson

MISSION ECONOMY
A MOONSHOT GUIDE TO
CHANGING CAPITALISM
MARINA MAZZUCATO
Allen Lane 2021

Costa Concordia på grund utanför Toscanas kust: när dumheten hamnar i sken.

Dum

PSYKOLOGI

G enom ett bussfönster hade blicken ett antal gånger fastnat vid en guldgul påskrift på en glasörr i huvudstaden. ”AI Sweden” stod det.

Därunder stod, i vitt (även det med

och dummare

ett tidstypiskt språkbruk): *Accelerating the use of AI in Sweden*. Innanför entrén till detta halvstatliga bolag snabbar man alltså på användningen av så kallad artificiell intelligens i vårt land. En stilla undran: Varför?

Varför gasa på?

Brådska göder gärna oklokhets. I värsta fall ren stupiditet. Jag hade det-

ta i färskt minne när jag började läsa den framstående österrikiska rättspsykiatern och författaren Heidi Kastners bok *Dummheit*, dumhet. Och jag läste med förväntningar. Hon som varit i närkontakt med människans mest destruktiva sidor – bland annat som sakkunnig i rättsprocessen mot Josef Fritzl, mannen som höll sin dotter inspärrad i källaren i 24 år, och alstrade flera barn med henne; Kastner

har också skrivit, åtskilligt, om andra förövare, män som begått bestialiska våldsdåd; vad har hon att säga om dumhet?

Innan Kastner börjar bena ut vad *Dummheit* är beskriver hon vad hon kunnat konstatera under sin mångåriga gärning som rättssakkunnig: att det aldrig är det vi kallar intelligensen och brist på densamma som har varit grundpro-

>>

blemet hos den åtalade, och som har fört densamme till rättssalen – utan oftast vad hon benämner som ”banala, vardagliga orsaker”, som ”girighet, uppblåsthet eller oviljan att acceptera gränser”. Kastner har aldrig upphört att förvånas över dessa dumhetens olika manifestationer.

Dumheten är platt, och ytlig, menar Heidi Kastner. Den är att ignorera varaktiga negativa följder, för andra, och sig själv, för att få omedelbar, skenbar, vinst eller fördel; dumheten är principiellt kortsiktig. ”Dumma människor ser sig inte som del i ett gemenskapens ramverk” – egenintresset kommer först.

Långtgången individualism är dumt, alltså. Idiotiskt.

(Det ursprungligen gammalgrekiska ordet *idiot* betecknade ju en person som inte brydde sig om det allmänna, det gemensamma, och samtalet om detta, bara om sig och sitt.)

Anlag för dumhet ingår i våra betingelser. Mer eller mindre dumma är vi alla, emellanåt. Denna, ska vi säga disposition för dumhet, har i sig inte tilltagit. Men att den har spritt sig, med algoritmer och innehåll på nätet, har ju börjat gå upp för folk alltmer; de digitala kommu-

”Dumheten ser dessutom ut att ha slutat skämmas, har blivit så att säga salongsfäbig; dumma påståenden kan nu brölas ut i form av brösttoner.”

nikationsmedlen utgör också något av ett affekternas drömrrike – och affekterna bedövar förståndet, som vi vet. Dumheten ligger alltid nära då man hellre följer sina emotioner än lyssnar på fakta.

Det finns ”tydliga tecken på att många människor ogärna tänker”, som Kastner så riktigt påpekat i en intervju; skärmtillvaron fyller här upp det tomrum som uppstår. Dumheten ser dessutom ut att ha slutat skämmas, har blivit så att säga salongsfäbig; dumma påståenden kan nu brölas ut i form av brösttoner, visas upp helt skamlöst, har Kastner erinrat om; ett skäl är att det knappt finns något korrektiv längre.

På tal om det kan nämnas att dumhet även kan yttra sig i en fullkomligt fel-tolkad tolerans – en som menar att man måste godta allt, eller sätta värde på varje åsikt; att ”förstå” allt betyder som bekant att ursäktas allt.

Genom historien har dumheten redan orsakat mer skada än alla vapen, virus och väderkatastrofer tillsammans. Något att fundera lite på nu då förutsättningarna för den har förändrats, rentav blivit mer gynnade, av företeelser i samhället.

Som Heidi Kastner formulerat det: på grund av den snabba kommunikationen, och nyhetsförmedlingen deltar vi nu i ojämförligt högre mått än någonsin förr i ”det globala vansinnet”.

Hon lyfter särskilt fram den ”intelligenta dumheten” i sin bok. Det är här det blir extra intressant, och angeläget. Den sortens dumhet är självfallet också den farligaste, den som kan bli

mest ödesdiger; den förekommer ju dessvärre inte endast i kriminella kretsar. Kastners erfarenheter och insikter från rättspsykiatriens domäner ger onekligen tyngd, när hon exempelvis kastar fram sådant som att ett samhälleligt fokus på rationalitet är ett inneboende principfel (även om det påpekandet inte är något nytt i sig). Hon skriver att ett sådant samhälle, dessutom inriktat på ekonomisk tillväxt, kanske har ”begått dumheten att vilja forma individerna uteslutande enligt sina funktionsanspråk” – och på så sätt ”främjat en utveckling av personligheter som bär ’dumhetens brännmärke’”, det *Wundmal der Dummheit* som Theodor Adorno och Max Horkheimer talat om i ”Upplysningens dialektik”.

Kastner är lite väl försiktig i sitt resonemang här, bara. Jag skulle gärna sett en fördjupning av hennes tankegångar, inte bara på denna punkt; ämnet hade i hennes hand förtjänat en mer omfattande bok (den är nu på bara 96 sidor).

Som den likaså österrikiske författaren Robert Musil deklarerade i sitt omtalade föredrag ”Om dumheten” i Wien 1937, några år efter det att hans essäistiska roman *Mannen utan egenskaper* kommit ut: ”Den ’intelligenta’ dumheten” har främst att göra med brister i anden, och sinnelaget – den sitter inte i själva förståndet. Han gjorde också gällande att det viktigaste medlet mot den, enligt honom själv, är anspråkslösheten.

Med ett annat ord: måttfullheten.

Här kommer jag att tänka på den där oblyga kungörelsen på entrédörren till ett halvstatligt AI-bolag – att bruket av ”artificiell intelligens” ska skyndas på. Det tyder på rätt stora anspråk. Att AI-utbredningen just ska snabbas på avslöjar en del om ett projekt – ett experiment! – som hur det än hanteras och gestaltas innebär omfattande samhällsomvälvningar. Det hela ter sig symtomatiskt. Svensk teknikver i all sin glans.

Det ligger en djup ironi i kombinationen ”accelerera” och ”AI” – att det är just en konstgjord ”intelligens” som ska forceras fram.

Enligt uppräknningen i Heidi Kastners *Dummheit* är dumhet bland annat också att:

- vara för lat för att tänka själv – och istället delegera detta till karismatiska tyckare på nätet (Eller maskiner!)
 - trots brist på kunskap i ett visst ämne anse sig kunna ha åsikter och göra bedömningar om det
 - förneka, eller ignorera, fakta (såklart)
 - framhärda i emotionell dumhet.
- Rationell intelligens utan lyhördhet och känsla för andra.

De sju dödssynderna: kan ha ihjäl vår vackra själ.

FOTO: ALAMY

Verklig intelligens handlar ju inte enbart om logiskt tänkande.

Av allt att döma är det inte författarens avsikt – hon talar i alla fall inte alls i sådana termer, gör inte några hänvisningar åt det hållet – men: redan tidigt under läsningen kommer jag att tänka på synderna.

Dödssynderna, de som påven Gregorius den store gjorde en lista över på 500-talet, och som 700 år senare förfinades av Thomas av Aquino – sju allvarligare försyndelser som kan ta död på vår själ; de båda kyrkolärarna hade urskilt sju inneboende tendenser hos den enskilda att förbryta sig – mot Gud, medmänsklig och sig själv. Som högmod, och lättja. Och girigheten. Denna iakttagelse av det mänskliga är utan tvivel giltig än, vare sig man sedan tror på att försyndelserna får de följder som den kristna läran förkunnar eller inte. Och även om begreppen, ”synd” och ”dödssynd”, är bortrationaliserade i vårt framtidsblickande land.

Analogier – mellan samtidens vetenskapliga syn och kyrkofädernas syndaför-

teckning (och de motsvarande dygdena) – finns lite varstans, om man bara vill se dem. Den kanadensisk-amerikanska neurofilosofen Patricia Churchland har exempelvis skrivit intressant om ”moralisk intuition” – och om att denna är nedlagd i vår biologi, våra hjärnor. Att vi är skapade med samvete, enkelt uttryckt. Med rättspsykiatern Heidi Kastners resonemang kan man säga att det helt enkelt är dumt att gå över gränsen till exempelvis det måttlösa, eller uppblåsta. Ren dumhet. Dum vill ju ingen vara.

Man bör räkna med dumheten. Även på samhällsnivå. Att inte göra det, är dumt. Oklokheter, tillsammans med något sådant som ”artificiell intelligens”, kan bli olycksbringande. Varför har Heidi Kastner skrivit denna bok? För att hon stött på dumheten så många gånger under sin långa erfarenhet av rättspsykiatri, har hon sagt i annat sammanhang. Hon har ofta blivit mållös – då

hon hört definitivt intelligenta människor med tillräcklig bildning inför skranket beskriva beslut som man ”bara kan beteckna som dumma”. Då faktabaserad argumentation inte har ändrat något i denna positionering. Hon har frågat sig: Hur kan detta komma sig? Uppenbarligen är det många som funderar på samma sak. *Dummheit* sålde slut på två veckor på den tyskspråkiga bokmarknaden, och har kommit ut i flera upplagor sedan dess.

Man kan förstås fråga sig hur mycket Kastners välbekanta namn och yrkesmässiga specialitet spelat in i köpruschen. Om några spektakulära våldsbrott och grymma förövre står inte att läsa i boken om dumhet. Inte heller explicit om ett samband mellan dumhet och det onda. Men en tydlig koppling kan helt klart anas. ✨

Ylva Herholz

DUMMHEIT
HEIDI KASTNER
Kremayr & Scherlau 2021

”Verklig intelligens handlar ju inte enbart om logiskt tänkande.”

Fattigdomsbevis

SOCIOLOGI

Gåtan som ingen kunnat lösa: Varför är fattigdomen så utbredd i världens rikaste land?

Många har förvisso försökt, och högervänster-vinklar är då oundvikliga, lika oundvikliga som själva ingredienserna. Statliga insatser, skattenivåer, retorik om allmosor – och som alltid i det amerikanska samhället – ras.

En utomstående måste ändå undra *hur* detta kan få bestå. Har beslutsfattare av olika slag inte ögon att se med när de sitter i sina limousiner och susar förbi eländiga skjul, usla mataffärer med galler framför fönstren, skolor som inte har reparerats på många decennier?

Den senaste som tar sig an gåtan är Matthew Desmond, sociologiprofessor vid Princeton och chef för Justice

and Poverty Project vid det universitetet. Hans förra bok, *Evicted. Poverty and Profit in the American City*, handlade om utsattheten och maktlösheten hos åtta familjer i Milwaukee som kämpade för att få tak över huvudet. I den nya, *Poverty, by America*, vidgar han perspektivet till fattigdomen i stort.

Alla, mycket talande, fakta finns med. En av 18 invånare i USA lever i vad som kallas ”djup fattigdom”, andelen barn som växer upp i fattiga hem är mycket högre än i andra i-länder, 2022 drogs det så kallade fattigstrecket (mättet Official Poverty Measure från 1963 om nödvändiga matinköp som del av hushållsinkomsten) vid 27 750 dollar för tvåbarnsfamiljen. Med nuvarande höga dollarkurs är det svårt att göra rättvisande jämförelser och istället kan nämnas att medianlönen 2022 låg på 56 420 dollar för en heltidsanställd.

Matthew Desmond tar till det väl beprövade greppet att låta några personer han träffat exemplifiera iakttagelserna. Läsaren möter alltså Crystal, Julio, Chloé och Woo som har sugits ner i en hopplöst snurrande eländesspiral som orsakats av omständigheter bortom deras kontroll. Den främsta styrkan i boken är Desmonds beskrivningar av hur fattigdom verkligen känns. Förödmjukande, smärtsam, skamframkallande, förminskad livskänsla, problem som staplas på varandra.

”Det förändrar hur du tänker och hindrar dig från att nå din fulla potential. Det krymper den mentala energi som du kan ägna åt beslut, och tvingar dig att fokusera på det mest akuta – det kan vara en elräkning som skulle varit betald för länge sedan, ett jobb du just blivit av med – på bekostnad av allt annat”, konstaterar Desmond, som får höra av en beteendevetare att fattigdom inskränker en persons kognitiva förmåga mer än en sömlös natt.

Den amerikanska fattigdomen ser olika ut i olika befolkningsgrupper, men som tumregel gäller att det inte finns något storstadsområde där vita utsätts för samma ”extrema koncentration av ofördelaktiga faktorer, med grannskap där över 40 procent är fattiga”, som svarta och latinos. Eller med andra ord, de flesta fattiga vita barn bor i tryggare miljöer, går i bättre skolor och utsätts för mindre polisbrutalitet. Det ekonomiska klyftan mellan vita och svarta är lika stort som på 1960-talet och fattiga svarta män har samma medellivslängd som män i Pakistan och Mongoliet, noterar Desmond vidare.

Matthew Desmond går igenom statistiken som visar att fattigdomskurvan böjar, lite uppåt, lite neråt, mellan 10 och 13 procent. Det här betyder inte att levnadsstandarden, mätt i prylar, dalat eftersom de sämst ställda också kan skaffa sådant som billiga mobiltelefoner och grillar. Kruxet är att annat, som hyror och sjukvård, blivit så mycket dyrare.

När Desmond tar upp politik i praktiken konstaterar han att Ronald Reagan som gick till val på att stoppa bidragen till *welfare queens*, som påstods vältro sig i lyx, faktiskt inte lyckades med det. Utgifterna för *welfare programs* i USA steg istället och är i reda tal 237 procent högre per berättigad person 40 år senare. Men den här hjälpen når inte alltid fram till de behövande och det beror bland annat på mer eller mindre korrupt omdirigering till andra ändamål, krångliga ansökningsförfaranden och regler som inte tillåter bidrag i vissa situationer.

En annan omständighet är att sjuk-

vården, som är dyrast i världen, ätit upp mycket av ökningarna.

Desmond pekar ut, trots sina egna tydliga vänstersympatier, Kalifornien och progressiva demokratiska beslutsfattare i flera storstäder som medskyldiga. Det var i Kalifornien som skatterevolten inleddes och trots att demokrater stöder bostadsbyggande, typ allmännyttan, för låginkomsttagare bromsar de sådana mångfamiljshus i sina markanvändningsplaner.

”Kanske är vi inte så polariserade trots allt. Kanske är vi alla segregationister över en viss inkomstnivå”, skriver Desmond i en syrlig sentens och på ett annat ställe finns den liknande:

”Fattigdomen existerar för att vissa vill och ser till att det blir så.”

Vilka de är svarar han på och där återfinns de vanliga syndarna: storföretagen, konservativa antiskattefilosofier, fiender till fackföreningar, alla som är ovilliga att riva segregationshinder, men även den bekväma medelklassen, som oavsett partifärg, inte vill dela med sig. Han understryker att han absolut inte propagerar för *redistribution*, eller inkomstfördelning, som är ett av de fulaste orden i amerikansk politik. Nej, bara att ”de rika ska betala sina skatter” och att det är dags att erkänna att medelklassen subventioneras med väl så stora belopp, till exempel avdrag för bostadslån som fattiga har svårt att få.

Desmond tar till ordet *abolitionist* i en parallell till slaverimotståndarna, och att avskaffa fattigdomen skulle bara kosta 177 miljarder dollar, enligt hans kalkyl. Någ-

ra sådana anslag är sannolikt inte att räkna med, även om Desmond i likhet med andra bedömare framhållit att president Joe Bidens och kongressdemokraternas villighet att klubba stöd under pandemin lindrade följderna, särskilt för barnen.

Desmonds bok om hur vanligt folk hotas av vräkning på en icke-fungerande bostadsmarknad belönades med Pulitzerpriset och omdömen löd om att den tillhörde de viktigaste i den här genren på mycket länge. Den här boken fanns med på listor i våras över det mest intressanta i den gigantiska amerikanska bokfloden och troligt är att den hamnar på uppslagen i de stora tidningarna när årets böcker väljs ut. Men, ska sägas, sannolikt mer för själva ämnet än för framställningen och slutsatserna.

Det är en tunn bok, bara 189 sidor text, men med 76 sidor noter och hela fyra sidor med tack till mängder av experter, vänner och finansiärer. Han kunde gott ha flyttat en del av innehållet i notapparat till själva boken, som skulle ha vunnit på det och hjälpt läsare som inte har för vana att gå till noterna.

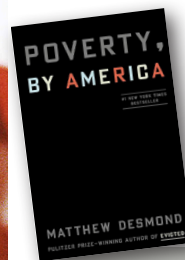
Bland källor och förlagor nämns klassiker som Jacob Riis skildring 1890 om ”hur den andra halvan lever”, James Agees och Walker Evans dokumentation av 1930-talsdepressionen och Michael Harringtons bok *The Other America* (1962), som bidrog till att president Lyndon Johnson två år senare sjösatte sitt *War on Poverty* i Appalacherna, närmare bestämt i Inez i Kentucky.

Reportrar som reser dit, inklusive undertecknad, kan konstatera att kriget är långt från vunnet, men också att det finns många faktorer som spelar in, däribland utbildningsnivå och geografin med långa avstånd till större orter och transportnav.

Hursomhelst kommer inte Matthew Desmonds *Poverty, by America* att bli ihågkommen lika länge, även om den är en nykter och nyttig påminnelse om krafterna bakom inkomstklyftorna – och om säkra prognoser om att en utjämning skulle bidra till ökad tillväxt. Till den som

tvivlar kan sägas att efterfrågan på byggmaterial, färg, vitvaror, möbler, hemelektronik skulle bli enorm om folk i gemen fick högre löner, som i Västeuropa. ✨

Karin Henriksson

POVERTY, BY AMERICA
MATTHEW DESMOND
Crown 2023

Ronald Reagan: krigade mot bidragen, men förlorade.

FOTO: GETTY IMAGES

Kulturparadoxalt

KULTURVÄRLDEN ÄR INTE lätt. Ena stunden är en kulturkanon omöjlig att fastställa eller rentav ett hot mot demokratin, andra stunden är det ett hot mot demokratin om en demokratiskt vald lokalpolitiker går vid sidan av den underförstådda kulturkanon som trots allt kanske existerar, och hävdar att symfoniorkestrar borde spela sådant de drar in pengar på (istället för osäljbara kanoniska stycken). Det är intressant att demokratiskt folkvalda som gör sig hörda allt oftare ses som ett hot mot demokratin, men man börjar vänja sig.

Som Abbasvärmare kan man ändå glädjas åt att Sophia Jarl nämner Abba som lättuggat föredöme och inte *Örongodis* med Lars Roos – eller *Ballade Pour Adeline* med Richard Clayderman (som undertecknad råkar vara mycket förtjust i, men man får sätta de egna lättköpta preferenserna åt sidan för det demokratiskt goda).

Det är ännu inte fastställt om det föreligger ett samband mellan bildningsnivå och demokratiska reflexer, men en sak som står klar är att i Sverige är det högern som får representera den bottenlösa obildningen. I viss mån får nog högern skylla sig själv – den första Reinfeldtregeringens platt-teve som 30-årspresent till kronprinsessan Victoria ristade svårutplånliga spår i svensk borgerlighets kulturella cv. Andra borgerliga kulturhändelser som inte varit till gagn för dess kulturrykte är när Lena Adelsohn Liljeroth skar upp Makode Lindes "Painful cake" på Moderna museet eller när Birgit Friggebo anförde *We shall overcome* som allsång på Folkets hus i Rinkeby. Uppförsbacken har inte blivit mindre brant av en utbredd materialism, där värde för högern verkar liktydigt med att tjäna pengar. "En höger som ser shopping som det högsta mänskliga värdet", som en rasan-de Torbjörn Elensky sammanfattar tangentens lutning (SvD 24/8 2023).

Eftersom människan är ett symboliskt djur sätter sig teve-apparater betydligt fastare i minnet än det faktum att Myndigheten för kulturanalys påvisade den otillbörliga påverkan på kulturlivet som en rödgrön regering faktiskt utövat. (Så fri är konsten)

Generellt skulle vara mer besjälade kul-

turbärare är oklart. Det sinnesbedövande jublet kring den årliga Melodifestivals-serien verkar i alla fall vara det mest partiöverskridande vi har i denna polariserade tid.

Vad som däremot torde stå fullkomligt klart att de flesta i kulturvärlden är vänster – åtminstone i så måtto att de definitivt inte är höger, och om de vore så, knappast skulle skylta med det.

MÖJLIGEN ÄR DET högerns stora omsorger om det ekonomiska kapitalet som gjort att det kulturella kapitalet kommit i skymundan, för omgivningen, men kanske också för högern själv? Till skillnad från i många andra delar av världen har höger i Sverige kommit att bli liktydigt med *Rör inte min marknadsekonomi!* De som kritiserar

"Vad som däremot torde stå fullkomligt klart att de flesta i kulturvärlden är vänster."

högern för att likt Oscar Wildes cyniker veta alltings pris men ingentingens värde har vissa poänger. Men även marknadsliberalismen lär att det finns sådant som kollektiva nyttigheter, och dit hör inte bara försvar och infrastruktur, utan också kultur. Med tanke på hur

såväl vänster som höger behandlat försvar och infrastruktur är det möjligen ett riskabelt argument att beskriva kulturen som ett mentalt försvar och en själslig infrastruktur, men likväl.

Åter till det paradoxala. Det som Jarls kritiker förmedlar, är alltså att hon borde visa större respekt för just den kanon som många av dessa kritiker samtidigt annars inte vill kännas vid? Det vill säga den övergripande repertoar som dessa kritiker till skillnad från Jarl själva behärskar.

Ett kompromissvar på såväl kanon- som hot mot demokratidebatten vore därför att inrätta en särskild kommunkulturkanon. Jag instämmer med kulturvärlden i att kultur inte så lätt låter sig listas, men kanske kunde man tänka sig en skala med vissa gränsvärden, kanske inspirerad av decibelskalan? Utformad av kulturvärlden själv, givetvis. Oavsett skala är det miniminivån som är kritisk, och önskvärd nivå vore någonstans vid Pierre Boulez och Eric Dolphy. Mer lättuggat än så bör det inte bli. Det vore ett hot mot demokratin. ✨

Katarina Barrling

Trött på att bli uppfostrad? Då är Fokus ditt andningshål.

Vi tror på fortfarande på nyfikenhet i en ängslig tid. Vi gillar klarspråk och god stilistik. Vi är oberoende, både politiskt och i förhållande till vår egen bransch. Vi finns i samtiden, utan att vara samtidens fånge.

- 3 månader (12 nr) av Fokus
- Tidningen i brevlådan varje vecka
- Allt material på Fokus.se
- Nyhetsbrev

Vill du hellre prova Fokus Digital? Nu 6 månader för 79 kr!

För dig som endast vill få tillgång till allt material på fokus.se.

Ta del av erbjudandet på fokus.se/digital. Du sparar 398 kr!

Johan Hakelius
Politisk chefredaktör

Svarskort

... eller svara på webben:

fokus.se/axess

☐ **Ja tack!** Jag beställer **3 månader (12 nr)** av nyhetsmagasinet Fokus för bara 198 kr (ordinarie lös.nr pris 1 068 kr). I min prenumeration får jag tillgång till allt material på fokus.se, e-tidningen och tidningen i brevlådan. **Jag sparar 870 kr!**

Namn

Adress

Postadress

Telefon

E-post

Frankeras ej.
Mottagaren
betalar portot.

Fokus/FPG Media AB
c/o Flowy AB

SVARSPOST
204 720 55
110 07 Stockholm

Prenumerationen är tidsbegränsad och avslutas automatiskt efter de nummer du beställt. Erbjudandet gäller tom 7/11 2023 och endast adresser i Sverige. Vid beställning samtycker du till att dina personuppgifter inklusive e-postadress och mobilnummer får lagras och hanteras av FPG Media AB för marknadsföring och digitala tjänster. Samtycket gäller till dess du säger upp det. Läs mer om vår personuppgiftspolicy på www.fokus.se/personuppgiftspolicy. Prenumerationsservice tel: **08-522 183 15** och www.fokus.se

